

Urakov D.J.

**“JAHON SIVILIZATSIYALARI
TARIXI”**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

O‘ZBEKISTON MILLIIY UNIVERSITETI

TARIX FAKULTETI

“JAHON TARIXI” KAFEDRASI

Urakov D.J.

“JAHON SIVILIZATSIYALARI TARIXI”

(uslubiy qo‘llanma)

TOSHKENT – 2018

Ushbu uslubiy qoʻllanma Jahon sivilizatsiyalari tarixining dolzarb muammolari tahliliga bagʻishlangan. Unda dastlabki sivilizatsiyalarni paydo boʻlishi va rivojlanishi toʻgʻrisidagi qarashlar, konsepsiyalar, sivilizatsiyalarning rivojlanish bosqichlari va muammolari oʻz aksini topgan.

Uslubiy qoʻllanmadan bakalavr, magistr va tadqiqotchilar shuningdek ushbu mavzuga qiziquvchi kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

Masʼul muharrir: t.f.n. A.S. Tatiboyev

Taqrizchilar:

OʻzMU Jahon tarixi kafedrasida dotsenti t.f.n. A.G. Xolliev

TDPU Oʻzbekiston tarixi kafedrasida dotsenti, t.f.n. F. Ismatullaev

Uslubiy qoʻllanma Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston Milliy universiteti Metodik Kengashining 2018 yil 9-fevraldagi 4-sonli yigʻilishida nashrga tavsiya etilgan.

Soʻz boshi

Mazkur uslubiy qoʻllanmaning asosiy vazifasi – insoniyatning buyuk tarixiy tajribasining yaxlit tahlilini berishdan iborat. Bu ishda jahon sivilizatsiyalarining tarixini Xitoy, Hindiston, yer kurrasidagi eng birinchi boʻlgan sivilizatsiya-Shumer, Misr, Yunoniston, Rim, Gʻarb, Rossiya madaniyatlarining oʻzarobogʻliqligi va oʻziga xosligi tahlili orqali eng qadimgi davrdan zamonaviy axborot jamiyatigacha kompleks tarzda oʻrganishga harakat qilindi, bu madaniyatlarning barchasida yoʻq boʻlib ketgan va hozirda mavjud boʻlgan xalqlar hayot tarzining betakrorligi va oʻziga xosligi ham kuzatiladi.

Uslubiy qoʻllanmaga asos sifatida sivilizatsiyalarning madaniy-tarixiy turlari olingan, shu bois maʼruzalar “sivilizatsiya” va “madaniyat” tushunchalarining bogʻliqligi rivojida tuzilgan. Mazkur uslubiy qoʻllanmani tayyorlashda oʻz fikr- mulohazalari va maslahatlari hamda ilmiy maʼlumotlari bilan begʻaraz yordam bergan masʼul muharrir t.f.n A.S. Tatiboevga oʻz minnatdorchiligimni bildiraman.

T.f.n D.J.Urakov

Ushbu uslubiy qoʻllanma Jahon sivilizatsiyalari tarixining dolzarb muammolari tahliliga bagʻishlangan. Unda dastlabki sivilizatsiyalarni paydo boʻlishi va rivojlanishi toʻgʻrisidagi qarashlar, konsepsiyalar, sivilizatsiyalarning rivojlanish bosqichlari va muammolari oʻz aksini topgan.

Uslubiy qoʻllanmadan bakalavr, magistr va tadqiqotchilar shuningdek ushbu mavzuga qiziquvchi kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

Masʼul muharrir: t.f.n. A.S. Tatiboyev

Taqrizchilar:

OʻzMU Jahon tarixi kafedrası dotsenti t.f.n. A.G. Xolliev

TDPU Oʻzbekiston tarixi kafedrası dotsenti, t.f.n. F.Ismatullaev

Uslubiy qoʻllanma Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston Milliy universiteti Metodik Kengashining 2018 yil 9-fevraldagi 4-sonli yigʻilishida nashrga tavsiya etilgan.

Soʻz boshi

Mazkur uslubiy qoʻllanmaning asosiy vazifasi – insoniyatning buyuk tarixiy tajribasining yaxlit tahlilini berishdan iborat. Bu ishda jahon sivilizatsiyalarining tarixini Xitoy, Hindiston, yer kurrasidagi eng birinchi boʻlgan sivilizatsiya-Shumer, Misr, Yunoniston, Rim, Gʻarb, Rossiya madaniyatlarining oʻzarobogʻliqligi va oʻziga xosligi tahlili orqali eng qadimgi davrdan zamonaviy axborot jamiyatigacha kompleks tarzda oʻrganishga harakat qilindi, bu madaniyatlarning barchasida yoʻq boʻlib ketgan va hozirda mavjud boʻlgan xalqlar hayot tarzining betakrorligi va oʻziga xosligi ham kuzatiladi.

Uslubiy qoʻllanmaga asos sifatida sivilizatsiyalarning madaniy-tarixiy turlari olingan, shu bois maʼruzalar “sivilizatsiya” va “madaniyat” tushunchalarining bogʻliqligi rivojida tuzilgan. Mazkur uslubiy qoʻllanmani tayyorlashda oʻz fikr- mulohazalari va maslahatlari hamda ilmiy maʼlumotlari bilan begʻaraz yordam bergan masʼul muharrir t.f.n A.S. Tatiboevga oʻz minnatdorchimni bildiraman.

T.f.n D.J.Urakov

MUNDARIJA

1-MAVZU. ASOSIY TUSHUNCHALAR	5
2-MAVZU. JAHON SIVILIZATSIYALARI RIVOJINING MUQOBIL KONSEPSIYALARI	24
3-MAVZU. XITOIY SIVILIZATSIYASI.....	33
4-MAVZU. HIND SIVILIZATSIYASI.....	50
5-MAVZU. SHUMER SIVILIZATSIYASI.....	61
6-MAVZU. QADIMGI MISR SIVILIZATSIYASI.....	72
7-MAVZU. ELLADA DUNYOSI: G'ARBIY SIVILIZATSIYA IBTIDOSI SIFATIDA.....	89
8-MAVZU. RIM SIVILIZATSIYASINING VUJUDGA KELISHI, GULLAB-YASHNASHI VA BARBOD BO'LISHI	112
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:.....	126

1-MAVZU. ASOSIY TUSHUNCHALAR

Reja:

1. “Sivilizatsiya” tushunchasining rivoji.
2. Asosiy tushunchalar.
3. Sivilizatsiya rivojlanishining siklik konsepsiyasi.
4. Sivilizatsiyaning inqirozi va yo‘q bo‘lishlarining sabablari.

1. “Sivilizatsiya” tushunchasining rivoji

“Sivilizatsiya” so‘zi ilmiy tilda yaqinda paydo bo‘lgan. Bu so‘zni kim birinchi bo‘lib qo‘llagani noma‘lum, ammo L. Fevr fikricha, bu so‘z ilk bor nashrlarda 1766 yilda uchraydi. Bu so‘z paydo bo‘lgunga qadar ““цивиловать” fe‘li va “цивилованный” sifatdoshlari qo‘llanilgan. XVI asrning oxirida “sivilizatsiya” so‘zi “Tajribalar” asari muallifi bo‘lgan Montenga ma‘lum bo‘ldi. Yarim asrdan so‘ng Dekart o‘zining “Uslublar haqida mulohazalar” asarida “madaniylashgan (цивилованный)” va “yovvoyi” tushunchalarni qarama-qarshi qo‘yishni taklif qildi. Qomuslarda “sivilizatsiya” rivojlanish konsepsiyasi bilan birga tasavvur qilingan va ma‘rifiy tafakkur ma‘nosiga ega bo‘lgan. Masalan, P.Golbax “Xalqlar va ularga boshchilik qilayotgan daholarning to‘liq sivilizatsiya, boshqaruvdagi ijobiy o‘zgarishlar va kamchiliklarni bartaraf etish – bularning barchasi faqatgina asrlar davomidagi faoliyat, inson tafakkurining doimiy xatti-harakati, ko‘p qirrali ijtimoiy tajribaning natijasidir” deb ta‘kidlagan, shunga ko‘ra sivilizatsiya dastlab jarayon sifatida idrok etilgan. P.Golbaxning fikricha: “Millat tajriba ta‘siri ostida sivilizatsiyalashadi”. Iqtisodchilardan Adam Smit esa “sivilizatsiya” va “boylik” tushunchalarni bog‘lashga intilgan. XVIII asrning oxirida “sivilizatsiya” tushunchasini tanqidiy o‘rganilishi kuzatilmaydi. Ko‘plab tadqiqotchilar fikricha “sivilizatsiya” qandaydir ideal bo‘lib, ko‘plab ma‘nolarga ega bo‘lgan. “Sivilizatsiya” yaxshi xulq-atvor va o‘z-o‘zini nazorat qilish bilan tenglashtirilgan hamda “sivilizatsiyalashgan xulq”, “sivilizatsiyalashgan inson” kabi tushunchalar mavjud bo‘lgan. Ilk bor mazkur atama bu ma‘noda Volter

asarlari uchraydi. Ko'plikda esa "sivilizatsiya" so'zi faqatgina XVIII asrdan so'ng, "sivilizatsiya" haqida turli nazariyalar paydo bo'lganidagina qo'llanila boshlandi. 1827 yilda J.B. Vikoning "Falsafa tamoyillari" va I.Gerderning "Insoniyat falsafasi haqidagi mulohazalar" asarlari nashr etildi. Ulardan so'ng Fransua Gizo insoniyatning umumiy taqdiri mavjudligi haqidagi fikrni olg'a suradi, insoniyat tarixini esa sivilizatsiyaning buyuk tarixi uchun to'plangan material sifatida tushunish mumkin deb, ta'kidlaydi. Uning fikricha, sivilizatsiya ikki tarkibiy qismdan, avvalo, intellektual rivojlanish hamda ijtimoiy rivojlanish darajasidan tashkil topgan. 1877 yilda L.Morganning "Qadimgi jamiyat, yoxud varvarlik orqali yovvoyilikdan sivilizatsiyagacha bo'lgan inson taraqqiyoti yo'llarini tadqiq etish" deb nomlangan kitobi nashr etilishi sivilizatsiya so'zining ma'nosini insoniyat rivojlanish bosqichlarining tavsifi uchun qo'llay boshlaganlaridan darak beradi. "Sivilizatsiya" va "madaniyat" tushunchalari aloqasining rivoji qiziqarlidir: ular sinonim bo'lib, bir xil ma'noda qo'llanilgan. XX asrda "madaniyat" so'zi xulqning o'zlashtirilgan ko'nikmalari natijasi sifatidagi antropologik tushuncha sifatida asta-sekin sivilizatsiya tushunchasiga o'zgardi.

2. Asosiy tushunchalar.

Sivilizatsiya aslida nima? Bu universal va keng ma'noli kategoriyaga ko'p marotaba tavsif berishga urinishdan iboratdir. Masalan, "Falsafiy lug'at"ning 5-nashrida: "Sivilizatsiya (lotincha *civilis*– fuqaroga, davlatga oid) – jamiyatning moddiy va ma'naviy yutuqlarining majmuasi" sifatida tavsif etiladi. P.Sorokin fikricha, sivilizatsiyalar – bu moddiy madaniyatning biron bir tizimga asoslanmasdan ko'rish uchun qo'yilgan muzeyga o'xshagan ulkan zaxiralaridir. Ingliz tarixchisi va sotsiologi Arnold Toynbi esa sivilizatsiyalar – barcha qismlari o'zaro bog'liq bo'lgan va doimiy o'zaro ta'sirda bo'lgan yagona, yaxlit bo'lgan organizmdir, deb qaraydi. Sivilizatsiya– murakkab tizim bo'lib, faoliyat yuritishning ichki mexanizmiga ega. Rossiyalik jamiyatshunos L.I. Semennikovaning tavsifi ishchi tavsif sifatida taklif qilinadi, u A. Toynbining quyidagi formulasiga asoslangan: "Sivilizatsiya– asosiy

ma'naviy qadriyat va idcallar asosida birlashgan, ijtimoiy-siyosiy tashkilot, madaniyat, iqtisodda o'ziga xos barqaror belgilarga ega va mazkur jamiyatga mansublikning ruhiy hissiyotiga ega bo'lgan insonlar hamjamiyatidir". Sivilizatsiya mohiyatini qanday omillar belgilab beradi? Osvald Shpenglarning fikricha, sivilizatsiyada asosiysi bu jamiyat uchun xos bo'lgan madaniyatning shakli va uslubidir(Gestalt). Rus faylasufi Nikolay Yakovlevich Danilevskiy sivilizatsiya haqida "... asosiysi madaniy-tarixiy tiplarni, ya'ni diniy, ijtimoiy, maishiy, sanoat - ishlab chiqarish, siyosiy, ilmiy, badiiy – bir so'z bilan aytganda tarixiy o'ziga xosliklarni ajratishdan iborat bo'lishi lozim" deb yozgan. Insoniyat tarixi belgi va siymosining betakrorligiga ega bo'lgan ko'plab sivilizatsiyalarga boy bo'lgan. Ba'zi birlari barbod bo'lgan yoki barbod qilingan, ularning qoldiqlarida yangi sivilizatsiyalar paydo bo'lgan. Sivilizatsiya mavjud bo'lishining davomiyligi qancha bo'lishi mumkin? O.Shpengler va A.Toynbi fikricha sivilizatsiyaning rivojlanish sikli vujudga kelib barbod bo'lguniga qadar deyarli bir ming yilga teng. L.Gumilyov fikricha bu muddat bir yarim ming yilni tashkil qiladi. Belgiyalik olim Ketlening fikricha sivilizatsiyalar hayotining o'rta hisobdagi davomiyligi 185 yilni tashkil etadi. Ko'rib turganimizdek, bu boradagi fikrlar turlicha, bu fikrlar nechta va qanday sivilizatsiyalar bo'lganligi haqidagi masalada ham farqlanadi. N.Y.Danilevskiy fikricha umuman olganda 11 ta sivilizatsiya mavjud bo'lib, ular: misr, ossuriy-bobil-finikiy, xaldey yoki qadimgi somiy, xitoy, hind, cron, yahudiy, yunon, rim, yangi somiy yoki arab, german-roman yoki yEvropa sivilizatsiyalari hisoblanadi. Ikki sivilizatsiya– Meksika va Peru sivilizatsiyalari o'z rivojlanishining ilk bosqichida zo'rvonlik sababli barbod bo'lgan. O.Shpenglarning fikricha insoniyat tarixida atigi 8 ta bobil, misr, mayya, antik, hind, xitoy, arab, g'arbiy sivilizatsiyalar bo'lgan. A.Toynbi dastlab 100 gacha mustaqil sivilizatsiyalar bor, deb hisoblagan. Keyinchalik butun jahon tarixi ustida ish olib borib, olim ularning sonini izchil tarzda, asta-sekin qisqartirdi: dastlab 36 tagacha, keyin 21 tagacha va nihoyat, 13 tagacha. Aslida ularni soni nechta bo'lgan – 100 tami yoki 13 tami degan savol u qadar muhim emas.

Muhimi tahlilning umumiy lashtirilgan birligi - sivilizatsiyalarning madaniy-tarixiy tipini ajratishdir. Sivilizatsiyalar tipini tavsiflash quyidagi belgilarga asoslanib amalga oshiriladi:

- tarixiy-siyosiy taqdir va iqtisodiy rivojlanishning umumiyli va o‘zaro bog‘liqligi;
- madaniyatlarining o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro tobeligi;
- rivojlanish istiqbollari nuqtai nazaridan umumiy manfaat va umumiy vazifalarning mavjudligi.

Bu belgilar asosida sivilizatsiya rivojlanishining uchta tipi aniqlandi: mavjudlikning progressiv bo‘lmagan shakllari (Avstraliya aborigenlari, Amerika hindulari, Afrikaning aksariyat qabilalari, Sibir va Shimoliy YEvropaning kichik halqlari); mavjudlikning siklik rivojlanish shakllari (Sharq mamlakatlari); mavjudlikning progressiv rivojlanish shakllari (yunon-rim va zamonaviy Yevropa). Sivilizatsiyalar rivojlanishining bu uch turi haqida keyingi ma’ruzalarda to‘xtalib o‘tamiz. Hozir esa N.Y.Danilevskiy, O.Shpengler, L.N.Gumilyov, A.Toynbi, K.Yaspers va ba’zi bir boshqa olimlarning konsepsiyalarini batafsil ko‘rib chiqamiz. Bu konsepsiyalar u yoki bu sivilizatsiyalarning gullab-yashnashi yoki barbod bo‘lishining chuqur sabablarini ochib beradi.

3. Sivilizatsiyalar rivojlanishining davriy konsepsiyasi.

Dunyovarash yo‘nalishi sifatida sikl obrazi aftidan barcha uchun qulay va oddiy, sodda bo‘lgan kuzatuvlar natijasida paydo bo‘lgan bo‘lib, bu inson hayotining biologik bir maromdaligi va izchilligi, oy fazalari, dengiz suvining ko‘tarilishi va qaytishi, yil fasllarining almashinuvidir. Shuning uchun sikllilikda vafot etib tiriladigan xudolar, dunyoni talofatga uchrab qayta yangilanishi haqidagi afsonalarning mavjud bo‘lishi tabiiy hol hisoblanadi. Bunday afsonalar har xil xalq va madaniyatlarda mavjud. Masalan, yunonlik Adonis, Shumerlik Inanna, misrlik Osiris obrazlarida biz ketish va qaytish, o‘lish va qayta tirilishlar holatini ko‘ramiz. Hind ta’limotida to‘rtta yuga (yuga – davr, payt, vaqtning belgilangan muddati, ajdod-avlodlar) haqida so‘z boradi, bu yugalar esa birgalikda maxayugani, ya’ni bitta katta yugani tashkil qiladi. Dunyoning asosiy unsurlari yoki

stixiyalarning siklik o‘zaro aylanishlarining tasvirini ilk bor Geraklitda uchratamiz. U “yer-suv-havo-olov” yo‘nalishidagi transformatsiyani “yuqoriga yo‘l”, aksariyat yo‘nalishdagi transformatsiyani esa “quyiga-pastga yo‘l” deb atagan. Empedokl tushunchasida barcha narsalar to‘rt stixiya, ibtido yoki ildizlardan ya‘ni olov, havo, suv va erdaniborat. Bu ibtidolarning harakati galma-gal ustuvorlik qiladigan ikki qarama-qarshi kuch – Muhabbat va Nafrat harakatlari bilan belgilanadi. Geraklit izdoshlari “siklizm”ni mantiqiy yakungacha yetkazdilar. Ularning fikricha, koinotda vaqti-vaqti bilan (har 18 000 yoki 10 800 yilda) “umumiy yong‘in” yuz beradi, undan so‘ng “namlik davri” keladi, u tufayli “logos”lar – barcha mavjud bo‘lganning urug‘lari saqlanib qoladi. Yonib kul bo‘lgani bilan yangi koinot ushbu urug‘lardan unib-o‘sib chiqadi. Aflotun o‘z siklik konsepsiyasini koinot-olamning ilohiy to‘g‘ri bo‘lgan va qaytariladigan aylanishini, yong‘in va suv toshqinlarni alohida insonlarning hayoti va taqdiriga bevosita tobelik bilan bog‘laydi. Shu asosda u davlatning to‘rtta turi – timokratiya, oligarxiya, demokratiya va tiraniyahaqidagi mulohazalarini ilgari suradi. Ammo bu to‘rtta turdan tashqari beshinchisi ham bor bo‘lib, u Kronosdir (oltin asr). Kronos to‘rttadan oldin kelgan davr hisoblanib, bularning hammasi sikl talablariga javob beradi. Arastu “Metafizika” asarida “Har bir san‘at va har bir ta‘limot bir necha bora imkoniyat doirasida kashf etilgan va yana yo‘q bo‘lgan”, deb ta‘kidlaydi. “Siyosat” asarida u shu fikrini davom ettirib “deyarli barcha narsa oldin ham o‘ylangan” deb yozadi. Davlat tuzumlarini asosiy turlarining tasnifini Arastu sikliklik asosida tuzadi: aristokratiya-zodagonlar bilan yonma-yon bo‘lgan monarxiya yoki podshohokimiyati, – politiya–oligarxiya – tiraniya – demokratiya. Qadimgi yunon tarixchisi bo‘lgan Polibiy o‘zining “Butun jahon tarixi” asarida Aflotun-Arastu konsepsiyasini to‘liqlik darajasigacha etkazdi. Uning fikricha, tarixda hokimiyatning 6 shakli doirasimon almashinuvda bir-birini almashtiradi. Navbatdagi talofatdan (suv toshqini, yong‘in, vabo va hokozolar)so‘ng tirik qolgan insonlar to‘planishadi va o‘z ichlaridan bo‘lgan eng kuchli va jasurlarga ya‘ni yetakchi, dohiylarga bo‘ysunadilar, bu kuch hokimiyatidir. Aql-idrok-tafakkur kuchni o‘rmini

bosadi va monarxiya podsho davriga aylanadi, u esa o'zining eng buzilgan, aynigan shakliga - tiraniyaga o'tadi, uning xarobalarida aristokratiya-zodagonlar paydo bo'ladi. Aristokratiya (tabiat qonuniga ko'ra) oligarxiyaga aylanadi. Oligarxiyaga qarshi isyon demokratiyaning mustahkamlanishiga olib keladi, u esa, o'z navbatida, vaqt o'tgani sari tanazzulga yuz tutadi va oxlokratiyaga aylanadi. Namoyon bo'lishning har bir shakli o'z ichida o'zining o'limini ham olib keladi. Doira oxlokratiyada "davlat ijtimoiy hayotining almashinuvini" yana boshlash uchun yakunlanadi. XVIII asr mutafakkiri bo'lgan Jan Batisto Viko siklik konsepsiyani o'rganishni falsafada davom ettirdi va o'z mulohazalarini "faqatgina qilinganni aniq bilish mumkin" degan formulada ifodaladi. Barcha narsa va insonlar ishlarining tartibi va muvofiqligining barchasi ilohiy taqdir, tangri, unda mavjud bo'lgan abadiy ideal tarix tomonidan belgilangan. Bu modelga muvofiq barcha millatlarning tarixi ularning paydo bo'lishi, olg'a surilishi va barbod bo'lishi tarix davrida bo'lib o'tadi. Abadiy ideal tarixga muvofiq barcha elat va millatlar, barcha halqlar o'z rivojida uch davrni boshdan kechiradi: "Xudolar asri" - "butparast, majusiy insonlar orakullar orqali ilohiy boshqaruvda yashayapmiz deb o'ylagan davr"; "Qahramonlar asri" - aristokratik-zodagonlar respublikasi davri, bunda qaxramonlar o'zlarini plebeylarga qarshi qo'yganlar; "Insonlar asri" - barcha o'z insoniy tabiatiga ko'ra teng ekanligini tan olgan davr. Har bir davr o'z tiliga ega: "Xudolar asri" - ilohiy, maxfiy - ieroglifik; "Qahramonlar asri" ramziy til: gerblar, metaforalar, qiyoslashlar; "Insonlar asri"- halq tili, oddiy insonlarning kundalik yumushlari va ehtiyojlari tilidir. Viko fikricha, uchta davrning har bir sikli ertami, kechmi butun ijtimoiy tizimning inqirozi bilan yakun topadi. Bir davrdan boshqa davrga o'tish - albatta ijtimoiy to'ntarilish orqali bo'ladi. Va bu tartibni o'zgartirish yoki aylanib o'tishga inson qodir emas. Jan Batisto Viko o'zining "Millatlarning umumiy tabiati haqidagi yangi fanning asoslari" deb nomlangan asarida aynan shunday xulosaga keladi.

Madaniy tarixiy sikliklik muammolari va sivilizatsiyalarning turlari tahlilini rus mutafakkirlari ham davom ettirdi. Nikolay Yakovlevich Danilevskiyning (1822-1885) nomi O.Shpengler,

A.Toynbi, F.Nortrop, P.A.Sorokin kabi olimlar qatorida birinchi bo‘lib tilga olinadi. Bu olim “madaniyat hodisalarining makon-zamon lokalizatsiyasi”ning muallifi hisoblanadi. 1964-yilda N.Y.Danilevskiyning fanga qo‘shgan hissasi sivilizatsiyalarni qiyosiy o‘rganish xalqaro jamiyati tomonidan aynan shunday baholandi. “Rossiya va Yevropa” deb nomlangan kitobida muallif Rossiya va Yevropa o‘zaro munosabatlaridagi muammolarni tahlil qilish orqali “madaniy tarixiy tiplar” tuzilmasi va dinamikasi bo‘yicha o‘z nazariyasini rivojlantiradi. U Yevropa (G‘arb) Rossiya va slavyanlarga nisbatan dushmanlik ruhida, adovatli munosabatda ekanligi haqida yozadi. Rossiya Yevropaga ko‘rsatgan xizmatlari va qilgan qurbonlariga qaramasdan bu adovat saqlanib qolmoqda. Masalan, Rossiya hech qachon Yevropaga hujum qilmagan, Yevropa esa Rossiyani himoyalanih va bosqinchilarni quvishga majbur qilib Rossiyaga bir necha marotaba hujum qilgan. Adovatning paydo bo‘lishining haqiqiy sababini Danilevskiy Rossiya va Yevropa har xil tarixiy madaniy tiplarga mansubligida ko‘radi. Uning fikricha, Yevropa roman-german sivilizatsiyasining sahnasidir. Bu insoniyat tarixidagi bir nechta buyuk sivilizatsiyalarning biri hisoblangan. Shu bilan birga, Danilevskiyning fikricha, Yevropa sivilizatsiyasini butunjahon sivilizatsiyasi bilan bir xillashtirish xato bo‘lgan nuqtai nazarga asoslangan, bu nuqtai nazar tufayli faqat bitta sivilizatsiya boshqa, progressiv bo‘lmagan sivilizatsiyalarga qarama-qarshi ravishda progressiv va bunyodkor deb tan olinadi. Danilevskiy tarixni qadimgi, o‘rta asr va yangiga bo‘linishini ham shubhali hisoblagan. Rim, Yunoniston, Hindiston, Misr va boshqa madaniyatlar o‘zlarining qadimgi, o‘rta asr va zamonaviy davrlariga ega edilar. Rim imperiyasini milodiy 476 yilda qulashi qadimgi tarixga yakun yasalganligi va o‘rtaasr davrini boshlanganidan darak beruvchi bo‘lib, faqatgina Yevropa uchun ahamiyatga ega edi, ammo Xitoy, Hindiston va insoniyatning qolgan qismi uchun umuman ahamiyatsiz edi. Demak, sivilizatsiyalarning katta soni mavjud, ularning barchasi birgalikda insoniyatning cheksiz boy tajribasini ifodalaydi. Sivilizatsiyalarning har biri o‘z qadriyat va shakllarini vujudga

keltiradi, rivojlantiradi, keyin esa ular bilan birgalikda barbod bo'ladi. Danilevskiy fikricha, faqatgina bir nechta xalqlar buyuk sivilizatsiyalarni yaratishga muvassar bo'ldilar va shu orqali "madaniy tarixiy tip" bo'la oldilar. Barcha xalqlarni olim uchta turga ajratadi: buyuk sivilizatsiyalarni va madaniy tarixiy tiplarni yarata olgan tarixning ijobiy bunyodkorlari. Tarixning salbiy bunyodkorlari esa buyuk sivilizatsiyalarni yaratmadilar, ammo qarigan, kuch-quvvatdan qolgan qulayotgan sivilizatsiyalarning vafotiga "ilohiy qamchi" kabi ko'maklashdilar; va nihoyat, ijodiy ruhi biron-bir sababga ko'ra rivojlanishning ilk bosqichida qotib qolgan va o'z sivilizatsiyalarini boyitish maqsadida ijodiy xalqlar tomonidan etnografik materialga aylangan xalqlar. Danilevskiy o'zining "Rossiya va Yevropa" kitobining "Madaniy tarixiy tiplar va ularning harakatlanishi hamda rivojlanishining ba'zi bir qonunlari" deb nomlangan beshinchi bobida madaniy tarixiy tiplarga ko'ra xodisalarni guruhlashtirishdan kelib chiqqan tarixiy rivojlanish qonunlarini bayon etadi:

1-qonun. Bitta tilda gapiradigan yoki bitta til guruhiga mansub bo'lgan har qanday qabila yoki xalqlar oilasi, agarda u tarixiy rivojlanishga qodir bo'lsa va "go'daklik davri" dan chiqqan bo'lsa, madaniy tarixiy tip hisoblanadi.

2-qonun. Sivilizatsiya vujudga kelib rivojlanishi uchun mazkur o'ziga xos madaniy tarixiy tipga mansub xalqlar siyosiy mustaqillikka ega bo'lishlari lozim.

3-qonun. Bitta madaniy tarixiy tipdagi sivilizatsiya ibtidolari boshqa xalqlarga aynan o'tmaydi: har bir tip o'zidan oldin yoki zamondosh bo'lgan o'zga tashkilotlarning kattaroq yoki kichikroq ta'siri ostida ularni o'zi uchun o'zi ishlab chiqadi.

4-qonun. Sivilizatsiya faqatgina uning tarkibiy qismi bo'lgan etnografik unsurlari xilma-xil bo'lganida, ular bitta siyosiy yaxlitlik tomonidan "yutib yuborilgan" bo'lmasdan mustaqillikka ega bo'lib, federatsiyani yoki davlatning siyosiy tizimini tashkil qilgandagina to'la-to'kislik, to'liqlik, xilma-xillik va boylikka erishadi.

5-qonun. Madaniy tarixiy tiplarning rivojlanish yo'li ko'p yillik bir mevali o'simliklarga o'xshash, ularda o'sish davri noaniq va uzoq

muddatli bo'ladi, ammo gullash va meva solish davri nisbatan qisqa bo'lib, ularning hayotiy kuchini bir martada to'liq ishlatib yuboradi.

Dastlabki ikki qonun Danilevskiy fikricha tushuntirishlarni talab qilmaydi. Haqiqatda ham rivojlanishi butun jahon tarixining mazmunini tashkil qilgan 10 ta madaniy tarixiy tiplardan uchtasi somiy irqining qabilalariga mansubdir va somiy guruhining uchta tilidan biri-xaldey, yahudiy/ivrit va arab bilan tavsiflangan har bir qabila o'zining o'ziga xos sivilizatsiyasiga ega bo'lgan. Ma'lum bo'lganidek, tillarning oriy guruhi 7 ta bosh: sanskrit, eron, ellin, lotin, kelt, german va slavyan lingvistik oilalarga bo'linadi. Tillarning bu yetti oilasiga muvofiq bo'lgan qabilalardan 5 tasi - hind, fors, yunon, rim, yoki qadimgi italyan, va eron - o'ziga xos sivilizatsiyalarga rivojlanib etishgan madaniy tarixiy tiplardir (bunda kelt qabilasi mustasno, u german roman madaniy tarixiy tipning tarkibiga etnografik material sifatida kirgan). Danilevskiy siyosiy mustaqilliksiz vujudga kelgan va rivojlangan biron bir sivilizatsiyani yo'qligini alohida ta'kidlaydi. Biroq, rivojlanishning ma'lum bosqichiga etib sivilizatsiya bir muddat mustaqillikni yo'qotgandan keyin ham rivojlanishi mumkin, buni biz Yunoniston misolida ko'rishimiz mumkin. Madaniy tarixiy rivojlanishning uchinchi qonunini Danilevskiy Misr, Xitoy, Hindiston, Eron, Ossuriya va Bobil tarixidan keltirilgan xulosalar bilan tasdiqlaydi. Bunga ko'ra, Misr madaniyatini qabul qilgan kelib chiqishi misrlik bo'lmagan xalq yo'q. Hind sivilizatsiyasi kelib chiqishi sanskrit tilidan bo'lgan tillarda so'zlashuvchi xalqlar bilan cheklanib qolgan. Albatta, qadimgi somiy madaniy tipiga finikiyaliklar va karfagenliklar mansub bo'lgan, ammo finikiyaliklar bobilliklar bilan bitta ildizdagi xalq bo'lgan, boshqalari esa - finikiyaliklarning mustamlakasi bo'lgan. Karfagen sivilizatsiyasi numidiyaliklarga va Afrikaning boshqa aboriginlariga o'tmadi. Xitoy sivilizatsiyasi xitoyliklar va Xitoydan ko'chib borgan yaponlar orasida tarqalgan. Yahudiyilar o'z madaniyatini atroflaridagi yoki ular bilan bir paytda yashagan biron bir xalqqa ham yetkazib bera olmadilar. Danilevskiy Aleksandr Makedonskiyning nafaqat Sharqni zabt etish, balki bu hududlarda zamonaviy nazariyalarga ko'ra Iso Masih tug'ilgunga

qadar, ya'ni milodgacha umumbashariy hisoblangan yunon sivilizatsiyasini tarqatishga harakat qilganini eslatib o'tadi. Ammo Makedoniyalik Aleksandr imperiyasining Sharqiy qismida 70 yoki 80 yildan so'ng parfiyalik va skiflar yordamida Eron madaniy tarixiy tipi tiklandi va yangi Parfiya, keyin esa Sosoniylar podshohligi hukmronlik qildi. G'arbiy hududlarda bu jarayon ijobiy kechdi. Jumladan, Suriya va Kichik Osiyoda kelib chiqishi yunon bo'lgan shohtar hukmronlik qilar edi; saroy, poytaxt va shaharlar yunon urf-odatlarini qabul qildilar, yunon haykaltaroslari, arxitektorlari, hunarmandlari tayyorlagan mahsulotlarni sotish imkoniyatlari kengaydi. Misrda esa bu jarayon yaxshi natijalar berdi. Iskandariyada muzey, kutubxona, akademiyalar tashkil qilindi, falsafa gullab-yashnadi, ammo hammasi yunoncha edi. Olimlar Iskandariyasi yunon mustamlakasi edi. Hokim va hukmdorlar yunon olimlari, faylasuflari, yunon madaniyatining barcha sohiblariga sahiylik va homiylik qildilar, ammo shunga qaramasdan yunon sivilizatsiyasi Misrga va umuman Sharqqa singmadi. Agarda yunonliklar o'z sivilizatsiyalarini zabt etib egallab olishlar orqali singdira olmagan bo'lsalar, ulami rimliklar zabt etganida omadliroq bo'larmi-di? "...rimliklar rimlik bo'lib qolganliklari uchun, ular buyuk bir narsani yaratdilar", deb ta'kidlaydi, Danilevskiy. Yunon tafakkurining aqliy metafizik yo'nalishi lotin irqidagi insonlarga xos emas edi. Sivilizatsiyani yetkazish, singdirish harakati amalga oshirildi, ammo muvaffaqiyatga erishilmadi. Rim ibtidolari o'ziga xosligicha qoldi, milliy davlat tuzumi ibtidolariga sodiqlik Rimni "qachondir mavjud bo'lganlar ichida eng qudratli siyosiy tana"ga aylantirdi. Fuqaro munosabatlari qoidalari, urf-odatdan qonun darajasiga ko'tarildi va uyg'un, mantiqli tizimga keltirildi, huquq ilmiga asos bo'lib hozirda ham barcha mamlakatlar huquqshunoslari tomonidan o'rganilayotgan fuqaro kodeksining namunasi bo'lib qoldi. Me'morchilikda rimliklar o'z arkalari va gumbazlari orqali o'ziga xosliklarini namoyon etdilar, yunon san'atining eng yaxshi namunalari bilan bir qatorda turuvchi Kolizey va Panteonni yaratdilar. Nihoyat, Rim hayotining aksi bo'lgan she'riyatda, Goratsiy odalarida, elegiya va satiralarda rimliklar

she'riyat imkoniyatlarini kengaytirdilar. Tarix haqidagi fan sohasida Tatsit Fukidid bilan bir qatorda turibdi.

Rimliklarning o'zi o'z sivilizatsiyalarini zabt etgan xalqlariga zo'ravonlik bilan singdirardilar. "... ular mavjud bo'lgan o'ziga xos madaniyatni yo'q qilar edilar (masalan, druidik Galliyada), Rim hayoti va turmush tarzi bo'lgan shahar-mustamlakalami qurar edilar, ammo hech qayerda sivilizatsiyani uyg'ota olmadilar", - deb xulosa qiladi Danilevskiy. Rim imperiyasini barbod qilgan va sivilizatsiyani barpo etishga eng qobiliyatli xalq, so'zsiz got xalqi bo'lgan. Ular Italiyaga kirib keldilar va qudratli podshohlikni barpo etdilar, unga qachondir hukmronlik qilgan podshohlar ichida eng dono va eng ezgu niyatli podshohlardan biri Feodorik boshchilik qilar edi. U eng oliyjanob va insonparvar maqsad – g'oliblarni mag'lublar bilan birlashtirib, Rim sivilizatsiyasini singdirish maqsadini qo'ydi. Oqibat qanday bo'ldi? Gotlar Rim sivilizatsiyasi bilan yaqin munosabatlarda bo'lib, uning savlat va dabdabasiga lol qolib, uni o'zlashtirmadilar, o'z siyosiy kuchlarini ham yo'qotdilar. Yevropada yana uch yuz yil varvarlik davri hukmronlik qildi, shu davr o'tgandan so'ng yo'q bo'lib ketgan sivilizatsiya yangi tiplarga o'z ta'sirini o'tkaza boshladi. Shunday qilib, Danilevskiy fikricha, tarix sivilizatsiya bitta madaniy tarixiy tipdan boshqasiga o'tmasligi, singmasligini isbotlaydi. Biroq sivilizatsiya bir-biriga ta'sir o'tkazadi. Birinchidan, mustamlaka yo'li bilan, shu tarzda finikiyaliklar o'z sivilizatsiyasini Karfagenga, yunonlar – Janubiy Italiya va Sitsiliyaga, inglizlar - Shimoliy Amerikaga va Avstraliyaga yetkazib, singdirdilar. Ikkinchidan, "payvandlash" yo'li bilan: Misr daraxtiga Aleksandriya yunon qalamchasini, Sezar esa Rim madaniyatini kelt ildiziga "payvandladi". Sivilizatsiyani sivilizatsiyaga ta'sir etishining yana bitta yo'li bor: bu Misr va Finikiyaning Yunonistonga ta'siri, Yunonistonning Rimga, Rim va Yunonistonni esa german-roman Yevropasiga o'tkazgan ta'siridir. Danilevskiyning fikricha, aksariyat sivilizatsiyalar faoliyatning barcha sohalarida emas, balki bitta yoki bir nechta sohalarida bunyodkor, barpo etuvchi, ijobiy bo'ladi. Masalan, yunon sivilizatsiyasi estetik sohada eng yuqori cho'qqilarga erishdi, somiy -

diniy, rim - huquq va siyosiy tashkilot sohasida muvaffaqiyatlarga erishdi. Insoniyat taraqqiyoti barchani bitta yo'nalishda borishidan emas, aksincha taraqqiyot – bu tarixiy faoliyatning sahnasi bo'lgan maydonni turli yo'nalishlarda yurib o'rganib chiqishdan iborat. Danilevskiy xulosasi shundaydir. Yevropaning Rossiya va slavyanlarga bo'lgan adovatli munosabatining sababini Danilevskiy Yevropa qulash davriga kelgani, slavyan sivilizatsiyasini esa o'z ijodiy kuchlarini gullab-yashnash davriga kirayotganida ko'radi. Agarda Yevropa sivilizatsiyasi ikki tarkibli, ya'ni u ikki sohada siyosiy va ilmiy sohada ijobiy bo'lgan bo'lsa, rus-slavyan sivilizatsiyasi uch- yoki hatto to'rt tarkibli, ya'ni to'rt soha: diniy, ilmiy, siyosiy-iqtisodiy va estetik sohada ijobiy bo'ladi, deb yozadi Danilevskiy.

Tarix va madaniyat faylasuflari qatorida Osvald Shpengler (1880-1936 yy) muhim o'rin tutadi. Muallif o'zini sivilizatsiyalarning rivojlanishini tarixiy jarayonini asl ilmiy sxemasini yaratuvchisi deb e'lon qildi. U “Yevropaning botishi (so'nishi)” kitobida tarixning mantig'i bormi?- degan savolni o'rta tashlaydi. O. Shpengler taklif qilgan tarixiy ilmning yangi uslublari qanday ekan, degan savol qo'yish o'rinlidir. Muallifning ushbu kitobi rus tilida 1923- yilda “Obraz va voqelik” nomi bilan nashr etildi. O. Shpenglarning asari hech kimni befarq qoldirmadi. Aksincha, uning iste'dodi kitobxonga barcha davrlarning tarixiy voqealari, jumladan, Yunoniston va Xitoyning falsafiy ta'limotlari, mayya xalqi haqidagi ma'lumotlar, Evdoks va Gaus matematikasi, qadimgi Misr me'morchiligi, flamand maktabi ustalarining rasmlari, Bax fugalari kabi ma'lumotlarni tahlil etib berganligidadir. O. Shpengler shunday yozadi: “G'arbning qulashi - sivilizatsiya muammosidir. Bizning oldimizda tarixning eng asosiy savollaridan biri turibdi. Mantiqiy oqibat, har qanday madaniyatning yakuni va tugatilishi kabi tushunilgan sivilizatsiya nima?”. O. Shpenglar fikricha, har qanday madaniyat o'z xususiy sivilizatsiyasiga ega bo'lganligi sabab, sivilizatsiya har qanday madaniyatning shakshubhasiz taqdiridir. “Sivilizatsiya rivojlanishining oxirgi bosqichiga etgan insonlar qobiliyatli bo'lgan haddan ziyod sun'iy holatlar kompleksidir. Sivilizatsiya yakunlanishdir... U shubhasiz yakun bo'lib,

unga barcha madaniyatlar chuqur ichki zaruriyat bilan keladilar”, - Gʻarbiy Yevropa madaniyatining gullab-yashnashi yakun topdi, deb taʼkidlayotgan Shpenglarning xulosasi aynan shundaydir. Gʻarbiy Yevropa madaniyati sivilizatsiya fazasiga keldi va na ruh- maʼnaviyat sohasida, na sanʼat sohasida original, yangi biron bir narsa bermaydi. Sof ekspansionistik faoliyat asri keldi, u evristik yorqinlik, oliy badiiy maxsuldorlikdan mahrumdir. Yevropa sivilizatsiyasining taqdiri bu hollardan mustasno emasdir. Har bir madaniyat boshqa madaniyatlardan ajratilgan, u izchil tarzda tugʻilishdan to oʻlingacha boʻlgan rivojlanish siklini izchil bosib oʻtadi. Shunday qilib, tarix bir qator mustaqil, betakror, yopiq siklik madaniyatlarga boʻlinadi, ular tugʻilish, rivojlanish va qulashni boshidan kechirishi lozim, shu bilan birga ularning har biri oʻzining individual taqdiriga ega.O. Shpengler uchun asosiysi - madaniyatlarning ichki hayoti, shuning uchun oʻxshatish sof tashqi xarakterga ega, chunki rivojlanish siklining faqatgina tashqi chizgilari qiyoslanadi.O. Shpengler oʻzining “Bu pessimizm ekanmikan?” asarida “Mening kitobimni hozirgacha deyarli hech kim tushunmadi”-deb yozadi. Bu notoʻgʻri fikr. Koʻplab faylasuflar uning nuqtai nazarini qoʻllab-quvvatlaganlar va qoʻllab-quvvatlaydilar. Masalan, tarixda maʼno-mazmun yoʻqligi haqidagi tezis turli yoʻnalishda boʻlgan Sartr, Bart, Nibur, Popper kabi faylasuflarning dunyoqarashining asosini tashkil qiladi. Ularning barchasi tarixiy voqealarning oʻzaro bogʻliqligini inkor etganlar, ekzistensializm esa hattoki tarixiy fanning obʼektivlik uslubini ham inkor etgan. Xaydeggerning fikricha, absurd dunyoga uloqtirilgan inson oʻz qarorlari asosida tarixni yaratadi. Demak, ekzistensialistlar va neopozitivistlar uchun tarix obyektiv maʼnoga ega emas. Bundan oʻzini oʻzi inkor etuvchi taraqqiyot gʻoyasi kelib chiqadi.O. Shpengler Yevropa madaniyatidan ijodiy salohiyatni aniqlab amalga oshirilmagan imkoniyatlarni izlagan. Apokalipsidan(oxir zamon) faqatgina haqiqiy, asl oʻzini oʻzi anglash, jahon tartibiga obyektiv qarash qutqara oladi. O. Shpengler yer kurrasida mavjud boʻlgan barcha buyuk madaniyatlarning ahamiyatlilik va oʻziga xosligini aniqlashni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻyadi.U Yevropaning XX asr oxirida boy madaniy

koinot sifatida idrok etilgan Sharqqa bo'lgan ulkan qiziqishini anglab, o'zining ko'p jihatdan haq ekanligini isbotlaydiyu, har bir madaniyat tarixiy fenomenlar-o'z qalbining ramzlarini yaratganligi sabab, u insoniyatning umumiy rivojiga ko'maklashadi, deb hisoblaydi. Muallif madaniyat ruhini uyg'onishi, uning cheksiz yolg'izligi, dunyo va makon adovati, chegaralarni mazkur madaniyatning moddiy ifodasi bo'lgan ramzlarni yaratish yo'li bilan o'ziga bo'ysundirishga bo'lgan intilishi haqidagi g'oyani rivojlantiradi. Son, til, me'morchilik va hokazolar – mazkur ma'naviy koinot ruhining ramzidir. Makonda ruhning obyektivlashishi uning ijodiy kuchlarini tugatib qo'yadi. O'z siklini bosib o'tib bo'lib, ruh abadiyat tomon ketadi. Shuning uchun makon obrazi O.Shpengler uchun o'ta muhim hisoblanadi. Olim inson mavjudligi shakllarining o'zgarishi va rivojlanishini ko'rgandagina madaniyat haqida so'z yuritish mumkin ekanligini alohida ta'kidlaydi. Tarixchi va siyosatshunoslar dunyoni sivilizatsiyalarga (Gizo davridan boshlab) bo'ladilar, ular ichida quyidagilarni asosiy deb tan oladilar: g'arbiy, konfutsiychilik, yapon, islom, hinduizm, lotin amerika, slavyan pravoslav.O Shpenglarning fikricha sivilizatsiya bu “jahon qudrati, yer tekisligini bartaraf etishga bo'lgan iroda”dir. “Jahonni, asosida inson yotadi, shu sababli nechta inson va madaniyat bo'lsa, shuncha dunyolar mavjud”, ya'ni dunyo haqida faqatgina subyektiv, individual tasavvur mavjud. Bundan “ilmiy tafakkur – o'z -o'zini anglashdir”, degan mashhur ibora kelib chiqadi. Madaniyatning sohibi va ijodkorlari deb,O.Shpengler dvoryan va ruhoniylarni ko'rsatadi – bular jamiyatning ijodiy kuchi. Nega dvoryanlik? U bevosita yer bilan bog'liq, yer esa inson mavjudligining asosidir. Bu borada dvoryanlik kretyanlikning yuqoriroq bosqichidir, “qon va irqning mohiyatidir, tasavvur qilinishi mumkin bo'lgan zamonaviy shakldagi mavjudlikning oqimi”. Proletariat – bu shaxslarni ajratmaydigan ommadir, “omma esa yakun, intiho, radikal hech nima”. Madaniyat/kultura so'zi “kult” (sig'inish)dan paydo bo'lgan, u ajdodlariga sig'inish bilan bog'liq, u ilohiy an'analarsiz bo'lishi mumkin emas. O.SHpengler falsafa, san'at faqatgina madaniyatda

mavjud, madaniyat milliydir, sivilizatsiya esa internatsionaldir, deb xulosa qiladi.

Sivilizatsiyalar rivojlanish muammolarini to'liqroq tushunish uchun L.N.Gumilyovning (1912-1993-yy) passionar konsepsiyasiga to'xtab o'tish maqsadga muvofiqdir. Gumilyov konsepsiyasini tushunishning kaliti – etnos tushunchasidir. “Birlamchi etnos paydo bo'layotganda, bu vujudga kelayotgan birlikning tashabbuskorlari o'zlariga faol insonlarni aynan shu belgi asosida tanlaydilar – ular o'zlariga yoqqanlarni jalb etadilar”. Shu tarzda Romul va Rem atrofida yetti tepalikda 500 odam birlashdi, bu esa Rimni vujudga keltirdi. Chingizxon atrofida “uzun irodali” insonlar birlashdi. Aynan etnoslar inson va tabiiy muhitning o'zaro ta'siri amalga oshiriladigan fenomenlardir, bu tizimlar biosfera va sotsiosferaning kesishgan nuqtalarida joylashgan. Etnos va uning etnogenezi tabiati Gumilyovning fikricha energetikdir. V.I.Vernadskiy tajribasiga tayangan xolda, Gumilyov mazkur energiyaning tabiatini jonli moddaning biogeokimyoviy energiyasi(quvvati)o'simliklar fotosintez yo'li bilan to'playdigan, mavjudotlar(hayvonlar) esa oziq-ovqat orqali o'zlashtiradigan energiya, deb tavsiflaydi. Passionarlik - jonli modda energiyasini inson, u yoki bu etnos a'zosining xarakter va hulqiga o'tkazgan ta'sirining samarasidir. Passionarlik – anti instinkt, u o'z-o'zini saqlash instinktiga qarshidir. O'zi parvarish qilgan maqsadga erishish uchun passionar shaxs na o'zini, na boshqalarning, o'z qabiladoshlarining umrini ayamaydi. Passionarlikning belgilari - manmanlik, ayyorlik, makkorlik, mag'rurlik va hokazolar hisoblanadi . Passionar shaxslarning soni ko'p emas, ammo ular etnos rivoji uchun zaruriy bo'lgan inqirozli massani-qismni tashkil qiladilar. Aynan shu energiya madaniy qadriyatlarni yaratish va siyosiy faoliyatni amalga oshirish, kitoblarni yozish, xaykallarni yaratish, shaharlarni qurishga sarflanadi. Gumilyovga muvofiq passionariyalar taxminan 1 yildan 5 yilgacha davom etadigan “passionar turtki” natijasida paydo bo'ladi. Oxirgi 3 ming yil ichida Yevroosiyo hududida ko'plab bunday turtkilar qayd etilgan. Gumilyovning konsepsiyasiga ko'ra, yer yuzining cho'ziq va ensiz qismida (200-300 km) “variabel kosmik nurlanish”

ya'ni eng yangi yulduz yarqirashi natijasida passionar populyasiyalar scriyasi paydo bo'ladi. Yangi etnoslar bu populyatsiyalarning 130-160 yillik inkubatsion davridan keyin paydo bo'ladilar. Etnogenez vektor fazalar bo'yicha ketadi (etnogenez energetik jarayon bo'lib, termodinamikaning ikkinchi ibtidosi, ya'ni entropiya qonuniga bo'ysunadi). Etnogenezning birinchi fazasi –ko'tarilish hisoblanadi. Ilk bor tarixiy sahnaga ko'tarilayotgan inson jamoasi "Dunyoni o'zgartirishi kerak, chunki u yomon" imperativi-shiori bilan ruhlanadi. Insonlar tabiatdan ko'ra ko'proq o'zlari bilan band bo'ladilar. Ikkinchi faza – akmatik fazadir, bu etnos va uning passionar shaxslarining eng yuqori, eng oliy faolligi davridir. Etnik tizim urushlarga keltiruvchi energiyaga to'ladi (XI — XIV asrlardagi G'arbiy Yevropadagi o'zaro urushlar). Insonlar o'zlarini o'zlari mustahkamlash bilan band bo'ladi, tabiat ularni umuman qiziqitirmaydi. Uchinchi faza "Biz buyuklardan charchadik" imperativiga o'tish fazasidir. Sinish, passionar qashshoqlashish, zabt etishlar ilm-fan, ijod bilan shug'ullanishga joy bo'shatadi (Yevropada sinish fazasi Renessans davriga to'g'ri kelgan). Bu fazada tabiatga bo'lgan bosim buzg'unchidir va eng yuqori darajada namoyon bo'ladi. To'rtinchi faza "Men kabi bo'!" imperativli sokin va odatiy hayotga bo'lgan intilish fazasidir. Bunda "oltin o'rtada" bo'lgan shaxslar ustivorlik qiladilar. Taraqqiyot nazariyasi tabiatni shafqatsiz yo'q qilishga "sanksiya" beradi, tabiat esa sahrolar, o'lik dengizlar, turli xildagi talofatlar bilan o'zi uchun qasos oladi. Beshinchi faza bu obskuratsiya, etnosning "shomi", aslida "Biz kabi bo'!"- mehnatsevarlikni ustidan kul, tafakkurni hurmat qilma, savodsiz ekanligingdan uyalma – imperativli yakundir. Taxminan 1500- yildan so'ng yakun bo'lishi barqarordir. Barbod bo'lgan etnosning parchalari, ularning guruhlari, alohida shaxslari gomeostaz (statiklik) holatiga tushib qoladi. Ijodiy hayotning tashvish va bezovtaliklari ortda qoladi, "O'zingdan o'zing mamnun bo'l" imperativi ustun bo'lib, g'am ortda qoladi (misollar – Shimoliy Amerika hindulari, eskimos, aleut, Markaziy Afrika pigmeylari, Avstraliya aborigenlari). Gumilyovning fikricha, bularga o'xshash barcha xalqlar etnogenezning boshlang'ich fazasi emas, bular

etnogenezning yakuniy fazasidir, ular o‘z passionar fondini yo‘qotgan. Bu holatda, aslida, insonlar landshaftining unsuriga aylanib qoladi. Biroq Gumilyovning fikricha reliktni etnos etnogenezini yakun topishining yagona varianti emas, alohida vakillar yangi etnosni shakllanishi uchun substrat sifatida xizmat qilishlari mumkin. Albatta, mazkur konsepsiyaga hali oydinlik kiritilishi lozim bo‘lgan holatlar ko‘p, ko‘plab savollar ham mavjud, ularning barchasi bo‘yicha qizg‘in bahslar ketmoqda.

4. Sivilizatsiyaning inqirozi va yo‘q bo‘lishlarining sabablari.

Ingliz tarixchisi va sotsiologi Arnold Toynbi (1899-1975-yy) o‘zining “Tarixni anglash” asarida shunday savolni qo‘yadi: “Nega ba‘zi bir jamiyatlar o‘z rivojining ilk bosqichidayoq “harakatsiz bo‘ladi”, nega sivilizatsiya shakllanmaydi?”. Uning fikricha, sivilizatsiya genezisi uchun ikki shart-sharoit, birinchidan, mazkur jamiyatda ijodiy kichiklikning rolini anglash, ikkinchidan, qulay bo‘lmagan, ammo qarshi bo‘lmagan muhitni mavjudligi talab qilinadi. Sivilizatsiya vujudga kelishi uchun “chaqiriq -savol va javob o‘zaro hamkorligi mexanizmi” zarur. Jumladan, mo‘‘tadil noqulay bo‘lgan muhit jamiyatga chaqiriq-tahluka soladi, jamiyat esa ijodiy kichiklik yordamida tahluka-chaqiriqqa munosib va muvaffaqiyatli javob beradi va muammoni hal qiladi. Demak, jamiyat harakatda, sivilizatsiya darajasi o‘zgarmagan. A. Toynbi to‘rtta sivilizatsiyani ajratib ko‘rsatadi: uzoq g‘arbiy (irlandiya), uzoq Sharqiy xristian (O‘rta Osiyoda - nestorian), skandinav va suriya – ularning barchasi o‘lik tug‘ilgan. Qolgan beshta sivilizatsiya – polineziya, eskimos, ko‘chmanchi, sparta va ottoman-usmoniy – o‘z rivojida qotib qolgan. Nega bunday bo‘lgan? Sivilizatsiyaning o‘sib rivojlanishi – sivilizatsiyaning o‘zini o‘zi ifodalashidir. Ya‘ni, dinning qo‘pol shakllaridan diniy ong va madaniyatning yuqori, oliy va murakkab shakllariga o‘sib borayotgan sivilizatsiya – bu jamiyatning ijtimoiy yaxlitligi va birligidir. Bu jamiyatda ijodiy kichiklikka taqlid qilib jamiyatning katta qismi ergashadi. Bunday jamiyatda sinfiy o‘zaro urushlar yo‘q, qotib qolgan ijtimoiy farqlar mavjud bo‘lmaydi. Bu barqaror yaxlitlik, birlik bo‘lib, bu jamiyatda sinfiy kurash, inqiloblar yo‘q. Nega unda sivilizatsiya sinadi, nimaga ular barbod bo‘lib tarqab

ketadi? A.Toynbining 12-jildlik “Tarix tadqiqotlari” asarining asosiy g’oyasi – sivilizatsiyalar g’oyasidir. U 32 ta sivilizatsiya, jumladan 21 ta to’liq rivojlangan sivilizatsiyalarni identifikatsiya qildi- tenglashtirdi. Barcha sivilizatsiyalar individual va o’ziga xosdir. A.Toynbi sivilizatsiyalar rivojlanish mexanizmlarining orasida statika va dinamikani almashinuvi, galma-gal kelish mexanizmini ajratadi va ularni xitoy ramzlari In va Yan bilan belgilaydi. Chaqiriq (savol – Javob) – sivilizatsiyalar rivojining muhim mexanizmlaridan biridir. A.Toynbi shunday yozadi: “Sivilizatsiyalar shiddat tufayli rivojlanadi, u ularni chaqiriqdan javob orqali keyingi chaqiriqqa chorlaydi”. Ketish va Kelish mexanizmi sivilizatsiyalarning o’sish bosqichida juda ham muhimdir, bu – o’sish jarayonini tashkil qiluvchi ijodiy aktlarning ikki ritmli mexanizmidir. Bunda butun bir jamiyat va alohida shaxslarning kuch va qobiliyatini to’plash, ichki jihatdan o’zgarish va yangi kuchlar bilan chaqiriqqa-tahlikaga javob berish uchun tarixiy dramaning sahna ortiga chekinishi yuz beradi. A.Toynbi fikricha parchalanish mexanizmi tanazzulga uchragan sivilizatsiyaning barbod bo’lishi, ko’pchilikni kamchilikdan yiroqlashish davrida paydo bo’ladi. A.Toynbi siklik konsepsiyani o’rganar ekan, mavjudlik-borliqning bitta tarixiy doirasi uzluksiz qaytarilishida fatalizm, mahkumlikni ko’radi. U “koinot-kosmos hazilining abadiy qurbonlari” bo’lmastikni yo’lini izlaydi, tarixni takrorlanishi-qaytarilishiga ma’no-mazmun kiritishga harakat qiladi. Sivilizatsiyaning o’zi A.Toynbining tushunishida – bu “ko’plab insonlar harakatining individual maydoni” kesishishining umumiy asosi bo’lganligi sabab, XX asr mutafakkiri o’z nigohi va umidlarini inson faoliyati, imkoniyatlari va tanlash erkinligiga qaratadi. O’tmishni bilish – kelgusi imkoniyatlardan biridir. Bundan dastlabki, avvalgi sivilizatsiyalarning barbod bo’lish sabablarini tushunish zaruriyati kelib chiqadi. A.Toynbining fikricha, sivilizatsiyalarni o’zlari bir-birini tugatadilar. Buning tabiatini u uchta sabab bilan tushuntiradi: kichiklikning ijodiy kuchini kamayishi, yo’q bo’lishi; ko’pchilik tomonidan ixtiyoriy taqlid qilishning kamayishi- ikki oldingi sababning oqibati bo’lib jamiyatdagi ijtimoiy yaxlitlikni yo’qolishiga olib keladi. Sivilizatsiyaning inqirozi jamiyatda ichki barqarorsizlikka, unda ijtimoiy

keskinlikni o'sishiga olib keladi. Sivilizatsiyani barbod bo'lish fazasi uchta faza ostiga : sivilizatsiyaning sinishi, uning chirishi hamda yo'q bo'lib ketishiga bo'linadi. Bu asrlar davomida yuz beradi. Masalan, Misr sivilizatsiyasi miloddan avvalgi XVI asrda sinishni boshdan kechirgan bo'lsa, eramizning V asrida yo'q bo'ldi. Ikki mingyillik davomida u "qotib qolgan hayot va o'lim" shaklida mavjud bo'lgan. Biroq, bu qanchalik davom etmasin, pirovardda hamma sivilizatsiyalarning taqdiri ertami-kech ularni yo'q bo'lib ketishiga olib keladi. Sivilizatsiyalar barbod bo'lishining tabiati shundan iboratki, ijodiy kichiklik o'z jozibadorligini yo'qotadi va ko'pchilik unga taqlid qilishdan hamda ortidan borishdan voz kechadi. Kichiklik o'zini saqlab qolish uchun kuchdan (davlatdan) foydalanadi, biroq o'zining qotib qolgan qoidalarining quliga aylanadi va o'zini o'zi o'limga olib keladi. Shu tarzda sinish sivilizatsiyaning tana va ruhiga kirib keladi. Sinish bir paytning o'zida shaxs va "kutqaruvchilarning" to'rtta turi paydo bo'lishiga olib keladi. Birinchidan, "arxaistlar" paydo bo'ladi, ular o'tmishni, ketayotgan va ketganni qaytarishga harakat qiladilar. Ikkinchidan, "futuristlar" paydo bo'ladi, ular kuch (qilich) bilan o'tmishni qaytarishga va voqealarni saqlab qolishga intiladilar. Uchinchidan – "befarq stoiklar", ular barcha bo'layotgan voqealarga befarq bo'lib, "yaxshi zamonlar" kelguncha sog'-omon qolishni istaydilar. To'rtinchidan, "o'zgargan diniy qutqaruvchilar", ular Xudodan najot so'raydilar va unda o'zlari uchun suyanchiq topadilar. Ammo bularning barchasi A.Toynbining fikricha – illyuziyadir, aldanish, puch xayoldir. A.Toynbi to'g'ri deb, hisoblagan yagona yo'l – bu "o'zgarish yo'li", maqsad va qadriyatlarni o'ta sezgir "ilohiy podshohlik"ka – "insondan – o'ta qudratli insonga", " yer shahridan – Ilohiy, Samo shahriga" olib o'tishdir. Bular inson va sivilizatsiyaning oxirgi chegarasi, yakunidir. G'arbda A.Toynbining bu nazariyasini qattiq tanqid qilishdi. Masalan, Pitirim Sorokin unda ikkita asosiy kamchilik, "defekt"ni ko'rdi. Uning fikricha, "genezis – o'sish – barbod bo'lish" liniyasi asosida sivilizatsiyalarning rivojlanishi – bu soddalashtirilgan yondashuvdir. Bu birinchisidir. Va Sorokin qarshi chiqqan ikkinchi narsa – bu sivilizatsiyani iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy

munosabatlarning yig'indisi sifatida emas, balki tizim sifatida o'rganishdir. A.Toynbi tirik deb faqat bitta sivilizatsiya – G'arb sivilizatsiyani hisoblaydi, qolgan barchalari – o'lik yoki yarim o'likdir. Bir qator sivilizatsiyalar uchun u “qotib qolgan sivilizatsiya” atamasidan foydalanadi. Masalan, A.Toynbining fikricha Xitoy bir ming yilga qotib qolgan, Misr – ikki ming yilga qotib qolgan. Rim esa boshidan oxirigacha “chirish” yo'lini bosib o'tgan. Demak, yer kurrasida ko'plab madaniyatlar mavjud va ularning har biri butun jahon tarixiga betakror qiyofa berishi mumkin.

Muhokama uchun savollar:

1. N.Y.Danilevskiy bo'yicha “sivilizatsiyalarning madaniy tarixiy turlari” nima anglatadi?
2. Nima sababdan O.Shpengler fikricha madaniyat sivilizatsiya bilan yakun topadi?
3. A.Toynbi fikricha sivilizatsiyalarning barbod bo'lish va yo'q bo'lishining sabablari qanday?

2-MAVZU. JAHON SIVILIZATSIYALARI RIVOJINING MUQOBIL KONSEPSIYALARI

Reja:

1. Linear konsepsiya.
2. Sivilizatsiyalar rivojining “markaziy davri”.
3. Postmodernistik konsepsiya.

Jahon sivilizatsiyalarining rivojlanish muammolari bir qator konsepsiyalarning mazmunini tashkil qiladi, bu konsepsiyalar qatoriga linear, spiralsimon, kovariant (“markaziy davr”), postmodernistik, utopik kabi konsepsiyalar kiradi.

1. Linear konsepsiya.

Linear konsepsiya taraqqiyot asosida jamiyatning mukammalligini izchil o'sishi bilan insoniyat eskidan yangiga, soddadan murakkabga, quyidan yuqoriga rivojlanadi. Bu konsepsiya antik davr va o'rta asrlarda ma'lum bo'lmagan, u niderland (XVI asrning oxiri), ingliz (XVII asr) va fransuz (XVIII asr) inqiloblari davriga to'g'ri kelgan inson

emansipatsiyasi uchun XVI — XVIII asrlar davrdagi kurash davrida paydo bo'lgan. Insoniyat taraqqiyoti inson tafakkurining rivoji sifatida tushunilgan, bu haqda Volter, Didro, Dalamber va J.A.N. Kondorse kabilar yozgan. Unda tafakkurni ijtimoiy taraqqiyotning dvigateli sifatida tushunilgan, taraqqiyot esa rivojlanishning umumiy qonunlariga bo'ysungan holda qonuniy xodisa hisoblangan. Masalan, fransuz mutafakkiri J.A.N.Kondorse sivilizatsiya taraqqiyotini 10 ta tarixiy davrga bo'lgan:

- *birinchi davr* - sivilizatsiyaning dastlabki zinapoyasi bo'lib, yashab sog' qolish tajribasidan birinchi siyosiy muassasalargacha;

- *ikkinchi davr* – ziroatchilikka o'tish, mulkiy tengsizlik paydo bo'ladi, urf-odat, fe'l-atvorlar yumshaydi;

- *uchinchi davr* – yozuv, din va mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi paydo bo'ladi;

- *to'rtinchi davr* –Yunonistonda falsafa, fan va san'atning yutuqlari;

- *beshinchi davr* - Rimning hukmronligi, uning qudratini chirishi va ichki inqiroz;

- *oltinchi davr* –Rimning barbod bo'lishi, G'arbda varvarlarning g'alabasi, Sharqda esa barbod bo'lish kuchsizroq bo'lgan;

- *yettinchi davr* –Renessans (uyg'onish) davri, kitob nashr etish paydo bo'ladi, taraqqiyotni to'xtatib bo'lmaydi;

- *sakkizinchi davr* – buyuk geografik kashfiyotlar davri, Reformatsiya, Galiley, Kopernik, Kepler – davrning buyuk daholari;

- *to'qqizinchi davr* – tafakkurning g'alabasi: Dekartdan Nyutongacha;

- *o'ninchi davr* – fransuz ma'rifatparvarlari.

Kondorse tafakkurning erkinligi, oliy kashfiyotlar, yorqin kelajakka ishongan. Taraqqiyotning dinamikasi – sotsiolog O.Kontning (1798-1857- yy) asosiy g'oyasi bo'lib, u ijtimoiy dinamikaning uch bosqichini ajratib ko'rsatgan: birinchi bosqichda insonlar dunyoni o'zlashtirib bitta Xudoga keladilar; ikkinchi bosqichda – asosiy mohiyat, mazmun bo'lgan tabiat buyukligini idrok etish; uchinchi bosqichda - tabiiy qonunlarni anglash va tushunish. Bosqichdan bosqichga – inson

mukammallashadi. Aslida, Kont yangi dinni – insoniyatga muhabbatdan iborat bo‘lgan Insonni Buyuk Mavjudot sifatida qabul qilish dinini taklif qiladi. Keyinchalik Kontning g‘oyalarini G.Spenser (1820-1903-yy) rivojlantirdi va universal umumlashtirishni amalga oshirdi: “Birinchi biron-bir sezilarli kosmik o‘zgarishlardan sivilizatsiyaning oxirgi natijasigacha biz bir xilni xilma-xilga aylanishining guvohi bo‘lamiz, bu esa taraqqiyotning mohiyatini tashkil qilgan hodisadir”. Murakkablashtirish, xilma-xillikni ko‘payishi qonuni, Spenserning fikricha, jamiyat hayotiy faoliyatining barcha soha va tarmoqlarini qamrab oladi; o‘zgarishlar zanjiri veer (elpig‘ich) kabi biron bir kashfiyotni qamrab oladi va chegaralar bilmay o‘z ichiga yangi va yana yangi unsurlarni tortib oladi. Taraqqiyot insonning irodasiga bo‘ysunmagan “ezgu zaruriyat” degan xulosani beradi. XX asrda mutafakkirlarning taraqqiyotga bo‘lgan qiziqishi saqlanib qolgan. Masalan amerikalik siyosatshunos Frensis Fukuyama “Tarixning yakuni?” degan savolni qo‘ydi. Fukuyama zamonaviy dunyoni ikki qismga ajratdi: tarix va posttarix(tarixdan so‘nggi, keyin), buning eng chekkasida uchinchi dunyo mamlakatlari turadi. Uning fikricha, tarixdan so‘nggi davr Yevropa mamlakatlari, Yaponiya, Shimoliy Amerika bilan, ya‘ni industrial rivojlangan mamlakatlar bilan cheklangan. Asrlar davomida liberalizm g‘alaba qozondi. Ammo “... ular tarixining yakuni achinarlidir. Tarixdan so‘nggi davrda na san‘at, na falsafa bor; faqatgina haddan ziyod asrab-avaylanayotgan tarixiy muzey bor...”. Fukuyama insoniyat o‘zining tarixdagi darbadarligida nihoyat rivojlanishning mukammal yo‘liga – liberal demokratiya va unga hamroh bo‘lgan bozorga yetib keldi. G‘arbiy sivilizatsiya muvaffaqiyatlariga umuminsoniy qadriyatlar maqomi berilmoqda, ammo dunyoda islom, konfutsiychilik, induizm, yapon, pravoslav slavyan, lotin amerika, afrika sivilizatsiyalari mavjud, shuning uchun g‘arbiy sivilizatsiyaning yutuqlari avtomatik tarzda boshqa sivilizatsiyalarning zaminiga o‘tkazilishi mumkin emas. Bundan tashqari liberal demokratiya jinoyat, ishsizlik, giyohvandlik kabi ko‘plab insoniy muammolarni hali ham hal qilmadi. Demak, g‘arbiy sivilizatsiya universal maqomga ega bo‘lishi mumkin emas. XX asrning oxiri G‘arbning g‘alabasiga qaramasdan

“insoniyat mafkuraviy evolyutsiyasining yakuni va liberal demokratiyaning hokimiyatning yakuniy shakli sifatida universallashuvi” emasdir, bundan o‘laroq Osiyo Tinch okeani mintaqasi hali o‘zining hal qiluvchi so‘zini aytmadi.

2. Sivilizatsiyalar rivojining «markaziy davri»

Jahon sivilizatsiyaning «markaziy davri»ni kovariant model deb ham atashadi, u Karl Yaspersning (1883-1969-yy) “Haqiqat, ozodlik va tinchlik”, “Davrning ruhiy vaziyati”, “Tarixning ibtidosi va uning maqsadi” asarlarida taqdim etilgan. Nemis faylasufi fikricha tarixiy jarayon ibtido va intihosi bilan chegaralangan, bu chegaralar ichida esa tarix to‘rtta katta davr – tarixdan oldingi davr, qadimgi madaniyatlar, «markaziy davr» davri va hozirgi davrimizga mansub bo‘lgan texnika asriga bo‘linadi. Bu davrlarni K.Yaspers sxema tarzida taqdim etib, uni “Yer kurrasidagi insoniyatning yagona dunyosi” deb belgiladi. Uning fikricha insoniyatni umumiy ibtidosi mavjud va “tarixdan oldingi” davr bilan bog‘liq. Aynan o‘sha paytda Ikki daryo oralig‘ida, Hind, Xuanxe, Nil vodiylarida qadimgi sivilizatsiyalar shakllangan. Keyinchalik esa buyuk “o‘qli davr” (m. a. 800-200 -ming) - bu haqda quyiroqda so‘z boradi - Amerika, Yevropa, Rossiya, Islom mamlakatlari, Afrikagacha ham zamonaviy sivilizatsiyalariga asos solinadi. Bu yetarli darajada bo‘lgan sxema jahon sivilizatsiyalari rivojlanishining tarixiy jarayonini yaxshiroq tasavvur qilish imkoniyatini beradi. Sivilizatsiyalarning ko‘p sonli muammolari ichidan K.Yaspers to‘rtta asosiysini ajratadi: 1) inson uchun tarixdan oldingi davrda nima hal qiluvchi bo‘lgani; 2) qadimiylilikning buyuk madaniyatlari qanday paydo bo‘lgan; 3) «markaziy davr»ning mohiyati nimada va uning paydo bo‘lishining sababi nima; 4) fan va texnikaning rivojlanishi hamda texnika asrining boshlanishining sabablari nimadan iborat. Bu muammolarni tahlili orqali K.Yaspers butun tarixiy jarayon tarixdan oldingi davr va butunjahon tarixiga bo‘linadi degan xulosaga keladi. “Paytning tubsiz chuqurliklariga ko‘milgan tarixdan oldingi davr u haqda bizda ma‘lumotlar kamligi sabab tinch, sokin, anglab etib bo‘lmaydigan chuqur ma‘noga boy uzoqlik sifatida namoyon bo‘ladi”, -deb yozadi K.Yaspers. Tarixdan oldingi davr – inson yaratish davri, uning biologik

xususiyatlarini yaratish davri, inson tomonidan yashash ko'nikmalari va ma'naviy qadriyatlarini to'plash davri. K.Yaspers quyidagi savollarni qo'yadi: Ibtido nima? Tarixdan oldingi davr insoni qanday shakllangan? Yetib kelgan tarixdan oldin bu inson nimani boshdan kechirdi, kashf etdi va ixtiro qildi? Biz qayerdan kelganmiz? O'sha paytda qanday hal qiluvchi voqealar bo'ldi va insonni insonga aylantirdi? Yer kurrasining uch mintaqasida deyarli bir paytning o'zida eng qadimgi madaniyatlar paydo bo'ladi: Shumer-hobil, misr va egey dunyolari. Ular bilan bir paytda Hind vodiysining oriy oldi madaniyati (Shumer bilan bog'liq) va xitoyning arxaik dunyosi mavjud bo'lgan. O.Shpengler taklif qilgan va rivojlantirgan, keyinchalik esa A.Toynbi davom etgan madaniy sikllar konsepsiyalariga zid ravishda K.Yaspers insoniyat ibtido va rivojlanishning yagona yo'liga ega deb hisoblaydi. K.Yaspers "jahon tarixining o'qini" miloddan avvalgi 800-200 -yillar o'rtasidagi davr bilan belgilaydi. K.Yaspersning fikricha bu paytda ko'plab ajoyib va qiziq narsalar bo'lgan. O'sha davrda Xitoyda Konfutsiy va Lao-szi, mutafakkirlar Mo-szi, Chjuan-szi. Le-szi va ko'plab boshqa mutafakkirlar yashagan, xitoy falsafasining barcha yo'nalishlari paydo bo'lgan. Hindistonda Upanishadalar, Budda ham paydo bo'lgan. Eronda va O'rta Osiyoda Zardusht yovuzlik bilan kurash olib borgan. Falastinda payg'ambarlar – Iliya,Isayya, Ieremiya va boshqalar faoliyat yuritdilar. Yunonistonda Gomer ijod qilgan. Bu Parmenid, Geraklit, Aflotun kabi faylasuflar, buyuk tragiklar, Fukidid va Arximed kabilarning davri edi. Voqelikni falsafiy idrok etishning barcha imkoniyatlari, skeptitsizm, sofistika va nigilizmga qadar bo'lganlari o'rganib chiqildi. Inson o'z ichidagi voqelikni va o'z chegaralarini angelaydi, uning oldida dunyoning dahshati, vahimasi va o'zining kuchsizligi ochiladi. Yaspersning fikricha «markaziy davr» ming yillar davomida mavjud bo'lgan qadimiylikning buyuk madaniyatlarini yo'q bo'lishini anglatadi. Qadimgi madaniyatlar qandaydir o'ziga xos anglashimovchilik tagida berkinib olgandek bo'ladi. Yakka, alohida bo'lgan madaniyatlar barbod bo'lishi bilan o'rninga imperiya keldi, u avval qabilalarni qo'pol ravishda aralashtirib yubordi, vujudga kelgan ma'naviy ruhiy bo'shliqni o'rmini jahon dinlari to'ldirdi, ular ko'plab xalq va elatlarga o'zlarining Bosh Kitobi – Injil, Tavrot, Qur'on, Bxagavitgitani berdilar. Bu kitoblarda barcha asosiy

narsalar mavjud edi, ular hayotga mazmun berar edilar. «markaziy davr» davri orbitasiga G'arbda german va slavyan xalqlari, Sharqda – yapon, malayya va siamlar jalb etilgandilar.«markaziy davr» g'oyalarini idrok etmagan xalqlar tabiiy mavjudlik darajasida qoldilar: ular yoki tarixdan chetda qoldilar, yoki ma'naviy nurlanish markazlarining biri bilan kesishdilar. Shunday qilib K.Yaspers tarixda to'rtta parchani ajratadi: 1) tillarni paydo bo'lishi, mehnat qurollarini kashf etilishi, olovdan foydalanishni boshlash; 2) miloddan avvalgi V-III asrlarda Misr, Mesopotamiya, Hindiston va kechroq davrda Xitoyda yuqori madaniyatlarni paydo bo'lishi; 3) miloddan avvalgi VIII-II asrlarda bir paytning o'zida, ammo mustaqil tarzda Xitoy, Hindiston, Eron, Falastin va Yunonistonda bo'lgan insoniyatning ma'naviy yuksalishi; 4) Yevropada o'rta asrlar davrida zamin tayyorlangan ilmiy-texnik davming tug'ilishi, u XVII asrda qayd etilib, XVIII asming oxiridan barchani qamrab oladigan xarakterga ega bo'ladi va XX asrda jadal rivojlanadi. Yaspers bo'yicha "Jahon davrining o'qi" bu uchinchi parcha bo'lib, unda biz uchun zamonaviy bo'lgan inson paydo bo'ladi. Bu bosqichda insoniyat tarixi shakllanadi, chunki bu davrga qadar faqatgina mahalliy tarix bo'lgan. "Tarix insonni hozir o'z asli, mohiyatiga ko'ra nima bo'lgan bo'lsa shunga aylantirdi. Tarix – bu "alohida insonlar"ning doimiy va barqaror olg'a surilishi, oldinga qadam qo'yishidir", deb muallif o'z fikrlariga yakun yasaydi.

3. Postmodernistik konsepsiya.

Modernizmning ibtidosi antiklikda, yunon-rim dunyosidadir. Qadimgi Yunoniston modernizmga asosiy tayanch tushunchalarini berdi: *birinchidan*, qadimgi yunon madaniyati inson tafakkuri tushunchasini ishlab chiqdi, uning yordamida qadimgi ellinlar mavjud bo'lgan barcha narsalarda mohiyatni topganlar, masalan, Xaosdan Kosmosga o'tish har tomonlama barcha narsani qamrab tushuntirib berildi; *ikkinchidan*, Qadimgi Yunoniston "gumanizm" va "demokratiya" kabi tushunchalarni dunyoga berdi. Keyinroq qadimgi Rim modernizmi etishishiga ko'maklashdi, u dunyoga "qadimgi Rim huquqi"ni berdi. Modernizmning ildizlari, albatta, Renessans va Reformatsiya, XVI-XVII asr ilmiy inqilobi, ma'rifatparvarlik va nihoyat, yangi Yevropa ratsionalligida ham mavjud.

Natijada tafakkur sababli bizning hayotimiz qulayroq bo'ldi, uy-joylarimiz esa funksional maqsadga muvofiqlikning namunasi bo'ldi, inson esa subatom dunyosiga kirdi. Biroq yakunda inson hayoti yanada beqaror, omonat bo'lib qoldi: Osvensim, Xirosima, Nagasaki, Chernobil – bular ham tafakkurning mevasidir.

Postmodernizm – chegaralari noaniq xodisa, bu intellektual elita va keng madaniyat jamoa aqli, tafakkurining kayfiyati, qandaydir holatini aks ettiradi. Postmodernizمنىing tavsiflari ko'p, ammo mohiyati - yangi Yevropa ratsionalligi, Ma'rifatparvarlik davridan kelgan uslublar madaniyatiga keskin salbiy bo'lgan munosabatdan iborat. Postmodernizm tarafdorlari fikricha yangi Yevropa ratsionalligi inson hayotiga hokimlik qilish, rahbarlik qilishga haqlidir, ammo bularning barchasi ro'yobga chiqmagan istak, orzu, xohishlardir. Postmodernizمنىing falsafiy asoslari bo'yicha eng mashhur mutaxassislardan deb Jan-Fransua Liotar (1924-yilda tug'ilgan) hisoblanadi. Postmodernizm bir butun universal bilimning o'rniga qism, farq, plyuralizمنى qo'yadi. Bunday nuqtai nazar barcha narsani tanib bo'lmaydigan holatgacha o'zgartirib yuboradi: narsa oddiy tushunchadagi narsa bo'lmay qoladi, u ko'plab chiziq'larga bo'linib ketadi; individ va ijtimoiy guruhlar ham tabiatiga ko'ra turli va farqli bo'lgan chiziq'lardan iborat.

Postmodernizmda chiziq ham o'z'gachadir: *birinchidan*, u nuqtaga to'g'ridan-to'g'ri, bevosita qarama-qarshidir, *ikkinchidan*, undagi boshlanish va yakunlanish nuqtalari ahamiyatsiz, asosiysi – ular o'rtasidagi bog'liqlikdir. Har bir narsa tugun qilingan chiziq'lardan iborat. Postmodernistlarning sevimli obrazi – zigzag, *siniq* chiziq hisoblanadi. Tarixiy, sivilizatsion nuqtai nazardan – hech qanday ziddiyat yo'q, faqatgina xilma-xillik mavjud. Har bir insonning o'z qadriyatlar dunyosi, o'z xaqiqati bo'ladi. Ildizlarni har qanday yo'nalishda qo'yish mumkin, asosiy tamoyil – harakat-hamma narsa, maqsad – hech nima ekanligidir. Postmodernizm insonlarni ijtimoiy hayotiga ko'plab yangiliklar kiritadi. *Postmodernizmda* ijobiy taraflar ham talaygina: dunyoga plyuralistik nigohni kengaytirish, xususiy, shaxsiylikning o'ziga xosligi qadr-qimmatga ega bo'lishi hisoblanadi. Insonlar ijtimoiy hayotining mikro va makro darajalarini yaqinlashtirish g'oyasi

qiziqarliqdir, turli ziddiyatlar orasida tanlash zaruriyatini aynan ular o'rtasidagi tayanch nuqtasiga aylantirish ham qiziqarliqdir. Bu byurokratiya va sentralizm bilan kurashning samarali uslubi hisoblanadi.

SHARQ FENOMENI.

Sivilizatsiyaning Sharqiy turi-qadim zamonda paydo bo'lgan, ammo Sharq sivilizatsiyasining asosiy xususiyatlari avvalambor Hindiston va Xitoyda shakllanib mumtoz qiyofaga ega bo'ldi. Sharq xalqlarining madaniyat va dini chambarchas bog'liq xolda bir-birini boyitib rivojlangan. Masalan, Hindistonning o'ziga xos raqs dramasi – gigaku Janubiy Xitoydagi U podshohligiga kirib kelgan, u yerdan esa Koreyaga o'tgan. VI asrda buddaviylik tarqalishi bilan raqs dramasi Yaponiyada ham paydo bo'ladi, bu yerda u gogaku – “Go musiqasi” nomi bilan tarqaladi. Xitoy orqali Yaponiyaga raqs tomoshasi – bugaku ham kirib kelgan. Yapon san'atshunosi Noma Seyroku VI asrda Yaponiyaga ko'chib kelgan U shoh sulolasining a'zolari yapon zaminida keyinchalik o'zgarib ketgan musiqa asboblari va niqoblarini olib kelganlar. Ba'zi bir niqoblarni yaponlar Seylon, Hindiston, Hindixitoy, Yavadan o'zlashtirganlar. Iba Takasi, Yamane Gindzi va bular kabi bir qator yapon musiqashunoslar fikricha qadimgi yaponlarning musiqa tovushlarining sirasi, ohangi Uzoq Sharqda istiqomat qiluvchi ayn, tungus va boshqa xalqlarning musiqa ohanglariga yaqindir. Lyuy xitoy musiqa tizimi Yaponiyaga VI asrda xitoy falsafasi va adabiyoti bilan birgalikda kirib keladi. Yapon tovushlar qatorining tuzilmasi uni qadimgi Misr va qadimgi Yunoniston bilan yaqinlashtirish imkoniyatini beradi. Qadimgi yapon va qadimgi yunon tillarida ichki musiqali urg'uli she'riyatning mavjudligi hattoki turli sharoitlarda paydo bo'lib rivojlanganligiga qaramasdan tuzilmasi bo'yicha bir xil bo'lgan tovush qatorlarini paydo bo'lishiga olib keldi. Yapon gammasining uch varianti - xiradzyosi, kumoidzyosi va ivato ilk o'rta asr davridagi l'rigiya ohangini modifikatsiyalashgan shaklini eslatadi. Bu turga mansub bo'lgan xalqlarning fikrlash tarzi alohida o'ziga xoslikka ega bo'lgan. Ijtimoiy ong xarizmatik xarakterga ega: voqelik xissiy tajriba (eshityapman, his etyapman, ko'ryapman) va ilohiy kuchlarga ishonish orqali idrok etiladi. Bu Sharqda xudolar va Samo kuchlari tirik tabiatning

qismi sifatida idrok etilishi bilan bog'liq sanaladi. Ular inson bilan yonma-yon mavjud bo'lib, uning hayotida ishtirok etib, unga ta'sir o'tkazadilar. Inson ham, o'z navbatida, yonida yashayotgan xudolarga ta'sir o'tkazadi. Tarixiy vaqt haqidagi tasavvur ham Sharqda o'z xususiyatlariga ega: o'tmish, hozirgi davr va kelajak go'yo bir paytning o'zida, birgalikda mavjud bo'lgan. Inson bir vaqtning o'zida ham o'tmishda, ham hozirgi paytda, ham kelajakda yashayotgandek his qiladi. Vaqtni bunday anglash Sharqda ruh abadiy deb hisoblanishi bilan bog'liq, ruh abadiydir, faqat uni mavjud bo'lish shakli o'zgaradi. Bundan ajdodlar haqidagi alohida tasavvur kelib chiqadi: vafot etgan ajdodlar (o'tmish) hozirda ham mavjud, ammo boshqa shaklda, shuning uchun ham Sharqda "ota va bola" muammosi paydo bo'lmagan. Sharqda jamiyatlarni mavjudligining maqsadi qandaydir oliy ilohiy idealga qarab harakatlanish va yaqinlashishdir. Hayotning o'zi esa cheksiz marotaba takrorlanib, qaytarilib, ham insonlar, ham xudolar ishtirok etadigan kosmogonik va diniy tomosha sifatida idrok etiladi. Sharq xalqlarining eng qimmatli qadriyati muayyan maqsadlarni amalga oshirish emas, bosh qadriyat - bu oliy muqaddas ma'no-mazmuni anglashdir. Ma'naviy barkamollikka intilish, diniy izlanishlarning astoydilligi buddaviy Hindiston uchun xosdir. Xitoy konfutsiychiligi ijtimoiy idealni – sof axloq, insonparvarlik, burchningsohibi bo'lgan beg'araz xolis ritsardeb belgilab berdi. Sharqda yer hukmronlari ilohiylashtirilib, g'ayritabiiy xususiyatlarga ega deb tan olingan. Sharq jamiyatlari kollektivizm tamoyillarida bunyod etilgan. Shaxsiylik, xususiylik deyarli rivojlanmagan, shaxsiy manfaatlar to'liqligicha jamoaga bo'ysungan. Sharq jamiyati vertikal xarakterdagi aloqalarning alohida o'ziga xos turida tuzilgan edi. Jamoalar o'rtasidagi gorizontaal aloqalar (ma'naviy, siyosiy, iqtisodiy) rivojlanmagan. Yakka hokimiyat boshida bo'lgan hukmdorning hokimiyati hech nima bilan cheklanmagan, inson hukmdor nomidan boshqaradigan byurokратиya va mansabdorlarga to'liq tobe bo'lgan. Sharq despotik zulmining davlat mashinasi shaxssiz bo'lib, unda shaxsiy tashabbus va mas'uliyat istisno qilingan; bu yerda partiyalar, g'oyalar kurashi paydo bo'lishi mumkin emasdi. Bunday jamiyatlarda o'zgarishlar sekin bo'lar edi: insonlarning bir nechta avlodi deyarli bir xil

sharoitlarda yashar edi; ko'plab avlodlarning an'ana va tajribalari oliy ijtimoiy qadriyat sifatida qonunlashtirilgan. Katta avlodning hurmat va nufuzi juda yuqori bo'lgan. Sharq mamlakatlarida rivojlanish sikllari bilan boradi. Grafik tarzda bu rivojlanishni prujina ko'rinishida tasvirlasa bo'ladi, bunda har bir aylanma – rivojlanishning bitta sikli bo'lib, bitta aylanmadan ikkinchisiga o'tish – bu izchil harakatning qadami hisoblanadi. Ammo bunday sekin, siklik rivojlanishga qaramay jamiyat yuqori rivojlangan ilm-fan, madaniyat, falsafa, nozik nafis san'at, dunyoni lol qoldiruvchi kashfiyotlar va boy ma'naviy hayotga ega edi. Keyinroq sivilizatsiyaning mazkur turi eng qadimgi madaniyatga ega bo'lgan Xitoy, Hindiston va Yaponiya kabi davlatlar misolida batafsil o'rganiladi.

3-MAVZU. XITOIY SIVILIZATSIYASI

Reja:

1. Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi asoslari.
2. Xitoy sivilizatsiyasiga mansub bo'lgan insonlarning fikrlash tarzini shakllanishi.
3. Koinot va inson, sinergetika ibtidolari, axborot maydoni g'oyasi – Xitoy sivilizatsiyasi tushunchalari.
4. Xitoy sivilizatsiyasining o'ziga xosligi.

1. Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi asoslari .

Hozirgi “xitoy” nomi mo'g'ullarning Kidan qabilasi nomidan kelib chiqqan, bu qabila X-XI asrda Xitoy imperiyasining shimolini zabt etib, shu yerda o'z davlatini tashkil qilgan. Xitoyliklarning o'zlari esa, azaldan o'zlarini xan deb nomlaydilar, bu nom mamlakatda miloddan avvalgi III asrdan boshlab, milodiy III asrga qadar 500 yil hukmronlik qilgan sulola nomidan kelib chiqadi, bu sulola ana'anaviy xitoy davlatchiligi va madaniyatiga asos solgan. Mamlakatning nomiga kelsak, qadim zamonlardan bu mamlakat Chjoung deb, ya'ni “O'rta podshohlik”, “o'rta imperiya” deb nomlangan. Bu o'z-o'zini nomlash atamasida o'zini atrofda duniyoga qarshi qo'yish, o'zini qandaydir

markaz sifatida anglash yotadi. Buning uchun asoslar ham mavjud edi. Xitoy sivilizatsiyasi azaldan ham Xuanxe daryosining basseynida shakllangan. Bu daryoning janubiy qirg'og'ida Anyan joylashgan, bu shaharga har yili minglab odamlar bitta maqsadda- tarixi uch ming yildan ziyod bo'lgan qadimgi Xitoyning buyuk sivilizatsiyasining qoldiqlarini ko'rish maqsadida keladilar. Bu shahar Shan sulolasining poytaxti bo'lib Anyan shahridan 2 chaqirim uzoqlikda shimoliy-g'arbda joylashgan. Hozirgi paytda Shan bilan bog'liq bo'lgan barcha narsalar qabul qilinadi, Anyan atrofidagi joylar esa dunyodagi eng ishlangan arxeologik joy hisoblanadi. Ming yillar davomida sirli Shan tarixchilarni hayajonga solgan, uydirma va fantaziyalarning markazi bo'lgan. Miloddan avvalgi VI asrda yashagan Konfutsiy ismli xitoylik faylasuf Shan haqida shunday der edi: "Ularni marosimlarida qanday gapirish mumkin? Na hujjatlar qolgan, na uni ko'rib bilgan odamlar qolgan". Shan davri hozirda qadimgi Xitoyning "Oltin asr"i sifatida e'zozlanadi. Qolgan ikki sulola bu Shandan oldin hukmronlik qilgan Sya sulolasi va Shandan so'ng taxtga erishgan Chjou sulolasidir. Dastlabki ikkitasini hisobga olmagan holda, aksariyat tarixchi va arxeologlar Xitoy tarixi Chjou sulolasidan boshlanadi, deb hisoblashar edi. Buning sababi Sya va Shan sulolalariga mansub bo'lgan yodgorlik va buyumlarning yo'qligidir. Ehrom va saroylar saqlanib qolmagan: har bitta keyingi sulola dastlabki sulolaning binolarini buzib, uning xarobalarida o'z tarixini shakllantirgan. Shanning arxivlari poytaxtni chjoular g'alabaga erishib, qo'lga olganlaridan so'ng yo'q qilinib tashlangan, bu voqea miloddan avvalgi II ming yillikning yannida bo'lgan, qolganlari esa asta-sekin yillar ichida yo'q bo'lib ketdilar. Yer ostida ko'milib qolgan Xitoyning ulkan tarixiy merosi ko'p yillar davomida qat'iy ta'qiq ostida edi, bu ta'qiq vafot etganlar bilan bog'liq edi. Ammo milodiy 281-yilda qaroqchilar U davlatiga keldilar va Xuanxe va Yanszi daryolarini birlashtirish uchun suv yo'lini barpo etish buyrug'ini berdilar. Bu kanal Xan Gou deb nomlangan bo'lib, uning uzunligi deyarli 100 ming, u hozirgi paytda Xanchjou va Pekinni birlashtiruvchi buyuk kanalning qismidir. Li tomonidan miloddan avvalgi 250 -yilda barpo etilgan to'g'on va kanal va shulzlarning tizimi shu qadar takomil ediki, uning

qismi hozirda ham Sichuan provinsiyasida amaldadir. Sharqiy Chjou davri ustalari bronzadan haddan ziyod murakkab va ajoyib bezakli buyumlarni tayyorlashgan, oziq-ovqat va ichimlik uchun idishlar, ayollar bezaklari, kamarlar, kumush va oltindan tayyorlangan bo'lib, ishning nafisligi va mohirligi bilan lol qoldiradi. Yunonlar notiqlik san'atini qay darajada e'zozlab hurmat qilgan bo'lsalar, shu darajada Xitoy ana'anasiga ko'ra, o'qish va yozish qobiliyati ham e'zozlangan.

Xitoy yozuvining paydo bo'lishi ming yillar davomida tarixda sir bo'lib qolmoqda. Ilk loydan yasalgan idishdagi yozuvlarning davri aniqlangan, bu miloddan oldingi V-IV asrlar hisoblanadi. Xitoy yozuvini o'zlashtirishga xitoyliklarning o'zi ham hattoki, 10 yil sarflaydi, biroq madaniy jihatdan bunda ulkan mukofotga erishiladi: Xitoy o'tmishining barcha mumtoz matnlarini o'qish mumkin. Konfutsiyni o'qish zamonaviy she'riyatda murakkabroq emasligi lol qoldiradi. Qazilmalar paytida tasodifan topilgan predmet, uzoq o'tmish bilan yuzma-yuz kelish imkoniyatini beradi. Masalan, Tutanxamon – misrlik Fir'avning qabrida topilgan kumush nay va Mayya qabrlaridagi kichik loydan yasalgan buyum o'tmish va hozirgi paytni bog'laydi. Xitoyda ham xuddi shunday voqea bo'ldi: 1979 -yilda Xenan provinsiyasida 2400 yil oldin Xitoy zadagoni dafn etilgan maqbarada 26 ta qo'ng'iroq topildi, ulardan har biri 2 har xil tovushdagi nota chiqarar edi. Qo'ng'iroqlarning cheti va o'rtasiga kichkina bolg'achalar bilan urilganda ular juda nafis ovoz chiqaradilar. Va nihoyat, 1988-yilda bu qo'ng'iroqlarda musiqa chalib har bir qo'ng'iroqning tovushini yozib olishga qaror qildilar. Amerikalik Norman Derki ismli bastakor Vashington shtatidagi Sietl shahrida qo'ng'iroqlar ko'rgazmasining tashkilotchilari buyurtmasiga ko'ra, bu qo'ng'iroqlar uchun pesa yozdi. Ko'rgazmaga tashrif buyurganlar qadimiylilikning musiqa asbobida yaratilgan ajoyib musiqani eshitdilar.

Xitoy siklik turdagi sivilizatsiyaning mumtoz namunasi: qadimdayoq mazkur mamlakatning tarixida mayatnik mexanizmi aniqligi bilan amalda bo'lgan ma'lum ritm borligi aniqlandi. Har bir yangi sulola yangi siklni boshlar edi, gullab-yashnab farovonlikka erishar edi. Biroq, ma'lum paytdan so'ng mamlakatda pasayish kuzatilar edi, dehqonlar qashshoqlashib, provinsiyalar markaziy hokimiyatdan

mustaqillik uchun kurashishni boshlardilar, mansabdor shaxslar poraxo‘rga aylanar edi. Xalq isyoni barbod bo‘lishning oxirgi nuqtasi edi. Miloddan avvalgi 206- yilda Xan sulolasi hokimiyatga keldi, bu sulolaga isyonkorlarning rahbarlaridan biri oddiy dehqon asos soldi. Imperiya jadal rivojlanib, yaxshi boshlaganiga qaramasdan, milodiy II asrning o‘rtasiga kelib barbod bo‘lish davriga keldi. III asrda Xitoy 3 ta mustaqil davlatga ajralib ketdi, ammo yangi Szin suloasi bir necha o‘n yillikda yaxlitlikni tiklashga muvaffaq bo‘ldi. IV asrdan boshlab Xitoyga mamlakatni bo‘laklarga ajratib tashlagan ko‘chmanchilar kirib keldi. Suy sulolasi Shimol va Janubni birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi, ammo u ham VII asrning boshida Tan sulolasiga hokimiyatni bo‘shatib berdi, Tan sulolasi X asrgacha hukmronlik qilganidan so‘ng uning o‘rniga mamlakatni XIII asrgacha boshqargan Sun sulolasi keldi. Xitoyga ko‘chmanchi qabilalarni kirib kelishining yangi to‘lqini sabab mo‘g‘ullarning Yuan sulolasi paydo bo‘ldi (1280-1368 -yy). Barbod bo‘lgan iqtisod mo‘g‘ullarning hokimiyatidan norozi bo‘lganlarning soni tobora oshishiga,¹ bu esa isyonga olib keldi, unga Chjou Yuan Chjan rahbarlik qildi. U o‘zini Min sulolasi deb e‘lon qildi. Mazkur sulolaning gullab-yashnashi farovonligi XVII asrning boshida Sin sulolasini tashkil qilgan Manjurlarni bostirib kelishi tufayli tugatildi. Bular Sin sulolasini boshlab berdilar. Sin sulolasi XX asrning boshlarigacha hokimiyat tepasida bo‘lib, o‘z ichida Konfutsiychilik madaniyati va Xitoy sivilizatsiyasining ana‘analarini uyg‘unlashtirdi. Xitoy sivilizatsiyasini rivojining siklliligi XX asr voqealari bilan tasdiqlandi. Buyuk Mao va uning siyosati Xitoyni to‘liq barbod qildi, biroq bu buyuk sivilizatsiya XX asrning yakuniga kelib butun dunyoni iqtisodining ko‘tarilishi va rivojlanishi bilan lol qoldirdi. Xitoy sivilizatsiyasini doimo rivojlanishning quyiroq bosqichida turgan qabilalar o‘rab turgan. Shimol va G‘arbdan cho‘l ko‘chmanchilari, Yao va Myao qabilalari Janubdan, Shandun tog‘laridan kelgan tog‘liklar – bularning barchasi xitoyliklar tomonidan yovvoyi, “dunyoning to‘rt tomonidan kelgan varvarlar” sifatida qabul qilinib, ularning madaniyatini Xitoy madaniyati bilan hech qanaqasiga taqqoslab bo‘lmas edi, chunki ular hattoki, yozuvga ega

emas edilar. Keyinroq Xitoy chegaralarida xunlar paydo bo'ldilar, ularning o'rniga mo'g'ullar keldilar. Xitoy o'z chegaralarini Sharqda dengizgacha, Janubda subtropiklargacha kengaytirdi, ammo bu hududlardagi boshqa xalqlar madaniy rivojlanishda Xitoydan ancha ortda edilar. Xitoyga ketma-ket ko'chmanchilar o'rdalari hujum qildilar, uni qisman yoki to'liq egallab oldilar: IV-VI asrda turklar, mo'g'ullar XII-XIV asrda, manjurlar XVII-XIX asrda. Biroq, ularning barchasi qum suvni shimib olgandek o'rta imperiyaning ko'p millionlik aholisi tomonidan "shimilib" ketar edi, chunki bu xalqlar Xitoyning ming yillik va madaniyatiga qarshi hech narsa qo'ya olmasdilar. Xitoyda doimo sivilizatsiya va madaniyat juda yuqori baholangan, madaniyat "ven" ieroglifi bilan belgilanar edi, unda "de" ruhiy farovonlikni, u esa o'z navbatida, mutlaq "dao"dan kelib chiqar edi. Ven insonning birlamchi tabiatiga tarbiya orqali singdirilardi, bu xitoyliklarni rivojlanmagan insondan farqlovchi o'ziga xos ruhiy naqsh edi. Shuning uchun ham madaniyat qo'pol kuchdan yuqoriroq e'zozlanib hurmat qilinardi, fuqaro xizmati esa harbiydan afzalroq hisoblanardi. Qiyoslash uchun G'arbiy hukmronlar harbiy kiyimlarni kiyib maqtanishini, Sharqiy hukmronlar esa o'zlarining nafis adabiy so'zini shakllantirib, rivojlantirganini qayd etish mumkin. Xitoyning deyarli har bir hukmroni – Xan podshohlik uyi asoschisi U Dzi imperatoridan boshlab, to rais Maoga qadar barchalari she'riyat bilan mashg'ul bo'lganlar. O'rta imperiyaning hokimlari o'zlarini samo osti hokimlari sifatida nomlar edilar. Shuning uchun ular elchilar bilan uchrashganda syuzeren vassalga, ya'ni janob xizmatchiga qilgan muomalada bo'lar edilar, ulardan sovg'alarni soliq sifatida qabul qilib 9 marotaba salom berishni talab qilar edilar, o'z elchilarini boshqa mamlakatlarga yubormas edilar. Xitoyliklar Yevropaliklarni varvar deb hisoblar edilar: birinchidan, ular ierogliflarni bilmas edilar, demak, xitoyliklarning nuqtai nazaridan savodsiz bo'lganlar. Ikkinchidan, Xitoy marosimlarini bilmas edilar, demak, eng oxirgi kalamushdan battar edilar. Barcha Yevropaliklar xitoyliklarning manmanligini ta'kidlab o'tar edilar. 1904- yilda Sankt-Peterburgda "Xitoy va uning hayoti" deb nomlangan muallifi noma'lum bo'lgan nemis nashrining rus tiliga tarjimai chop etildi. Bu asarda

“Xorijliklarga nisbatan mensimaslik” deb nomlangan maxsus bob bor edi. Muallif shunday yozadi: “Ular bizni mexanikadagi o‘z kashfiyotlarimiz bilan oldinda deb tan olsalarda, bu kashfiyotlarni foydasiz deb hisoblaydilar”. Mexanik sivilizatsiyani qabul qilmaslik xitoyliklarning xalq ongida oq yuzli (yovuzlikning ramzi) va ana’anaviy Xitoy soch turmagi qilinmagan sariq sochli deb tasavvur qilgan “dengiz ortidagi shayton” degan salbiy obrazidan kelib chiqadi. Pavel Vlorenskiyning fikricha, “kultura” atamasi “kult” so‘zidan kelib chiqadi, shuning uchun dinni kultura, madaniyat yasovchi roli ulkandir. Xitoy sivilizatsiyasining birlamchi madaniyat yasovchi asosini “Uch ta’limot” (“San Szyao”) – konfutsiychilik, daosizm va buddaviylik shakllantirgan.

2. Xitoy sivilizatsiyasiga mansub bo‘lgan insonlarning fikrlash tarzini shakllanishi

Konfutsiy shogirdlari tomonidan “Mulohaza va suhbatlar” deb nomlangan kitob tuzilgan, biroq konfutsiychilik so‘zini Yevropaliklar kiritgan, aslida Xitoyda bu hodisa doimo kitobchilar maktabi deb atalgan, chunki u uzoq o‘tmishning donishmandligidan o‘z ibtidosini olgan. Konfutsiy ta’limotining bosh fikri bu “tabiat dunyosida insonning o‘rni” hisoblanadi. Qadimgi odam o‘zgarayotgan dunyoda yashayotganini aniq ko‘rgan, bu esa, mashhur “O‘zgarishlar kitobi”da aks etgan. O‘zgarishlar harakatlanayotgan doira sifatida tasavvur qilingan, tarix harakatining ibtidosi konfutsiychilik ta’limoti tarafdoriga “oliy qadimiylik” deb qabul qilingan, unga u doimo o‘z ruhiy nigohini qaratgan. Konfutsiy: “qadimiylikni sevaman va bunga ishonaman” deb aytgan. Bu iborada qadimgi zamonlardan qolgan barcha narsani imkon qadar ehtiyotkorlik bilan saqlashga bo‘lgan talab kelib chiqadi, Konfutsiyning “yetkazib beraman, ammo ijod qilmayman” degan iborasi rahbar g‘oya bo‘lgan. Konfutsiychilik Sharq xalqlari hayotida 2,5 ming yilni qamrab olgan holda, butun bir davrni yaratdi. U ta’limot ijtimoiy insonga qaratilgan edi. Inson bu dunyoga kelganida xulq-atvorning qog‘ozga tushurilmagan me‘yorlarini tushunmagan holda tug‘iladi, biroq bu qoidalar inson hayotida teri va havo kabi zarurdir. Aynan shuning uchun “Li” – qoidalar xizmat qilgan, bular qatoriga etiket, marosim, urf-odatlar kirgan. Faqatgina “Li”ga burkangan inson inson

unvoniga loyiqdir, "li" siz inson kalamushdir. "Li" bo'lmasa, dunyo barbod bo'ladi, unda hech qanday qadriyat qolmaydi. Shuning uchun xitoylik doimo "o'z yuzini yo'qotishdan" qo'rqadi, bu fuqaro o'limiga tengdir. "Li" xitoy tilini hurmat, odobning standart iboralari asosida shakllantirdi, biroq "li" bu hissiyotlarning ko'rinishi, inson shaxsini o'z-o'zini barkamollikka erishtirish g'oyasidir. Konfutsiy tashqi shakllar haqiqatda oliyjanob insonni shakllantirishi haqida orzu qilgan. Shakllar dunyosi xitoyliklarni tartibsizlik, xaosdan qutqargan, "Li" tufayli har bir inson, har bir muayyan vaziyatda qanday harakat qilishini tasavvur qila olgan, har bir inson o'z o'rnini bilgan. O'tmishga qaratilgan qadimgi Xitoyda asoslarning asosi ajdod, ota-ona va kattalar bo'lgan: Xitoyda doimo "ildiz"ni afzal ko'rishgan bo'lsa, G'arbda esa faqatgina shoh – ya'ni bolalar, farzandlar qimmatli bo'lgan. Farzandning qadriyati uni urug'ni davom ettirish vazifasidan iborat bo'lgan, chunki konfutsiychilikning "o'g'il farzandlarning ehtirom, hurmat kitobi"da ota-onalarga ehtirom va hurmatsizlikning eng yomon jazosi deb farzandsizlikni ko'rsatgan. Xitoyning 1,5 mlrddan ortiq aholisi qadimgi ta'limotning asrlar osha saqlanib qolganligidan dalolatdir. Samo osti imperiyaning abadiyligining garovi konfutsiychilik ta'limotiga ko'ra, quyini yuqoriga tobeligidadir: fuqaro – davlatga, farzandlar – ota-onaga, xotinni – erga, ammo konfutsiy ta'limotida yuzadagi boshqaruv haqidagi fan asosiy bo'lmagan, konfutsiy ta'limotidagi asosiy bu ichki chuqur ma'no – insonni ichki jihatdan o'z-o'zini barkamollikka erishtirish haqidagi ta'limotdir. Konfutsiy "o'zingni boshqara olmasang, insonlarni qanday boshqara olasan" deb o'rgatgan. "Mulohaza va suhbatlar" kitobi konfutsiyning eng bosh mulohazasi bilan boshlanadi: "o'qimoq va doimo takrorlamoq – bu xursandchilik emasmi?. Konfutsiy axloqiy barkamollikka ehtirolarni yo'q qilish hisobiga erishish mumkin degan, fikrdan yiroq bo'lgan. Dao rohibi Konfutsiy uchun ideal bo'lmagan. "Agarda osmonga qaramasa, erni obodonlashtirish mumkin emas, ammo erni obodonlashtirmasang, osmonni ko'ra olmaysan" deb o'rgatgan Konfutsiy. Konfutsiychilik insonni o'zini-o'zi barkamollikka erishishini Jen – insonparvarlik orqali amalga oshirilishi lozim deb ko'rsatadi. Jen atamasi "Mulohaza va suhbatlar" kitobida 109 marta uchraydi. Bu so'z

konfutsiychilikning kalitidir. Jen tarjima qilinganda insoniylik, inson ibtidosi, insonparvarlik, vijdon, rahm ma'nosida keladi. Jenning mohiyati "inson inson bo'lishi kerak" degan fikrdan iborat, u Konfutsiyning asosiy ta'limotidankelib chiqadi va o'z ichiga 2 ta tamoyilni qamrab oladi: birinchidan, grafik jihatdan jen ikkita belgidan iborat, bittasi insonni tasvirlasa, ikkinchisi ikkini, ya'ni 2 ta inson mavjuddir. Inson sirini ijtimoiy maqomidan qidirish lozim. Har bir insonning o'z taqdiri mavjud, demak vazifa inson sotsiumini yaratishdan iborat, chunki insonning vazifasi boshqa insonlarga to'g'ri munosabatda bo'lishdan iboratdir. Ikkinchidan, insonni to'g'ri tanlovining mezonini va me'yori bu "o'zarolik"dir. Yevropaliklarda bu "o'zingga xohlamagan narsani boshqalarga qilma" degan iborada o'z ifodasini topgan". Konfutsiy "sivilizatsiyali"- tarbiyalanganlik, ziyolilik kutilmagan ehtirolarning o'rni chuqur o'ylangan so'z kelishidan iboratdir" deb ta'kidlagan. Bundan ta'lim, madaniyat, tarbiya muhimligi kelib chiqadi. "Agarda insonda tabiiylik tarbiyaviylikdan yuqori bo'lsa, u savodsizdir, agarda aksi bo'lsa bu kitobiylikdir. Ikki fazilatning muvozanati insonni oliy janob qiladi" - deb o'rgatadi Konfutsiy. Shunday qilib, Jen, Li, Venlar kabi muhim tushunchalar ideal shaxsning tomonlaridir. Oliyjanob tushunchasi ziddiyatlidir: oliy qatlam mavjud, bu erda mukammal va oliyjanob bo'lish bu ijtimoiy majburiyatdir, ammo konfutsiyda "insonning mukammalligi mukammal jamiyatga olib keladi". Oliyjanob inson doimo insonparvarlik tamoyiliga rioya qilishi lozim. Xoh ovqat yesin, xoh band bo'lsin, xoh muvaffaqiyatsizlikka uchrasin, bu – Jen. Oliyjanob o'zini qoida, an'ana, marosim, urf-odatlar, ya'ni Li bilan cheklashi lozim. Oliyjanob inson doimo o'qishi lozim bo'lib, – Ven hisoblanadi. Inson oliyjanob bo'lib tug'ilmaydilar, oliyjanob bo'lib shakllanadilar. Shakllanish jarayoni uchun ikki tomon muhim: birinchidan, inson o'ziga va boshqa insonlarga qanday munosabatda bo'lishi, ikkinchidan, uning hayotiy faoliyatida amaliy xulq-atvor va kitobiy bilim qanday mutanosiblikda ekanligidadir. Oliyjanob inson barchaga bir xil munosabatda bo'lib, insonlardan yaxshi narsani o'zlashtirishi lozim, chunki odamlardan har doim biron- bir narsani o'rganish zarur bo'lgan. Inson qanday mansabda bo'lmasin, uni

insonlarga ta'sir qilishning bittagina vositasi bor – bu o'z xulq-atvorining oliyjanoblighi va benuqsonligidir. Oliyjanob insonning qarama-qarshisi bu “quyi” insondir, uning maqsadlari foyda olish, u janjalni yaxshi ko'radi, barcha odamlarni ayblaydi, qo'pol, odobsiz va o'zi xohlaganini qiladi. Buning barchasi o'ziga nisbatan yomon munosabatda bo'lganning oqibatidir. Bunday insonga “o'zaroviylik” g'oyasi yoddir.

3. Koinot va inson, sinergetika ibtidolari, axborot maydoni g'oyasi – Xitoy sivilizatsiyasi tushunchalari.

Daosizm

Bu ta'limot qadimiy ta'limotlardan biri bo'lsa-da, u bizning paytimizga ham hamnafasdir. Kosmos va inson, rezonansning, aks etishning barchani qamrab oluvchi nazariyasi, sinergetika ibtidolari, axborot maydoni g'oyasi, taraqqiyot oqibatlarini oldini olish – bularning barchasini insoniyat Xitoy sivilizatsiyasidan olgan. Bunga atrofdagi dunyoning kuchlarini g'ayritabiiy, tafakkurga bo'ysunmaydigan darajada egallab olishga bo'lgan ishonch hamrohlik qilgan. Konfutsiy so'z yuritmagani narsalarini daoslar o'z tafakkurlarining ob'ektiga aylantirdilar. Yo'qsizlikning tubida ilohiy urug' szin paydo bo'lgan, keyin u inson mavjudotida unib chiqib teri va tanaga ega bo'lib, hosil beradi, bunda ko'paygan ma'naviyatni samo va dunyoga qaytaradi. “Inson ruhiy efir bilan vujudga keltiriladi, vafot etganidan so'ng yana unga qaytadi. Efir insonni suv muzni yaratgan kabi yaratadi. Ruh quyuqlashib insonga aylanadi. Muz eriganidan so'ng yana suvga aylanadi, inson vafotidan so'ng ruhga aylanadi” deb yozadi milodiy I asrda yashagan Van Chun. Ruh dunyosi va son-sanog'i yo'q jismoniy shakllar dunyosini dao – borliq yo'li tushunchasi birlashtiradi. Dao oqimi butun dunyoni qamrab oladi, qadimgilar daoni keng suv oqimiga o'xshatganlar, bu oqimda qandaydir anglanilishi qiyin bo'lgan barcha joyga kira oladigan shaklsiz bir narsaning hissi mavjud. Daoni his etish murakkabdир, buning uchun shakl va bo'yoqlar dunyosida, fikr va ruhning kerak bo'lmagan hissiyotlardan kechish lozim, shundagina inson haqiqatga erishadi. Yurak daoga o'xshashdir, yurak orqali buyuk oqim o'tadi. Bu erda inson mikrokosmos va ulkan kosmos, borliqning

yaxlitligi g'oyasi yangraydi, aslida bu ikki tushuncha bir narsadir. Dunyoning o'qi Shimoliy yulduz orqali va inson yuragi orqali o'tishi mumkin. Xitoy sivilizatsiyasi uchun harakatsizlik konsepsiyasi qiziqarlidir. Xitoyliklarning, ayniqsa, mansabdorlarning shaxsiy tashabbusning yo'qligi voqealar rivojiga aralashmasligi – bularning barchasi Yevropaliklar uchun g'alati edi. Muvaffaqiyatga erishish istagida bo'lganlar ildizlarga ta'sir qiladi. Narsalarning ildizi esa daodadir, shuning uchun ham hovlidan tashqariga chiqmasdan, dunyoni idrok etish mumkin. Lao Szining ta'kidlashicha, harakatsizlik yo'li bilan qilish mumkin bo'lgan narsa yo'qdir. Harakatsizlik bu mavjud bo'lmagan sohadagi harakat, bu yerda inson o'z fikri bilan sayohat qilib, narsalar g'oyasini o'ziga bo'ysundiradi. Dao haqiqat bo'lganligi sabab ilhom faqatgina undan olinadi, shuning uchun ilhom va iste'dod bilan yolg'onni yozish mumkin emas. Har bir inson o'zi daoga qo'shilishi lozim, shuning uchun bo'yoq, mo'yqalam, kitob va rasmlar Xitoyda doimo ilohiy darajada hurmat qilingan. Qadimgilarning fikricha, yozuv belgilari samo obrazlariga o'xshatib yaratilgan, ularni dao yer va yulduzlarning harakatida namoyon qiladi.

Xitoyda boshqa ta'limotlar ham mavjud bo'lgan, bular qatorida Yaqin Sharqiy islom, xristianlarning nestorianligi, fors moniyligi, protestantizm, katolitsizm va pravoslav kabi ta'limotlarni ko'rishimiz mumkin. Biroq, Xitoyning konservativ zaminida buddaviylikdan boshqa hech narsa rivojlanmadi. Buddaviylik daolikka yaqinligi sabab u Xitoyning 3 ta'limoti qatoriga kirdi, bu yerda buddaviylik va daosizmning sintezi namoyon bo'ladi. Xususan, buning natijasi meditatsiya amaliyotiga asoslangan turli xildagi jangovor san'atlarning rivojida ko'rinadi. Shunisi qiziqarlilik, xitoyliklar oy to'lgan va yangi oy chiqqan kunlarida 2 konfessiya chomlariga ziyorat uyushtirganlar: tongda yorug' buddaviy ehromga borsalar, tunda esa qorong'u dao ehromiga borganlar: o'z ijtimoiy hayotida ular konfutsiychilik qoidalariga rioya qilganlar. Buddaviy rohiblarga Xitoyda doimo shubha bilan qaraganlar, ba'zida ularni quvg'in ham qilganlar. Sodda odam buddaviy rohiblarni oila va ajdodlardan ixtiyoriy ravishda voz kechishini doimo jirkanish, hazar qilish bilan qabul qilgan, chunki bu o'g'il

farzandning ehtirom, hurmati tamoyilining buzilishi edi, hukumat esa buddaviy rohiblarni mehnat bilan shug'ullanmasligini qabul qila olmas edi. Umuman olganda, xitoyliklar dunyoni doimo ruh va ilohlarga to'la deb hisoblaganlar, bu ruh va ilohlar bilan muomalada bo'lish lozim edi. Yevropaliklarni lol qoldirgan Xitoy uylarining tomlarini shu qadar egilganligi faqatgina amaliy maqsadga ega edi: havo makonida uyga qarab uchib kelayotgan yovuz ruhlarni qaytarib jo'natib yuborish, qadimgi bino va ehromlarning tomlari arslon, ajdarho va boshqa qo'rqinchli mavjudotlarining tasvirlariga to'laligi va hokazo. Xitoyda ko'plab ilohlar mavjud, har qanday ruhga qurbonlik qilish mumkin. Xitoyning birinchi dono hukmroni Fu Si bo'lgan, u xitoyliklarning yovvoyi ajdodlarini olovda ovqat tayyorlashni o'rgatgan. Xuanding xotirasi ham yuqori qadrlangan, u Xitoy millatining asoschisi hisoblangan.

Inson o'z ichida samo va yer, ezgu va yovuz, qorong'u va yorug', erkak va ayol, o'zgaruvchan va o'zgarmasni o'z ichida birlashtiradi. Shuning uchun ham u go'yoki yer va samo bilan bir xildir. Xitoyliklarning fikricha, koinotning faoliyat yuritishi insonga bog'liqdir. Shuning uchun jamiyatdagi har qanday axloqsizlik va isyon tabiat va koinotning holatida o'z aksini topadi va turli tabiiy hodisalarda ifodalanadi. Xitoyda podshohning hokimiyati doimo yakka bo'lgan, ammo to'xtatib turuvchi omillar ham bo'lgan. Hukmron yovuzliklari uchun samo undan yuz o'girishi va samo ostini boshqarish mandatidan mahrum etishiga ishongan va sulolasi yo'q bo'lib ketishini bilgan. Xitoyning etniklararo madaniy-siyosiy yaxlitligi asta-sekin shakllangan. G'arbiy Chjou davrida podshoh samo farzandi va uning erdagi yagona ifodasi deb e'lon qilingan. Miloddan avvalgi 1-ming yillikning o'rtasiga kelib o'rta podshohliklarning barqaror etnomadaniy, siyosiy majmuasi tashkil topadi va ularni dunyoning 4 tarafidagi varvarlar ustidan yuqoriligi, oliyligi haqidagi tasavvur paydo bo'ladi. Qadimgi Xitoy madaniy turini shakllanish davri 3 tarixiy bosqichni- miloddan avvalgi V-III asrdagi jang qilayotgan podshohliklar davri, (o'zaro jang qilgan davlatlar orasida eng qudratli 7 tasi ajralib chiqadi) Sin davri (miloddan avvalgi 221- yilda ulkan imperiyaga Sin – Shi Xuanszi rahbarlik qildi, u

sinning birinchi imperatori bo'ldi) hamda madaniy qoidalarni amalga oshirgan Xan davrini qamrab oladi. Bu 3 davrning madaniy izchilligi qadimiy sivilizatsiyaning o'ziga xos betakror turini yaratish imkoniyatini berdi. Ma'muriy-byurokratik boshqaruvning yagona tizimi samoning o'g'li, ya'ni ilohiy shaxs bo'lgan imperator hokimiyati bilan yakunlanar edi. Xitoy mansabdorlar va diniy ulamolarni yopiq kastasining asosini shakllantirmadi, ammo mansabdor-boshqaruvchining ratsional turini shakllantirdi. Shanyan (milodiy IV asrning o'rtasi) davridayoq ma'muriy lavozimlarni egallashni naslning zodagonligi bilan emas, balki davlat oldidagi xizmatlar bilan, birinchi navbatda, harbiy xizmatlar bilan bog'laydi. Imperator jahon tartibini dunyoning 4 tomoniga qarab saqlab turar edi, bunda u voqealarga aralashmas edi, chunki tabiiy tartib faqatgina qo'llab-quvvatlantirilishi lozim edi. Imperator katta oilaning boshlig'iga o'xshar edi. Mazkur madaniy tizimdagi inson tabiatni bo'ysundirishga emas, balki jonli hayotni tabiiy to'liqligi va ratsional tuzilganligiga qarab intilar edi. Tafakkurning vazifasi o'zgartirish va barbod qilish emas, balki inson va samoning barkamol birligida umumiy yo'l – daoga rioya qilish edi. Xitoyda II asrdayoq davlat apparatiga munosiblarni tanlash imtihonlarining tizimi ta'sis etilgan edi, bu tizim deyarli 2 ming yil davomida faoliyat yuritdi. Aslida ziyoli Shenshi qatlami eng yaxshi va iste'dodli insonlar bilan to'ldirilishi uchun barcha sa'y-harakatlar amalga oshiriladi edi. Imtihonlar 3 bosqichdan iborat bo'lib, 3 yilda bir marotaba provinsiyadagi sinovlarning g'oliblari poytaxtga kelar edilar. Musobaqaning yakuniy bosqichini samo o'g'lining shaxsan o'zi o'tkazar edi. Oxirgi imperator sulolasi (XVII-XIX asrlarda) davrida har 3 yilda shu tarzda 70 mingdan ziyod mansab va lavozimlarga odamlar qabul qilinadi edi. Davlat xizmatchisi o'zi tug'ilgan joyga emas, balki boshqa provinsiyaga ishga tayinlanar edi va har 5 yilda uni boshqa provinsiyaga jo'natishar edi. Aynan shu qatlam tufayli Xitoyda yangi davrda umummilliy og'zaki til paydo bo'ldi, dastlab u “ amaldor” yoki “mandarin tili” deb nomlanar edi. Xitoy mandarinlari zo'ravonligi va poraxo'rliigi bilan ham shuhrat qozongan edilar. Shunday davrlar bo'lganki, oliy mansabdor shaxslar ochiq-oydin mansablarni sotar

edilar, pora esa qonunlashtirilgan edi. Biroq, boshqa narsalar ham yuz berar edi: shunday odamlar bor ediki, ular o'z hayotlarini xavfga qo'yib, olampanohlarga haqiqatni aytar edilar. Masalan, tarixda Xay juy nomi qolgan, bir necha asrlardan keyin ham u "madaniy inqilob" nomi bilan mashhur bo'lgan davrda zo'ravonlikka qarshi kurashda da'vat sifatida yangrar edi.

4. Xitoy sivilizatsiyasining o'ziga xosligi

Xitoy sivilizatsiyasida davlatchilik piramidasining asosi doimo oila bo'lgan. Oila ko'p sonli bo'lib, qarindosh-urug'larning bir nechta avlod va ajdodidan iborat bo'lgan, aka-ukalar birgalikda yashaganlar. Oila a'zolari yuzlab va minglab bo'lishi mumkin edi. Oila 5 ta turg'unlikka rioya qilish asosida mavjud edi: ota burch va adolatga rioya qilishi, ona rahmdil bo'lishi, akalar kichiklarga do'stona munosabatda bo'lishi, kichiklar kattalarga hurmat va izzatda, barcha o'g'illar ota-ona va yoshi ulug'larni e'zozlashlari lozim edi. Xitoy jamiyatida ayol va erkakning yo'llari tubdan farqlanar edi: konfutsiy axloq-qoidalariga muvofiq ular hattoki, yo'lning turli tomonidan yurishlari lozim edi. Xitoyda ayol doimo hayotni uzaytirish, sog'liqni mustahkamlash vositasi hisoblangan, uy naqadar boy bo'lsa, ayol shu qadar huquqsiz edi. 5 ta turg'unlikda faqatgina ona qayd etilishi tasodif emas: faqatgina o'g'ilni tug'ilishi ayolni oila boshlig'ining hukmronligiga yaqinlashtirardi, ayolni qaynona sifatidagi huquqlari cheksiz edi. Umuman olganda, oilada Xitoy ayolining eng yovuz holati kelin sifatidagi holat edi. Butun urug' "yagona tana" ko'p yuzli "hali amalga oshmagan kelajakdan asta-sekin chiqayotgan va bugungi kun orqali o'tmishga ketayotgan" mavjudot sifatida tushunilar edi. Barchaning taqdiri bitta edi: hozirgina vafot etganlarning taqdirini o'zgartirishlari, vafot etganlar esa muvaffaqiyat, omad va boylik hadya etishlari mumkin edi, shuning uchun ham qabri to'g'ri joylashtirish va ajdodlarga qurbonlik qilish muhim edi. Insonlar olamidani ruhlar olamiga o'tishning o'zi muhim edi. Podshohlarni dafn etish marosimi haddan ziyod dabdabali bo'lar edi. Masalan, oxirgi hukmron bo'lgan imperator Si Sining dafn marosimi 750 mln. dollarda baholangan, Syan Fen imperatorining erta vafot etgan birinchi xotini sharofatiga motam urf-odatda ko'rsatilgan 3 yilning o'rniga 14 yil

davom etgan. Umuman olganda, beva ayol yana turmushga chiqishi mumkin emas edi, Xitoy jamiyati doimo quyidan yuqorigacha bir-biri bilan bog'liq edi: qo'shni-qo'shniga javob berar edi, otasi o'g'li uchun, tavsiya beruvchi tavsiya qilingan uchun mas'ul edi. 100 yillar davomida "bao szya" mashhur tizimi mavjud edi, unga muvofiq jinoyatchi bilan javobgarlikni to'rt tomondagi qo'shnisi ham bo'lishar edi, chunki ular albatta bilishar edi-yu, lekin yetkazishmagan edi, shuning uchun ularning uylari yer bilan yakson qilinar edi. Oila har bir a'zosi uchun javobgar edi, shuning uchun bitta insonning aybiga oilaning to'rt avlodi qatl etilar edi. Bizning tasavvurimiz Xitoyda qariyalarni e'zozlash chuqurligini tushunishga qodir emas, chunki masalan, yosh kelin o'z farzandi ochlikdan o'layotgan bir paytda tishi yo'q qaynonasini emizadi, yoki 8 yoshlik bolacha yozda chivinlar ota-onasini emas, uni chaqishi uchun yalang'och bo'lib yotadi. Xitoylik barcha harakatlari va fikrlari bilan kelajakka emas, o'tmishga qaratilgan, bu Yevropaliklardan ko'ra o'zgacha bo'lgan Xitoy madaniyatining yo'naltirilganligi deyarli barcha narsada shakllangan. Alohida inson juda kam narsa biladi, Yevropa ismidan farqli ravishda Xitoy ismidagi hozirgi paytgacha ham oila belgisi o'z ismidan oldin keladi: oldin urug', ota ismi keyin inson. Shu bilan birga, o'zini shaxs sifatida anglash Xitoyda Konfutsiy davridan, ya'ni 2,5 ming yil oldin boshlangan. Konfutsiy davridan boshlab, ustozni yoniga kelgan yosh yigitlar falsafiy maktabni oila deb nomlay boshladilar, faylasuf o'quvchilarni esa og'a deb aytdilar. Albatta, o'sha davrdan o'tgan XXVI asr mobaynida ko'p narsa o'zgargan bo'lsada, bugungi bir farzandli Xitoy oilasida ham eng yaxshi narsalar avvalgidek ajdodlarga va kattalarga beriladi.

Xitoy ko'plab buyuk kashfiyot va ixtirolarning vatanidir, choy, shoyi, porox kabilar u erda ixtiro qilingan. Tog' va sahrolardan o'tgan karvon yo'li Xitoyni Rim imperiyasi bilan bog'lagan. Bu yo'l Buyuk Ipak Yo'li deb atalgan. Katta pullarga Rim ayollari o'zlariga nafis shoyi matolarni sotib olganlar. Mashhur yapon choy marosimlari Xitoydan kelib chiqqan. Xitoyliklar qog'oz, seysmograf, kitob nashr etish, chinni kabilarni ixtiro qilganlar. Jasur yigitlar La-manshdan uchib o'tgan, engil bambuk va qog'ozdan yasalgan havo velosipedlari qadimgi Xitoyda

ma'lum bo'lgan. Le szining qadimgi risolasi miloddan avvalgi 2-ming yillikning oxirida mohir raqqos – mexanik insonni qurilganligi haqidagi ma'lumotni beradi. Biroq umuman olganda, Xitoyda texnik yangiliklarga bo'lgan munosabat doimo salbiy bo'lgan: daosizmdan kirib kelgan konsepsiya xitoyliklarni mexanik ixtirolarni qilib, ulardan foydalangan inson mexanik yurakka ega bo'ladi, degan fikrga olib kelar edi, natijada daoning abadiy joni bo'lgan ruhiy ummon bilan doimiy aloqani yo'qotadi. Xitoylik inson o'zini doimo tabiatning qismi deb hisoblagan. Qadimgi Xitoy faylasufi Sun Szi shunday yozadi: "Olov va suvga jonli szi efiri xos, ammo hayot xos emas. Daraxt va o'tlarga hayot xos, ammo ularda ong yo'q. Hayvon va qushlarga ong xos, ammo ularda burch va adolat tushunchasi mavjud emas. Insonga esa si, hayot, ong, burch va adolat xosdir, shuning uchun u samo ostidagi eng qimmatlidir". Xitoylik tabiat ritmlariga qo'shilgan edi: qishda yerda hech qanday ish olib bormagin, uxlab qolgan yerni uyg'otish mumkin emas; jinoyatchilarni tabiat bilan o'lishi uchun kuzda qatl etishgan va ularni Yevropadagi kabi tongda emas, peshindan keyin, ya'ni kun tugayotgan paytida qatl etishgan. Tog' va suvlar dao naqshi deb qabul qilingan, ularni ma'naviy to'liqlar moddiy dunyomizning qumida qoldirgan. Shuning uchun bu belgilar orqali, ya'ni ko'l va daryolar orqali inson o'z yuragi va qalbi bilan koinotning sirlil asosi ildiziga yaqinlasha olar edi. Tabiat Xitoy she'riyatini ramzlarga to'ldirar edi; shoirlar bahor elchilari bo'lgan olxo'ri gullari "mey", sovuqdan qo'rqmaydigan xrizontema, yuqori samoda uchib o'tayotgan yolg'iz bulutdan, yolg'iz egilib chiroyli bo'lib turgan qarag'aylardan ilhom olar edilar. Qadimgi Xitoy taraqqiyotga ishonmagan va uni xohlamagan, dunyo o'zgarishini doira bo'yicha harakat sifatida qabul qilgan: qish ketidan bahor, yoz ketidan kuz kelar edi. Va nihoyat, yer yuzida datun bo'ladi, ya'ni buyuk birlashish, qadimiylikning takrori. Dunyoni bunday idrok etish XX asrda Xitoyda sotsialistik va kommunistik qarashlarni tarqalishini osonlashtirdi. Xitoy madaniyatining har bir tomoni o'ziga xosdir: Xitoy arxitektura va teatr, adabiyot va park san'ati, hattotlik va rasm, Xitoy taomlari, tibbiyot, harbiy jang san'ati bularning barchasi "jahon sivilizatsiyalari kursi"da maxsus o'rganishga loyiqdir.

Xitoy sivilizatsiyasi jahonning asosiy madaniyatlari qatoriga kiradi, shuning uchun O.Shpengler, N.Y.Danilevskiy, A.Toynbi, M.Veber, jahon sivilizatsiyasini tasvirini tadqiq etganlarida Xitoy madaniyatini albatta avtohton va o'ziga xos madaniyat sifatida belgilab o'tadilar va uni jahon madaniyatiga qo'shgan hissasini ulkan, deb baholaydilar. Qadimgi Xitoy madaniy- mintaqaviy Uzoq Sharq jamoasini shakllantira oldi, bu esa uni qo'shni Hindiston, G'arbiy Yevropa, Rossiya, musulmon dunyosi, Lotin Amerikasi kabi miqyosli sivilizatsiya birlashmalari bilan bir qatorga qo'yadi. Zamonaviy ilmiy tafakkurga hamnafas bo'lgan jahonning Xitoy modeli Koinotni "yo'qlik"dan hech qanday tushuntirilmagan "birinchi impuls"dan yoki "buyuk o'zgarish"dan ("tay i") keyin evolyusion o'z-o'zidan rivojlanishini nazarda tutadi. Xitoyda Yaratuvchi-Xudo g'oyasi yo'q. Insonlarning yaratuvchisi Nyuy Va yoxud Buyuk Daoning personifikatsiyasi sifatida namoyon bo'luvchi "Tug'ilmagan Ona" ("Ushen Laomu") Yaratuvchi-Xudo g'oyasiga mos kelmaydi. Doimiy o'zgarishlar g'oyasi xitoyliklarda moslashuvga bo'lgan ajoyib xususiyatni shakllantirgan. Bunga urug', davlat kulti va shaxsning manfaatlarini doimo chetga surib qo'yish, e'tiborga olmaslik ham ko'maklashgan va har safar sun'iy chegaralar ochib tashlanganda yoki sustlashganda shaxs yangi voqelik, realikka yuqori darajadagi moslashuvning misoli sifatida gavdalanadi.

Shunday qilib, Xitoyning ulkan hududi – g'arbdagi sahro va shimoldagi o'rmon va vodiylardan tortib janubdagi junglilarga qadar homo sapiens va undan oldingi turlar uchun deyarli ikki million yil mobaynida qulay joy bo'lgan. Bu serhosil yerlar lantyan odami-gominidning yashash joyi bo'lgan, bu tur qazilmalardan topilgan qoldiqlarga ko'ra bir yarim million yil oldin yashab o'tgan, undan so'ng esa gomo erektus,pekin odami, sinantrop yashagan, uning qoldiqlari yarim million yilga teng. Boshqa topilmalar tufayli Xitoy hududida homo sapiens 200 ming yil oldin paydo bo'lgan. O'z rivojlanishining bir necha mingyillik tarixida xitoy xalqi o'ziga xos, osongina tanib olinadigan madaniyatni yaratdi. Rivojlanishning ma'lum davrida ba'zi bir xalqlardan ilgarilab (Yaponiya) yoki boshqalarning rivojida "doimo mavjud bo'lib" (Vetnam) Xitoy ma'lum madaniy umumiylikni

shakllantirdi, u butun Uzoq Sharq mintaqasini qamrab oldi. Bu hududning eng sezilarli farqlovchi belgisi Xitoyda vujudga kelgan ieroglif yozuv bo'ldi. Tarixning istagiga ko'ra Xitoy sivilizatsiyasi shimol va g'arbning cho'l ko'chmanchilari, yao va myao qabilalari va "dunyo to'rt tarafining boshqa varvarlari" bilan uchrashib, ularni konfutsiychilik va buddizmda rivojlantirib o'z boy madaniyati bilan boyitishiga to'g'ri kelgan. Konfutsiyning buyuk shogirdi Min Szi (miloddan avvalgi IV-III asrlar): "Men varvarlar xitoyliklardan o'rganganini bilaman, ammo xitoyliklar varvarlardan o'rganganini eshitmaganman" deb yozadi.

Qadimgi Xitoy zamin bo'lib xizmat qilgan Uzoq Sharq mintaqasining madaniy umumiyligi G'arbiy Yevropa, Rossiya, musulmon dunyosi, Lotin Amerika kabi miqyosli sivilizatsiya birlashmalari bilan qatorda turadi. Yer yuzida eng ko'psonli mazkur halqning madaniyati bilan Volter va Didro, Leybnits va Gyote, D.I.Fonvizinlar zavqlanib maftun bo'lganlar.

Ko'p ekspertlar mamlakatning chegarasi ortida yashovchi xitoyliklarning ulkan rolini ta'kidlaydilar. Tayvandan tashqari bugungi kunda xitoyliklar Gonkong, Malayziya, Tailand (5 mlndan), Indoneziyada (4 mln), Singapur, Vetnam, Fillipinlarda hammasi bo'lib 22 mlndan ziyod istiqomat qiladilar. Qarindoshchilik va urug' aloqalari bilan birlashgan, muloqotga kirishimli, ishchan, mehnatsevar xitoylik tadbirkorlar XX asrning oxirida jamiyat hayotiy faoliyatining barcha sohalariga ulkan hissalarini qo'shdilar. Xitoyning o'zida Den Syaopin mafkuraviy qoida va dogmalardan yiroqlashib amaliy uslubda faoliyat yuritib mamlakatni tarixiy rivojlanishining yangi bosqichiga olib chiqa oldi.

Muhokama uchun savollar:

1. Xitoy sivilizatsiyasining o'ziga xos xususiyatini aniqlang.
2. Nima sababdan konfutsiychilik xitoy sivilizatsiyasi shakllanishi va rivojlanishida muhim rolni o'ynadi?
3. Daosizm va buddizmlarning roli qanday?
4. Nima sababdan Xitoy madaniyati jahonning asosiy madaniyatlari qatoriga kiradi?

4-MAVZU. HIND SIVILIZATSIYASI.

Reja:

1. Hind sivilizatsiyasi ibtidosi va uning o'ziga xosligi.
2. Hind xalqlarining mentalitetini shakllanishi. Jonli etika.
3. Hindistonni musulmonlar tomonidan zabt etilishi.
4. Buyuk Britaniyaning mustamlakachiligi. XXI asrga qadar Hind sivilizatsiyasining o'ziga xosligini saqlanib qolishi.

1. Hind sivilizatsiyasi ibtidosi va uning o'ziga xosligi

Hindiston bu turli din va madaniyatlarning bog'liqligi va o'zaro ta'siridir. Hind xalqi o'zida o'z mamlakati, tabiati, iqlimi, til, hayotiy ukld, madaniyat yodgorliklarining barcha xilma-xilligini aks ettiradi. Zamonaviy Hindiston aholisining etnik tarkibi g'oyat xilma-xildir: bosqinchilar va zabt etganlar, migratsion oqimlar etnik xilma-xillikni ta'minlab berdi. Bugungi kunda Hindistonda 14 ta asosiy til va 250 ga yaqin mintaqaviy sheva mavjud. Hindistonning tillari 2 ta mutlaq farqli bo'lgan til oilalaridan: Janubda dravidlar tili va Shimolda Hind-Yevropa oilasidan kelib chiqadi. Hindiston dinida ham xilma-xillikni kuzatish mumkin. Bu yerda induizm bilan bir qatorda islom, sitxiylik, jay, buddaviylik, zardushtiylik, xristian dini va bir qator ko'plab dinij ta'limotlar mavjud. Hindistonni bunday xilma-xilligini uning sivilizatsiya asoslarini shakllanishining tarixiy manbalarini kuzatibgina tushunish mumkin. Hindistonning 3 geografik hududi hind sivilizatsiyasi shakllanishining markaziga aylandi. Hindiston shimolidagi dunyodagi eng baland tog' tizmasi bo'lgan Himolay tog'lari bu tarafdin kelayotgan insonlarni yo'lidagi ishonchli to'siqdir. Himolaydan janubga Ganga va Hind daryosi vodiylari sivilizatsiyavujudga kelishida muhim rolni o'ynagan va ilohiy hisoblanadi. Shimolning tog' tizmalarida Dekan platosigacha bo'lgan hududda Hindiston joylashgan, u tog' tizmalari bilan chegaralangandir, bu tog'lar ortida Hindistonning eng janubiy qismi Hind ummoni bilan tutash kelgan uchinchi hududi joylashgan. Bu 3 geografik hudud etnik guruhlarni joylashishi va ularni harakatlanishining asosiy manzillari bo'lgan. XX asming 1-choragida arxeolog olim ser Jon Marshal Hind vodiysining Raviy daryosi hududidagi sirlarga jiddiy qiziqdi.

Qazilmalar shuni ko'rsatdiki, Xitoy, Shumer, Misr, Mesopotamiya sivilizatsiyalari bilan bir qatorda Xarappada dunyoning qadimgi sivilizatsiyalaridan biri paydo bo'lgan. 1944 -yildan boshlab qazilmalarga ser Mortiner Uiler rahbarlik qiladi. XX asrning 70-yillarida murakkab, biroq aniq radiouglerod uslublari yordamida Xarappa shaharlarining yoshi aniqlandi. Xarappa yoki Protohind sivilizatsiyasi xalqlarning tinimsiz mehnati, iste'dodi va diniy e'tiqodlari natijasida shakllangan. Xarappa va Mohenjodaro buyuk shaharlarini yaratgan sivilizatsiya miloddan avvalgi 2-ming yillikning birinchi yarmida yo'q bo'lgan. Bu qadimgi xalqqa nima bo'lgan? Uning madaniyati keyingi hind sivilizatsiyasiga qanday ta'sir ko'rsatgan. Yevropaliklar hali qishloqda yashaganida Xarappa shahrida shaharni suv va kanalizatsiya bilan ta'minlashning eng mukammal tizimi mavjud bo'lgan. Har bir uyda cho'milish joyi va hojatxonalari bo'lgan. Mohenjodaro shahrining markazida basseyn bo'lgan, bu esa o'z paytining texnik mo'jizasi hisoblangan. 600 dan ziyod silindr shaklidagi quduqlar qazilgan, ularning devorlari chekkasi toraygan shakldagi maxsus g'isht bilan ko'tarilgan. Bu joylarning tabiati sahiy va ajoyibdir. Bu esa eng qadimgi hind sivilizatsiyasining rivojlanish jarayonini belgilab bergan, katta va kichik daryolarning ko'pligi ziroatchilik va chorvachilik rivojiga ko'maklashgan. Bu yerda yozuv va yuqori rivojlangan hunarmandchilik mavjudligi isbotlangan, shaharlarda hunarmandlarning butun mavzolari topilgan. Monumental arxitektura qulaylikning yuqori darajasi bilan uyg'unlashgan. Xarappa sivilizatsiyasidagi shahar ijtimoiy integratsiyaning shakli bo'lgan. Xarappaning ikkidaryo oralig'idagi davlatlar bilan savdo aloqalari bo'lgan. Bu sivilizatsiya tamoman yo'q bo'lib ketgan bo'lsa-da, u Hindistonning turli xalqlarini tarixida o'z izini qoldirgan. Miloddan avvalgi II-ming yillikning o'rtasidan boshlab, Hindistonning tub dravid aholisi Janubga siqib chiqarildi, Shimol esa yangi etnik o'zaro ta'sirlarning sahnasiga aylandi. Oriylarning qabilalari birinchi bo'lib Xarappa sivilizatsiyasiga etib keldilar, ular o'z hayotiy ukladi, afsonalari, tilini olib kelib hind-yevropa madaniyatining yadrosini tashkil qildilar. Asta-sekin oriylar Ganga vodiysi bo'yicha joylashdilar. Hind oriylari quyosh, yomg'ir, samoga sig'inib, ularga qurbon keltirar edilar. Ularning xudolari – Varuna, Chandra, Indra, Savitar – qadimgi fors ilohlarining ismini

takrorlaydi, bu esa ularning kelib chiqishi umumiyligidan darak beradi. Hind oriyolari ruhlarning ko'chishiga, o'limdan keyin hayot borligiga ishonar edilar. Hozirda ham hind jamiyati tuzilmasining asosida yotgan kasta tizimi eng qadimgi zamonlarda shakllangan. Oliy kasta sifatida braxmanlar kastasi hisoblanar edi, ulardan so'ng harbiylar –kshatriy va hunarmandlar –vayshilar turar edi. Kasta tizimi sivilizatsiya manfaatlariga xizmat qilarg edi: birinchidan, qatlamli kasta tizimi hayot uchun vositalarni asosan, qishloq xo'jaligi hisobidan ta'minlab berar edi, ikkinchidan, Hindiston uchun xos bo'lgan ijtimoiy-madaniy modelni rivojlantirar edi, uchinchidan, keyinchalik barcha dinlarni o'ziga bo'ysuntirgan induizmning ustuvorligini ta'minlab berar edi. Hindistonda kasta to'rtta qatlamdan kelib chiqqan, bular oriy jamiyatining varnalaridir. Barcha to'rt asosiy varna va u yoki bu varnaga tarkibiy qism sifatida kirgan ko'p sonli jotiyalar izchil joylashgan: eng yuqorisi brahmanlar, eng quyisi shudralar hisoblangan. Tegib bo'lmaydiganlarni ba'zida alohida guruh deb hisoblaydilar, ba'zida esa shudralar varnasiga kiritadilar. Hindistonda kasta bo'yicha bo'lish sabablari haqida ko'plab fikrlar olg'a surilgan, ular vaqt o'tgani sari to'rtta asosiy konsepsiyani shakllantirgan: kasta tizimi – hind madaniyatining abadiylikni ta'kidlab beruvchi hind sivilizatsiyasining o'ziga xosligidir. Kastalar tizimi sof va iflos tushunchalarga asoslangan; kastalarga bo'linishning asoschilari – Hindistonning tub qabilaviy hamjamiyatlari bo'lib, kastalarga bo'linishning asosida mehnat faoliyati bo'yicha bo'linish yotadi. O'ylaymizki, u yoki bu konsepsiyaning to'g'riligini faqatgina Hindistonning ma'naviy, axloqiy hayotining rivojlanishini o'rganish asosida tushunish mumkin. Buddizm va jaynizm kabi falsafiy va diniy ta'limotlar miloddan avvalgi IV asrga kelib, davlat diniga aylanadi. Astasekin buddaviylik Hindiston chegaralari ortiga -Xitoy, Yaponiya, Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlariga tarqaladi, va bu yerda hozirga paytga qadar asosiy din bo'lib qolmoqda. Hindistonning o'zida buddizmning taqdiri murakkab bo'lgan: Hindistonning shimoli-g'arbiy qismidan Fors qo'shinlari o'tgan. Aleksandr Makedonskiy esa forslarning ustidan g'alaba qozonganidan so'ng Hindistonga yurish qilgan. Antik Yunoniston ham Hindiston madaniyatiga ulkan ta'sirini o'tkazdi, bu xususan, yunon buddaviy haykaltaroshligida o'z ifodasini topdi. Aleksandr Makedonskiy

qo'shini ketganidan so'ng hind yerlari Maurya sulolasi davrida birlashdilar, bu hind sivilizatsiyasining buyuk farovonlik davri edi. Chandra Gupta podshohligining poytaxti xorijliklarni o'z boyligi va go'zalligi bilan lol qoldirar edi. Ashoka podshohligi davrida Mauryalar imperiyasi davlat boshqaruvining aniq o'ylangan tizimiga ega edi. Ashokaning o'zi buddizmni qabul qilib, unga davlat dini maqomini berdi va o'z qarorlarida ko'p sonli axloq qoidalarini mustahkamladi.

2. Hind xalqlarining mentalitetini shakllanishi. Jonli etika.

Buddizm qadimgi Hindistonning buyuk ilmi va bilimidir. Oxirgi 2,5 ming yil ichida mavjud bo'lgan barcha sivilizatsiyalar buddizm ta'sirida bo'lgan, yahudiylik, xristianlik va islom dinlari buddizmdan ancha kech paydo bo'lgan. Sharqqa Aleksandr Makedonskiy bosib kelgandan so'ng shu yo'l orqali buddizm O'rtayer dengizi mamlakatlariga, so'ngra u Rossiya va Polshaga ham kirib keldi. 2,5 ming yil avval ovchi nayzasidan o'ldirilgan 125 yoshli Krishna o'z jismoniy tanasidan chiqib ketadi. Oriy irqi uchun Qorong'u asr boshlandi: Hindistonda kastachilik qonunlari hukmronlik qildi, ular shu qadar qattiq ediki, Vedalar mamlakati zindonga aylandi. Tub aholi, ya'ni shudralar rad etilgan bo'lib, har qanday ehtiyotkorsizlik bilan aytilgan so'z uchun jazolanganlar: ularning og'iz va quloqlariga qizdirilgan yog' quyilib, tomoqlariga qizdirilgan hanjar tiqilar edi, odamlar Veda xudolariga sig'inib, o'z hayotlarini o'zgarishini va bir-birlaridan uyalib qo'rqishlarini to'xtashini iltijo qilib so'rar edilar. Ko'p asrlik iltijo va sig'inishlar shu qadar kuchli ediki, insoniy umidlar mamlakatga eng yuqori qatlamlardan qutqaruvchi, ozod qiluvchini chaqirib olinishiga sabab bo'ldi (Hind afsonalarida shunday hikoya qilinadi).

Qutqaruvchi-ozod qiluvchi Himolay tog'laridan keldi, u yosh, go'zal va dono edi, eng oliy kastadan, ya'ni podshoh taxtining vorisi bo'lgan edi va Hindistonning butun Sharqiy hududida yengil tortish ohi yangradi, muhabbatning buyuk ruhi yangi insoniy ruhni yaratishga kirishdi. Budda bu ism emas, bu ong holati, insondan yuqori bo'lganning bilimining oliy darajasidir. Budda bu – yoritilgan, haqiqatga erishgan, xohlagan paytida, lozim topganida tashlab yuborishi mumkin bo'lgan jismoniy tanasi mavjud bo'lmagan insondir. Albatta, bu jonli kiyim yeyishni, ichishni istaydi, og'riqni sezadi, ammo bu boshqa insondir: Buddaning shaxsi mavjud,

ammo u o'zidan-o'zi mavjud bo'la olmaydi, chunki u ma'naviy-axloqiy tafakkurga bo'ysungan bo'lib, ruhan yoritilgan materiya hisoblanadi: "bu oppoq kiyimlarda faqatgina mutloq go'zal ilohiy istak va fikrlar o'tishi mumkin". Yer yuzida bittagina budda bo'lmagan va "butun dunyo Budda Gautama deb tanilgan Hindistonning buyuk o'g'loni insoniyatni millionlab yillar davomida o'qitgan Tafakkur o'g'lonlarining ilohiy sulolasining birinchi va oxirgi vakili emasdir. U miloddan avvalgi 621- yilda tug'ilgan. Budda bu ko'rinib turgan koinotning barcha narsa va hodisalarning "mutlaq norealligini" idrok etgan insondir. Koinotning barcha haqiqiy narsalari, masalan, quyosh, oy, yer ko'rinmaydi, ularni his etib bo'lmaydi, eshitib bo'lmaydi, shundan "noreallikni tushunish" degani nima ekanligi tushunarlidir. Budda inson yerdagi hayotimizning tashqi shakllarining sarobligini anglagan, bular hammasi faqatgina ongsiz, ruhsiz, o'tkinchi qobig'lardir, haqiqiy inson, buyun, hodisalarning kiyimlaridir, ular ko'z va quloqdan berkitilgan. Jismoniy odamni sezish bu muvaqqat narsadir, yerdagi hayot eng qo'pol, yolg'onchi, soxta va tez o'tuvchidir. Nima uchun Budda odamlar orasida? Buning sababi quyi mavjudot, bilimsizligidan aziyat chekayotgan, mukammal bo'lmagan insonlarga rahmdir. "Ammo Budda taqdirga aralashish huquqiga ega emas va insonni boshqa yo'l bilan yurishga majburlay olmaydi, u faqatgina yo'l ko'rsata oladi, inson esa erkin ravishda tanlaydi". Buddaning holati yer yuzidagi inson imkoniyatining eng cho'qqisi va uning chegarasidir. Bunday mukammallikka faqatgina yagonalar erishadi. Buddaviylikka o'xshashga erishgan oxirgi inson bu Szon Xava (XIV asr) hisoblanadi. 600 yil ichida biron bir ham yangi shaxs chiqmagan. Shahzoda rohib etik ta'limotni yaratgan, bu yurak hayot ta'limoti yoki jonli hayotiy etikadir. Gautama jahonda birinchi bo'lib insonlarning teng huquqligi haqida e'lon qildi. Uzoq qadim davrda Gautama Budda Vedalarni barcha insonlarga ochib berdi, u tafakkurning erkinligiga o'rgatib, shunday der edi: "kimdir ishongani uchun ishonma, tadqiqotchi bo'l, haqiqatni o'zing top. Shunday ishonib, o'ylamasdan ishonib, hech narsani amalga oshirib bo'lmaydi". Ammo haqiqatni tushunish uchun sof aql va yurakka ega bo'lmoq lozim. Gautama "haqiqat bu erkinlik" deb o'rgatgan. Taxt va boyliklardan voz kechib, shahzoda dinlar tarixida o'z ma'ruzalarini hayotga tatbiq etgan

birinchi inson bo'ldi. Uning ma'ruzalari hindlarning yurak va qalblarini larzaga keltirar edi. Gautama Buddha uch asosiy jahon dinlaridan birining asoschisidir, biroq uning ta'limoti din emas edi, bu etik ta'limot edi: o'z hayoti tushunarli, oson, yorug'roq bo'lishini xohlagan har bir inson uchun amaliy tavsiyalar edi. Gautama Buddha ta'limotining asosiy qoidalari nimadan iborat? Xudo bu inson va uning kuchi barchaning farovonligiga mehnat qilishdadir, mehnat bu insonning namozi va ibodatidir. Gautama Buddha birinchi bo'lib, jamoada mehnat qilishga asos solgan. Deyarli 2,5 ming yil avval u jamoa mehnati, jamoa tarzida xo'jalik yuritishning asosini barpo etgan, u "koinotda ham xorlik va o'zaro yordamsiz hech narsa mavjud bo'lmaydi", deb o'qitgan. Faqat o'zini-o'zi o'ylaydigan va savodsiz mag'rur inson yoki xalq koinot qonuni kuchi bilan ertami kech hayot oqimidan tushib qoladi. Gautama samodagi quyosh va yulduzlarning Koinotda uyg'unligi jahon hamjamiyati g'oyasiga yordam berishi uchun ko'p asrlar o'tishini bilar edi. Ammo "tarqoq insonlar ongiga jamoa bilan yashash va hamkorlik qilish urug'larini ekish payti keldi". Jamoa ongi – bu ruhning eng qiyin sa'y-harakatlaridan biridir, u insoniy hissiyot va fikrlarning nafisligini talab qiladi. Gautama mulkning quli bo'lmaslikka o'rgatgan, u insonning axloqiy qiyofasiga yuqori talablar qo'ygan. Uning ta'limoti ruhiy va jismoniy mehnatdan qo'rqmagan, o'zini-o'zi barkamollikka intiltiruvchi inson uchun jonli etika bo'lgan. Gautama shogirdlaridan qo'rquvni to'liq bartaraf etish, ya'ni fikr va harakatning jasurligini talab qilgan. Gautama evolyutsiyani koinot bilan ijodkorona hamkorligi va uzoq dunyolar bilan muloqot sifatidagi maqsadini ko'rsatdi, budda ta'limotidagi inson o'limdan qo'rqadigan kuchsiz, gunohkorona mavjudot emas, buddaning insoni jahon va dunyolarning sohib qirolidir. Koinotning aksi bo'lgan inson o'z imkoniyatlarida cheksiz qobiliyatga ega. Insoniyatni qutqaruvchi shaxsiy xudo g'oyasi Gautama Buddha uchun to'g'ri kelmaydi, chunki u butun koinotda mavjud bo'lgan insondan sababchisi o'zi bo'lgan o'zining qiyinchiliklaridan o'zini-o'zi ozod etish uchun shaxsiy sa'y-harakatlarni talab qilgan universal karma qonuniga to'g'ri kelmas edi. Buddha inson ruhi o'zgarmaydi, degan fikrni rad etgan, u garchi hamma narsa doimiy tarzda o'zgarsa, ruh ham o'zgaradi deb o'rgatgan. Aks holda, evolyutsiya o'z ma'nosini yo'qotar edi, natijada

hayotning o'zi ham ma'nosini yo'qotar edi. Gamutama Buddha o'z shogirdlari ziddiyatlarning juftligini tushunishini talab qilar edi, masalan, + va -, ruh va materiya, yuqori va quyi, ha va yo'q, yovuzlik va yaxshilik. Bularsiz inson ongi rivojlanmaydi va kengaymaydi, u nafis bo'la olmaydi. Buddaning ta'limotiga ko'ra, bizning taqdirimiz, bizning karmimiz bu avvalo bizning fikrimizdir. Fikr ezgulik va yovuzlikni vujudga keltiradi, chunki o'z ichida aytilgan insoniy fikr makonga chiqib ketadi, u yovuzlik va yaxshilikni olib harakatlanadi, inson taqdirini yaratib, yer, atmosfera aurasiga yovuzlik yoki yaxshilikning yana bir qism parchasini hadya etadi. 500 yildan so'ng Xristos xuddi shu narsalarni alligoriya tarzida o'rgatadi: "dunyoda barchaga ma'lum bo'ladigan hech qanday sirli narsa yo'q, shuning uchun qorong'ulikda aytganingizni, yorug'likda eshitasiz, birovning qulog'iga uy ichida aytganingiz, uyning tomida yangraydi". Shunday qilib, barchaning asosiy unsuri bu fikrdir, fikr hamma narsadan yuqori, hamma narsa fikr yordamida amalga oshiriladi. Buddaning ta'limoti shunday deb o'rgatadi. Bugungi kunda ham buddizm o'z asosiy qonunlarida o'zgarmasdan qolgan: o'ldirma (chunki mavjud bo'lgan narsa yaxlitdir), hasad qilma (chunki tinchlik nimaligini unutasan), o'g'irlama (chunki yuz barobar to'laysan), o'zingga iloh yaratma (chunki dunyoni aks ettiruvchi inson ruhidan nima buyukroq bo'lishi mumkin) va hk. Buddizmda xudo emas, inson e'tiborning bosh ob'ekti – bosh qadriyatidir. Aynan shuning uchun u barcha e'tiqod va dinlarga bag'rikeng bo'lib, umumiy og'a-inilik va rahmdillikni targ'ibot qiluvchi erkin dindir. Gautama quyidagi so'zlarni takrorlar edi: "har bir oqibat sababga ega, har bir sababning oqibati bordir. Inson o'zini-o'zi yaratadi, muntazam yaratadi, o'z taqdirini o'zi yaratadi". Inson buddizmda o'z peshonasi, undan o'laroq puli bilan xudolardan kechirim so'rashi lozim emas, u o'z xato yoki jinoyatlarini anglashga va ijobiy harakat bilan ularni to'g'rilashga majbur. Inson o'z ongidan haydab yuborishi lozim bo'lgan narsa bu inkor: inkor etib inson ruhiy energiyaning rivojini to'xtatadi, uning ongi turg'un suvda aylanadi. Inkor – bu ruhning o'limiga olib keluvchi yo'l. Evolyutsiyaning cheksiz harakatini bilgan Buddha shunday deydi: "Men yerga kelgan birinchi va oxirgi Buddha emasman, kerakli paytda donolikka ega bo'lgan butun koinotni o'z ichiga olgan baxtli bo'lgan boshqa Buddha vujudga

keladi. U sizlarga men ta'lim bergan abadiy haqiqatlarni ochib beradi". Deyarli XVII asr davomida, ya'ni milodiy XII asrga qadar Buddaning ta'limoti Hindistonda asosiy ta'limot bo'lib qolaverdi.

3. Hindistonni musulmonlar tomonidan zabt etilishi.

Hindistonning islomlashish davri 1000- yilda boshlanadi, bunda Hindistonga G'aznaviylik sulton yurish qiladi. Buyuk olim va mutafakkir al-Beruniy shunday yozadi: "hindistonliklar barcha tomonlarga tarqalgan qum zarralariga aylangandek bo'ldi, ular insonlar og'zidagi qadimgi rivoyat va afsonalarga aylandilar". Bosqinchi turklar hukmron holatini saqlab qolgan holda, o'zga madaniyatni o'zlashtirdilar. Hindlashib ular ongli ravishda xalqning hayot tarzi va urf-odatlarini o'zgartirishga harakat qilmadilar. XII asrning oxirida kirib kelgan afg'onlar hindistonliklarga til va madaniyati bo'yicha yaqin edilar. Hindiston ular uchun vatanga aylandi, Dehli esa yangi davlat Dehli sultonligi poytaxtiga aylandi. Dehliga mo'g'ullar zulmidan qochgan Eron va O'rta Osiyodan minglab odamlar oqib keldi, ular orasida shoir, hunarmand, rassom, olim, mutafakkirlar ham bor edi, bu esa Dehlini islom sivilizatsiyasining yirik markaziga aylantirdi, bu shaharda ko'p sonli saroylar barpo etildi, bog'u-rog'lar yaratildi. Tug'luq sulolasi hokimligi davrida XIV asrning o'rtasida Dehli saltanati rivojining eng yuqori cho'qqisi kuzatildi. 1398- yilda Amir Temur tomonidan Dehli sultonligi bosib olindi. Hindistonning butun hududida esa islomiy madaniyatning yangi markazlari paydo bo'ldi, bular qatoriga Agra, Lakxnau, Xaydarobod kiradi. XVI asrdan boshlab Hindistonda buyuk Boburiylar hukmronlik qiladi. Hind jamiyati o'z madaniy konglomiratiga yangi urug' yoki qabila jamoasini osonlikcha kiritar edi, biroq islomiy jamoa bilan munosabatlar doimo murakkab bo'lgan va shundayligicha qolmoqda. Mahalliy aholini islom diniga kiritish mamlakatning shimoli-g'arbida, Ganga vodiysi shaharlarida, ba'zi bir janubiy hududlarda dehqon va savdogarlar orasida amalga oshirildi. Quyi sinflar islomda ham, induizmda ham yagona umumiy haqiqatning ifodasini ko'rdilar.

4. Buyuk Britaniyaning mustamlakachiligi. XXI asrga qadar Hind sivilizatsiyasining o'ziga xosligini saqlanib qolishi.

Shimoliy g'arbdan turli madaniy etnik va diniy ta'sirlarning kirib kelishidan tashqari o'zga yurtliklar dengiz yo'li bilan janubdan ham kirib

kelishgan. Buning boshi XVI asrda Portugaliyaliklarning hujumi bilan boshlanadi. Bu davrda janubiy Hindiston o'zga yurtliklarning bosqinidan hali zarar ko'rmagan boy va gullab-yashnayotgan edi. Podshohlikning poytaxti Bijanagar o'z go'zalligi va boyligi bilan betakror va beqiyos edi. Hindistonga birinchi xristian missionerlari kirib keldilar. Iezuidlar mahalliy aholi orasida katolitsizmni targ'ib qildilar. XVIII asrdan boshlab Hindiston umuman boshqa turdagi ta'sirga tushib qoldi: XVIII asrning o'rtasida boshlanib, 1947 -yilda yakun topgan (Hindiston mustaqilligi e'lon qilingan yil) Britaniya mustamlakachiligi nafaqat o'zga turdagi sivilizatsiyaga bo'ysunishni, balki yangi texnologik madaniyat, hayotning yangi tarzini olib keldi. Hind madaniyatining asoslariga putur yetkazildi, madaniyatda ham o'zgarishlar bo'ldi, biroq madaniyat ichki jihatdan juda ham mustahkam va barqaror edi. O'zga madaniyatdan voz kechish XIX asrning turli islohot harakatlarida o'z ifodasini topdi, bu harakatlar milliy ozodlik xarakteriga ega edi. Induizmning o'zgarishi neoinduizm, neovendatizmda o'z ifodasini topdi. Bularning barchasi hind madaniyatining buyuk arboblari bilan bog'liq, bular qatoriga Rama Krishna (1836-1886 -yy) va Svami Vivekananda (1863-1902 -yy)lar ham kiradi, ular madaniyat va diniy universalligini targ'ib qilganlar. Mavjud bo'lganning barchasini ichki yaxlitlikka intilishi qadim zamonlardan hind tafakkuri, falsafasi uchun xos edi. Bu qadriyatlar "satyam- shivam-sundaram", "ezgulik-haqiqat-go'zallik" formulasida mujassamlashgan. Hindistonning madaniyatini umuman, an'anaviy madaniyat deb atashadi. Bu ana'ana to'rt ming yillik kurash va o'zgarishlar, sulolalarning yuksalishi va barbod bo'lishi, din va falsafiy maktablarning almashinuvi, shaharlarning farovonligi va xarobalari, badiiy shedevrlarni yaratilishning natijasidir. J.Neruning fikricha, izchillikning sababi bu "madaniyatning o'zida unga qandaydir dinamik kuch ichki hayotiy qobiliyat va hayotni anglashni beruvchi bir nima borligidadir ". Aynan hind vodiylaridagi sivilizatsiya madaniy yaxlitlik, birlikning asoslarini yaratdi, o'tmish va hozirgi zamon aloqalarini, kelajakni belgilab beruvchi zaminni yaratdi. "Ustoz" – bu har bir an'anaviy sivilizatsiyaning buyuk figurasidir, uni bilim va ana'analarning majmuasi bo'lganligi uchun hurmat qilib qadrlaydilar. Boshqa komponent bu yetkazib beriladigan materialning o'zi, ya'ni matn, uchinchi matn esa, bu

axborotni yetkazib berish vositasidir. Hind madaniyati uchun axborot matnlari alohida ahamiyatga ega edi, yuqorida biz vedalar haqida gapirdik, endi Upanishadalarni ko'rib chiqamiz.

Upanishadalar miloddan avvalgi IX-V asrlarda yaratilgan diniy-falsafiy matnlar. Ular haqiqatni ochib berganlar, bu haqiqatni bilish ruhiy ozodlikka olib kelishi lozim edi. Upanishadalar Karma, jahon ruhi haqidagi ta'limotda aksini topgan. Upanishadalarning tuzilishi ularning maqsadli yo'naltirilganligi bilan tushuntirib beriladi, bu yerda ilohiy ilm ustozdan shogirdga yetkaziladi. Upanishadalarda pand-nasihatlarining to'plamlari hamda mashhur ustoz, donishmand va maxfiy bilim egalarini borliqning buyuk sirlarini bilmoqchi bo'lgan yoshlar, shogirdlar bilan dialoglari ham mavjud. Upanishadalar dunyo yaratilishining muhim savollariga javob izlaydilar, ularning xatti-harakatlari ichki "men"ni idrok etishga yo'naltirilgan. Sutralar nasriy asarlar bo'lib, miloddan avvalgi V asrga yaqin paydo bo'lgan, ularni bir nechta bo'limlarga tasniflash mumkin: dxarma sutralar davlat va jamiyat boshqaruviga talablardan iborat edi; grixya sutralar – uy egalari uchun maishiy marosimlar edi. Girautra sutralar esa veda marosimlarining tasvirlaridan iborat edi. "Ramayana" va "Mahobxarat" epik poemalari bu qissa va ilohiy bilimning uyg'unligidir. J. Neru shunday ta'kidlaydi: "Men dunyoning biron bir mamlakatida ommalarning tafakkuriga shu qadar uzoq muddatli va chuqur ta'sirni ko'rsatgan bu ikki asar kabi kitoblarni bilmayman. Qadimiylikda yaratilgan bu asarlar hozirda ham hind xalqining hayotida jonli, tirik kuchdir". Mahobxarat miloddan avvalgi 1-ming yillikning yarmida og'izdan-og'izga o'tadigan yaxlit matn sifatida tashkil topdi. Mahobxarat o'z hajmiga ko'ra dunyoda tengi yo'q. Poemaning yadrosi bu mamlakat ustidan hukmronlik qilish uchun qarindosh-urug'chilik rishtalari bilan bog'liq bo'lgan Kaurav va Andavlarning podshohiy sulolalarining kurashi haqidagi qahramanona qissadir. Poema yuz mingdan ziyod 2 satrli she'rlardan iborat, 18 ta kitob yoki parvlarga bo'lingan. Birinchi kitob Adi (ibtido) deb nomlanib, unda eposning qahramonlari tanishtirilgan, ularning kelib chiqishlari haqida so'z yuritilgan. Ikkinchi kitob Sabxa (majlis) deb nomlangan bo'lib, unda soqqa tashlash o'yinining dramatik epizodi mavjud: yutqazgan pandavalar o'rmonga surgunga yuboriladi. Ularning o'rmondagi hayoti uchinchi Vana

(o‘rmon) deb nomlangan kitobning mavzusi, bu erda qadimgi hindlarning urf-odat, ana‘analari haqida epizodlar mavjud. 12 yillik surgundan so‘ng pandavalar 1 yil Virata podshohi huzurida bo‘ladilar, bu voqealar Virata deb nomlangan to‘rtinchi kitobda hikoya qilinadi. Beshinchi kitobdan boshlab, Pandavalarning g‘alabasigacha bo‘lgan g‘arbiy voqealar tasvirlanadi, bu yerda ularni toqqa ketib samoga ko‘tarilishi ham nazarda tutiladi, biroq bu voqealar 18- kitob Svargaxonada (osmonga ko‘tarilish) tasvirlangan. 6-kitobning nomi Bxagavatgita –hind madaniyatining buyuk matnlaridan biri.

Ramayana Mahobxarotdan kichikroq bo‘lib, yetti qismdan iborat, bu yerda 24 mingta 2 satrli she‘rlar bo‘lib, kitob ming yildan beri ma‘lum. Mazkur kitobdagi shahzoda Rama va uning jufti haloli go‘zal Sita haqidagi hikoya, qahramonlarning qiyinchiliklari, kechinmalari, uchrashuv va ayriliqlari har bir hindning hayotiga kirib kelgan. Poemaning bosh qahramonlari Rama va Sita va Xanuman bugungi kunda ham nafis va ilohiy sevgi, sadoqat kabi hissiyotlarni ulug‘laydi. Bu poemadan hindlarning avlodlari savodni o‘rganib xulq-atvor va odob me‘yorlarini o‘zlashtirganlar. San‘atning tabiati haqidagi ilk ma‘lumotlarni biz musiqa, san‘at, raqs va dramaga bag‘ishlangan “Natiya shastra” risolasidan topamiz. Risolaning muallifi deb afsonaviy donishmand Bxarat hisoblanadi, bu risola miloddan avvalgi V va milodiy I-asrlar o‘rtasida yozilgan. Bu yerda estetik rohatlanish oliy rohatlanish tushunchasi bilan tenglashtiriladi. Inson hayoti va badiiy ijodning 3 maqsadlaridan oliy maqsadi bo‘lgan hissiy tajriba ham hind san‘atining barcha sohalarida ulkan rolni o‘ynaydi. Hind estetiklari muhabbat va go‘zallikni, ruhning oliy holati bilan aloqadorligi orqali tushuntirgan bo‘lsalar-da, hind san‘atining aksariyat qismi bu yerdagi go‘zallik va muhabbatni madhiyasidir. Hind madaniyatidagi ko‘plab marosimlar o‘yin orqali amalga oshiriladi, ulardan eng qiziqarlisi Krishna Villa, Krishnani cho‘pon qizlar bilan sevgi o‘yinlari, bular Bxagavata Purandada tasvirlangan va ko‘p sonli ashula, qo‘shiq, raqs, haykal, minatyura, poemalar uchun asos bo‘lgan. Hind san‘ati hech qachon jamiyat hayotidan alohida o‘rganilmagan. Keng ma‘noda san‘at bu “insoniy vazifalarni amalga oshirish uchun energiya va mohirlikni tizimli va tashkillashtirilgan holda qo‘llash”ni aks ettiradi. Shu bilan bir paytda

san'at orqali asketizmga da'vat, dunyo yovuzligidan ozod bo'lishga da'vat ham yangragan. Hind madaniyatida turli jabhalar o'zaro uzviy bog'liqdir – bu boshqa xalqlar tomonidan hind madaniyatini idrok etilishiga qiyinchilik yaratadi, biroq bir paytning o'zida bu hind madaniyatining betakror va o'ziga xos qiyofasini belgilab beruvchi jozibador tomondir.

Muhokama uchun savollar:

1. Protohind sivilizatsiyasining o'ziga xosligi nimalardan iborat.
2. Hind- oriy sivilizatsiyasining ijtimoiy-madaniy xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz .
3. Hindistondagi asosiy falsafiy-diniy ta'limotlarni sanab o'ting, ularning hind madaniyati uchun ahamiyati nimadan iborat.
4. Hind- islom madaniy sintezini madaniyatlarni o'zaro ta'sirining misoli sifatida tavsiflang.

5-MAVZU. SHUMER SIVILIZATSIYASI

Reja:

1. Mesopotamiya qadimda.
2. Sivilizatsiyaga o'tish yo'lida.
3. Qadimgi yodgorliklarning sirlari.

1. Mesopotamiya qadimda.

Zamonaviy Shumer qachondir insoniyatning ilk sivilizatsiyasi gullab-yashnagan joyga umuman o'xshamaydi. Bu Bog'doddan janubga to Fors ko'rfazigacha bo'lgan yerlarni qamrab olgan keng joy, bir xil tekislikdir. Bu yer suv tufayli vujudga kelgan, chunki uning zamini Dajla va Frot daryolarining mavsumiy toshqinlarida olib kelgan balchiq loy bilan yaratilgan. Bu yerdagi quruvchilar qurilishda na tosh, na daraxtdan foydalana oladilar. Bahorda yomg'irlar tufayli tekislik maysa bilan burkanadi, yoz olti oy davom etadi, havo harorati +52 darajagacha ko'tariladi. XIX asrning mashhur ingliz arxeologi Ostin Genri Leyyard: "Sahro sahrodir: qiziquvchanlikning o'rniga chtirom hissiyoti keladi,

chunki bo'shliq bu tafakkurni engillashtirish, umidga bo'lgan yo'l, o'tmish haqidagi qissadir", deb ta'kidlaydi. Hozirgi kunda jigarrang bo'lib qurib ketgan tekisliklar juda ham serhosil bo'lgan. Bu yerda irrigatsiya qadimdan shakllangan, kanal, hovuz, ariqlarning tizimi oziq-ovqatning yetarli darajada ta'minlab bergan, u esa shaharlarni paydo bo'lishining dastlabki shartidir. Shumer yerining gullab-yashnashi shu qadar boy va lol qoldiruvchi ediki, Injilda yerdagi jannat Edem haqidagi afsonaga sabab bo'lgan. Edem qayerda bo'lgan? An'analar uni Mesopotamiyada bo'lgan deb ta'kidlashadi, ba'zi bir olimlar u Eronning janubida joylashgan deb, isbotlashga harakat qiladilar. Ammo Nippurning xarobalaridagi yodgorlikda Shumer afsonasi va Injil tarixi o'rtasidagi aloqani aks ettiruvchi matn topilgan. Unda na kasallik, na o'limni bilmagan sof va yorug' yer haqida gap ketadi. Bu podshohlikda suv xudosi irodasi bilan chiroyli, go'zal bog'lar o'sishi uchun sof, musaffo suv oqqan. Shumer tilida qovurg'a "ti" so'zi bilan ataladi va qovurg'ani davolagan iloh "ninti" deb nomlana boshlandi, uni "qovurg'aning xonimi" kabi va "hayot hadya etuvchi xonim" deb tarjima qilish mumkin. Bu so'z o'yini qadimgi yahudiy tiliga tarjima qilganda yo'qolib qoladi, biroq qovurg'a Edem bog'i haqidagi tarixga insoniyatning onasi Momo Havo obrazi – "hayot hadya etuvchi xonim" - bilan bog'liq ravishda kirib keldi. Qiziqarlisi, bu yodgorlikda Edem va Odam so'zlari bor. Edem so'zi yovvoyi, ishlov berilmagan tekislik ma'nosida kelsa, Odam so'zi tekislikda yashash joyi ma'nosini anglatadi. Besh kitobning birinchisi bo'lgan "Borliq" kitobida "Edemdan jannatga suv yetkazish uchun daryo oqib chiqar edi, keyinchalik esa u to'rtta daryoga bo'linar edi" deb aytiladi. To'rt daryodan biri Frot, ikkinchisi Dajla, ammo qolgan ikki daryo Fisona va Tixonaning qayerda joylashganligi haqidagi bahslar olimlarni boshi berk ko'chaga olib kirar edi. AQSHning Missuri shtatidagi janubi-g'arbiy universitetdan bo'lgan Yuris Zarine ismli olim ekspeditsiyalar natijasida hozirda Karun nomli daryo Eronda boshlanib Fors ko'rfaziga oqadi va bu daryo aynan o'sha Tixondir, Saudiya Arabistoni sahrosidagi qurib qolgan daryo o'zani esa bir paytlari Fison daryosi edi, degan xulosaga keldi. Keyinroq koinotdan olingan Saudiya Arabistonining rasmi bularning barchasini tasdiqladi. Shumerda miloddan avvalgi V ming yillikda odamlar o'zlarining tarixida

ilk bor yashash vositasi sifatida o'simlik va hayvonot ozig'iga nisbatan o'z ehtiyojlarini qondirish uchun kamroq sa'y-harakatlar qildilar. Qishloq xo'jaligi bilan band bo'lgan aholi o'zi va oilasiga keraklikdan ko'ra, ko'proq ishlab chiqarishni o'rgandi va u o'zidan ortib qolgan mahsulotini qo'shnilar bilan bo'lishar edi. Ular esa o'z navbatida, boshqa mashg'ulotlar bilan: hunarmandchilik, ya'ni kulolchilik va metall bilan ishlash, dunyodagi birinchi byurokratiya, ya'ni ma'muriy ish va xudolarga sig'inish kabi bilan band edilar. Shu tarzda tamuddun vujudga keldi, biroq bozorlari mahsulotlarga to'la va go'zal ulkan chromli boy shaharlar qishloq aholisini o'ziga tobora tortib oldi. Natijada yer maydonlarining hosildorligi tobora pasaydi, suv yerning tuzini yuvib chiqib ketar edi va erning serhosilligi pasayar edi. "Birinchi marotaba" toifasiga mansub bo'lgan Shumer yutuqlarining uzun ro'yxatiga tabiat bilan noratsional munosabatning birinchi misolini kiritish mumkin. Miloddan avvalgi 2-mingchi yilga kelib, Shumer kuchsizlandi, xalqining tili iste'moldan chiqdi. Ammo Shumer madaniyati izsiz yo'qolmadi, u Bobil sivilizatsiyasi asosiga aylandi, Bobil sivilizatsiyasi Shumer hududini ham meros qilib oldi. Yanada yoshroq bo'lgan sivilizatsiyalar Ossuriya, Fors va Bobil haqidagi xotiralari Yunon tarixchilari Gerodot va Ksenofontning asarlari va Injilda saqlanib qolgan.

2. Sivilizatsiyaga o'tish yo'lida.

Shumerlar o'z kelib chiqishlarini quyidagicha tushunar edilar: dastlab Eridu shahri bo'lgan, bu Mesopotamiyaning qachondir botqoqqa aylangan janubiy qismida iudaizm va islom sivilizatsiyasining tug'ilish joyi, ammo Shumer eposi uni umuman boshqacha tasvirlaydi. Miloddan avvalgi II ming yillikka mansub yozuvlarda "qamish hali o'sib chiqmadi. Daraxt hali yaratilmadi. Uy hali qurilmadi. Shahar hali barpo etilmadi", deb yozilgan. Eriduning xarobalari Frotan g'arbda topilgan. Bu yerda qadimiylikning bittagina yodgorligi zikkurat -- ehrom minorasi ko'rinib turadi. Fuad Safar va Seton Leylod ismli arxeologlar Eriduda keng miqyosli qazilmalarni amalga oshirmoqdalar. Ularni Shumer haqida Eriduning tashlandiq zikkurati, chuchuk suv xudosining ilohiy uyi haqidagi hamda shahar buyuk suv toshqinidan oldingi davrda mavjud bo'lganligi haqidagi afsonalar o'ziga tortdi. Yettinchi zikkurat xarobalariga yetib kelgandan so'ng

arxeologlar yoshi taxminan olti ming yil bo'lgan mingta qabrdan iborat qabriston topdilar, bundan tashqari bu yerda sopol, shaxsiy buyumlar, oziq-ovqat bor edi. Ekspeditsiya birini ustiga biri qurilgan 12 ta ehrom topdi. Qadimda tosh noyob bo'lganligi sababli uy-joylar loy bilan ishlov berilgan qamishlardan qurilar edi. Bundan tashqari, o'roq, ketmon, tesha hamda sodda qo'l tegirmonlari topildi. Bu odamlar sodda, ammo ajoyib nafas sopolni yaratardilar, unga qora bo'yoq yordamida ajoyib gullar chizilardi, olovda ishlov berilgandan so'ng mahsulot yashil tusga kirar edi. Tabiiy boyliklar go'yo jannatga o'xshar edi: baliq, ov mahsulotlari, mevalar doimo dasturxonda edi. Bug'doy va arpa yetishtirilar, undan tashqari chorvachilik bilan ham shug'ullanishar edi. Keyinchalik boshqa arxeologlar 600 ga yaqin sopol yozuvli yodgorliklarni topdilar, ular turli qazilmalardan topilgan bo'lib, miloddan avvalgi 3300- yilga oid edi, ularda pigtogramma va ramzlar tushirilgan edi. Uruk shahrining (bu shahar hozir ham bor) aholisi sivilizatsiyaga qarab ulkan qadam tashladilar: ma'muriy va savdo ishlarini olib borish vositasini yaratdilar, misrliklardan 300 yil oldin Shumerliklar yozuvni ixtiro qildilar. Shumer sivilizatsiyasi qachon paydo bo'lganini hech kim bilmaydi, ammo arxeologlar uni kelib chiqishi sirini biroz ochib berdilar. Kembrij universitetining olimi Joan Oats Choga Mametsini tepaligida qazish ishlarini olib borib, u yerdan shahar kvartallari hamda ustunli uylar xarobalarini topishga muvaffaq bo'ldi. Shumer afsonasida maxluq irqi haqida hikoya qilinadi, bular yarim inson, yarim baliq bo'lib, Shumer shaharlarining aholisini yozuv, qishloq xo'jalik, metalga ishlov berish bilan tanishtirgan. Afsonada Shumerlar bu kashfiyotlardan lol qolganligi haqida gapiriladi. Shumerlardan kam bo'lmagan darajada tarixchilar ham lol qoldilar. Chunki, aynan shu yerda dunyoning birinchi shaharlari paydo bo'ldi. Yer aholisining aksariyati g'or va qo'pol kulbalarda yashagan, tirikchilik uchun o'rmonlardan har xil narsalarni yig'ib yashagan bir paytda Shumer shaharlarining fuqarolari diniy va siyosiy elita tomonidan boshqarilgan, aniq sinflarga bo'lingan holda rivojlanayotgan jamiyatda yashagan. Ular soliq to'lab, sud qarorlarini qabul qilganlar, katta irrigatsion loyihalarni amalga oshirib ajoyib binolarni barpo etganlar. San'at ham tobora realistik bo'lib rivojlangan. Ilk Shumer adabiyoti o'z poema va afsonalari bilan katta adabiyotning, jumladan,

Yunoniston mumtoz afsonalari va Injil tarixlarining yaratilishidan oldin vujudga kelgan.

3. Qadimgi yodgorliklarning sirlari.

Saqlashga olingan yoki sotib olingan tovarlarning hisob-kitobini yurgizishga bo'lgan ehtiyoj yozuvning paydo bo'lishiga olib keldi, yozuv miloddan avvalgi 3300 -yilda paydo bo'ldi. Uning ilk namunalari don, pivo, chorva kabi tovarlarning hisobidan iborat edi. Narsalar hattotlar tomonidan piktogrammalar ko'rinishida mohirona tasvirlanar edi, ular kichkina loydan yasalgan to'rt burchak shaklidagi buyumlarda yozilar edi. Yozuv tizimi rivojlangani sari murakkab tushunchalar belgilar uyg'unligi yordamida ifodalana boshladi, masalan, bosh va kosaning tasviri ovqat yeyish ma'nosini anglatar edi. Asta-sekin piktogrammalar tobora mavhum bo'la boshladi, vaqt o'tgani sari bu belgilar yordamida nafaqat buyum va g'oyalar, balki tovushlarni ham ifoda eta boshladilar. Shumerlar buyuk quruvchi edilar, ularga tosh va yog'och etishmas edi, shuning uchun oftobda kuydirilgan loydan yasalgan g'ishtlar yordamida qurilish olib borardilar. Binolarni suv ta'siridan himoyalash uchun ular binolar devorining sirtini qoplar edilar: loydan konuslar yasab, ularni olovda toblab, bo'yab devorlarga o'rnatar edilar, bu dunyodagi ilk mozaika edi. Minglab bunday konuslar bizning davrgacha saqlanib qolgan, Uruk gullab-yashnagan paytda Shumerlik rassomlar ajoyib asarlarni yaratganlar: toshdan o'yilgan va ba'zida chig'anoqlar va yarim qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan buyumlar qadimgi ijodkorlarning yuqori darajadagi san'atidan darak beradi. Uruk shahri IV ming yillikdagi Mesopotamiyaning eng yirik shahri bo'lib, dunyodagi eng katta shahar ham hisoblangan. "Gilgamesh" eposida Uruk 3 kvadrat milni egallagani haqida so'z yuritiladi, bu maydonning 3/1 shaharga tegishli bo'lsa, 3/1 qismida palma daraxtlari, qolgan maydonini esa g'isht karerlari egallagan. Shumer tilining yozuvi shu qadar murakkab ediki, Shumer aholisining faqatgina kichik qismi bu yozuvga ega edi. Bugungi kunda bu yozuv 250 mutaxassisga ma'lum, ammo Mesopotamiyaning tadqiq etilishida yetakchi bo'lgan Pensilvaniya universiteti 1976-yildan boshlab, 27 mingta yozuv ustida ish olib bormoqda. Milliondan ziyod kartochkalar tuzildi, ularni kompyuterlashtirishdi va Shumer ramzli yozuvlar ma'nosining 18 jildlik

lug'ati yaratildi. Birinchi jild 248 betdan iborat bo'lib, 1984 -yilda nashr qilindi, ikkinchisi, 1999- yilda, oxirgi jild esa bizning asrimizda nashr etilishi lozim. Mazkur yozuvlar atigi 800 ta ramz belgi bo'lgani bilan, ular ko'p ma'nolidir, bu esa ma'lum qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Miloddan avvalgi IV ming yillikka kelib janubiy Mesopotamiya butun qadimgi Yaqin Sharq bo'yicha savdo yo'llariga asos soldilar, bu yo'llar Eron platosidan janubiy Iroq orqali janubiy Turkiyaga olib borar edi. Janubiy Mesopotamiyaning ta'sir doirasi Misr chegaralarigacha club borgan edi, Suriyada ham Mesopotamiyaning ta'siri kuchli bo'lgan, aynan Suriyadan qurilish uchun yog'och va metall sotib olinar edi. Uruk shahri hududi kengayib borib, miloddan avvalgi IV ming yillikning oxiriga kelib uning hududi har qanday boshqa shaharga ko'ra 2 barobar katta edi. Shuningdek, o'sha vaqtda Eridu, Nippur kabi shaharlar ham mavjud bo'lib, u yerdan topilgan minglab yozuv tushirilgan sopol taxtachalar ta'lim, tibbiyot va huquq, matematika kabi fanlar holati haqida ham hikoya qiladi. Buyuk amerikalik numerolog Syumekl Nol Kramer Nippur sopol taxtachalarning maxsus tadqiqini amalga oshirdi va buning natijasida insoniyat tarixidagi ilk voqea- 39 ta voqealarning matnlarini nashr etdi. Unda maktabda ilk bor olmani arilishi va huquqbuzarlikdan tortib, birinchi tibbiy ma'lumotnoma va dekorativ bog'dorchilikning birinchi tajribasi yoritilgan. "Ota va bola"lar muammosi bugungi kungidek, to'rt ming yil avval ham dolzarb edi. Kramer topilmalarida ota va quloqsiz o'g'ilning dialogidan bir parcha keltiradi. Otasi o'g'lidan qaerda bo'lding deb so'raydi, o'g'li hech qayerda deb javob beradi. Agar sen hech qayerda bo'lmagan bo'lsang, demak sen hech nima bilan shug'ullanmaysan, maktabga bor, maktabda ustozing oldida tur va vazifangni gapirib ber. sening katta akang senga yangi taxtacha yozib bersin, vazifani bajarganingdan so'ng, sinf sardori oldida hisobot berganingdan keyin yonimga qayt va ko'chalarda yurma, nima deganimni tushudingmi?.

Shumer akademik ta'limi qat'iy va zerikarli edi. "Butun kun o'qituvchi yoki "katta aka"lar tomonidan jazo olishni kutib o'tar edi. Kramer uncha katta bo'lmagan loy taxtachani tarjima qilishga muvaffaq bo'ldi, unda Shumerlik shifokor terapevt o'z retseptlarini yozgan edi. Shumerlik shifokorlar oddiy mineral, hayvon, o'simliklardan olgan dorilarni qo'llar

edilar. xlorli natriy (tuz) va kaliy nitriti (selitra) ko'plab retseptlarda uchraydi. Bundan tashqari ilonlar terisi va toshbaqaning qobig'i ham uchraydi. Ko'p dorilar o'simliklardan tayyorlangan edi, ulardan qilingan har xil kremlar tashqi qo'llash uchun ishlatilsa, vino, sharob yoki pivoda eritib tindirilgan o'simliklar ichki davo uchun qo'llanilardi.

Agarda Nippur Shumerning eng katta ta'lim markazi - ilohiy shahri bo'lgan bo'lsa, Kish butun Shumeri birlashtirgan birinchi shahar davlat edi. Ammo Gilgamesh (Shumerda miloddan avvalgi 2500 yillarga kelib ilohiylashtirilgan qahramon, uning jasorati keyinchalik Bobil adabiyotida tasvirlanib ulug'lashtirilgan) boshqaruvi ostida bo'lgan Uruk Kishdan hokimiyatni tortib oldi. Keyinroq Uruk shahridan shimoliy - Sharq tarafga 35 mil uzoqlikda joylashgan Lagash shahri yirik shahar davlatga aylandi, tez orada uning rahbari bo'lgan Ennatun o'z hukmronligini butun Shumerga tarqatdi, bunda u Uruk, Ur, Kish, Mari va hattoki, Eronning markazigacha bo'lgan hududlarda g'alaba qozondi. Sargon Akkad podshohi davrida Mesopotamiyaning shahar davlatlari dunyodagi ilk imperiyaga birlashdi, bu miloddan avvalgi 2330 -yilda sodir bo'ldi va o'rtadagi urush va janjallar o'tinishda qoldi. Sargonning merosxo'rlari ko'p edi, Sargon o'zi esa Shumer emas, balki Akkadlik edi, ya'ni somiy qabilalarining avlodidan bo'lgan. Bugungi kunda somiy tillari oilasiga arab, efiopiya va qadimgi yahudiy tili kiradi, bular Shumer tilini ma'muriy yozuvlar yuritishda almashtirgan akkad tilining uzoq qarindoshidir. Akkad tilidan Sargon ishlari yozib olinar edi, Akkadda Sargon dunyodagi ilk muntazam armiyaga boshchilik qilar edi, armiya 5400 ta askardan iborat bo'lib, kamonlar bilan qurollangan yengil piyodani tashkil qilar edi, ko'p sonli aravalar tez yurar edi. Piyodalar esa hujum va mudofaaning sirsasrorlarini yaxshi bilar edilar. Akkad yangi poytaxtga aylanib, Sargon zabt etgan podshohliklardan soliq oladigan imperiyaning markaziga aylandi. Sargon ko'plab podshohliklardan kemalarni qabul qilib, o'z qo'shinlarini markaziy Anatoliya (hozirgi zamonaviy Turkiya)ga, Krit oroli va noma'lum "Qo'rg'oshin mamlakati"ga yuborar edi. Shumerning qadimgi shaharlarida Sargon o'z hokimiyatini Shumer va Akkadlarning diniy an'analariga mohirona singdira oldi. Uning qizi (Sargon unga Shumercha Enxeduanna ismini bergan) Urdagi oygga sig'inishning bosh koiniga

aylandi. Ona tili bo'lmagan Shumer tilida u bexato gapirib, ehom madhiyalarini ustakorlik bilan yozar edi. Uning tasviri va ismi tushirilgan plita ham topilgan. Biroq, Shumer xudolari bilan aloqalari va ko'plab zobitlari borligiga qaramasdan, Sargonning o'g'illari Rimush va Manishtusu (keyinchalik bular o'ldirilgan) hukmronlik paytida noroziliklar isyonga aylanib ketdi. Bu isyonni Sargonning nabirasi Naram-Suen bostirdi. "Akkadning qarg'ishi" deb nomlangan epik poemada Naram-Suen dunyoning to'rt tomonining ilohiy xudosi unvonini olib, xudolarning qahriga uchradi va o'z imperiyasini barbod qildi: yerda ocharchilik hukmronlik qilib, qaroqchilar ko'paydi, Akkad bo'shab qoldi. Naram-Suenning o'g'li Sharkaliy Sharri otasidan keyin yana 25 yil hukmronlik qildi, biroq ko'plab isyonlar hamda Erondan yovvoyi gutey qabilalarining hujumi imperiyani barbod qildi. Sharkaliy Sharrining vafotidan so'ng taxminan miloddan avvalgi 2193- yilda imperiya yo'q bo'ldi va anarxiya hukmronlik qila boshladi. Gutey qo'shinlari bu yerga hujum qildilar, Akkad taslim bo'ldi, uning xalqi tarqalib ketdi. Hozirgi paytgacha shaharning qayerda joylashganligi ham aniqlanmagan, ammo 1974 -yilda italiyalik arxeolog Suriyada qazilmalarni boshlab, 20 mingta sopol taxtacha topdi, bu kutubxona mazkur sivilizatsiya haqida bizga to'liq ma'lumot berdi, chunki bunga qadar ular haqida hech qanday ma'lumot yo'q edi. Yangi kashfiyotlar qadimgi Yaqin Sharqdagi hayot avval tasavvur qilingandan ko'ra ham murakkabroq va boyroq ekanligini ko'rsatdi. Yozuvli taxtachalarda ifodali matal va maqollar, qarg'ish va hazillarning kichik namunalari keltirilgan. Misol tariqasida ba'zilarini aytib o'tamiz: "qarzga olish sevgi bilan shug'ullanish kabi osondir, lekin qarzni qaytarish homilani ko'tarib yurishdek qiyindir", "qadimgi xarobalarga bor va u yerlarda sayr qil: oddiy va buyuklarning bosh chanoqlarini tomosha qil, ulardan qay birlari gunohkorlarga, qay birlari esa beayblilarga tegishlidir?", "o'z raqibingga iblisni qaytarma, o'z raqibingga adolatli bo'l, ezgulik qil. Hayotingni har kunida yaxshi bo'l", "shoshilib aytgan so'zlar haqida keyinroq afsus chekish mumkin".

Matnlar o'qilganidan so'ng hamma hayratda qoldi, bu topilmalarga qadar 3-ming yillikdagi Suriyani o'rganish lozim deb, hisoblashmagan, ushbu matnlarning o'qish natijasida Ebla nomli shahar - davlatda 260

mingta aholi bo'lgani, shaharning o'zida 22 ming odam yashagani aniq bo'ldi. Ularga 11170 ta kasbi ma'mur bo'lganlar boshchilik qilar edi, bu ma'murlardan 4700 tasi shaharda joylashgan, to'rttasi saroyda, qolganlari boshqa joylarda ishlagan. Bu ma'murlar rivojlangan sanoat iqtisodini boshqarar edilar, bu iqtisodda metall va matolarni ishlab chiqarish va eksport ustuvorlik qilar edi. Hisob-kitob, sarf-xarajat, daromad taxtachalarida Eblaning tovarlarini Frotning yuqori oqimidagi Maridan tortib, Dajladagi Ossuriyaning kelgusi poytaxti Ossurgacha va Misrgacha bo'lgan hududdagi 200 ta geografik joylarga yuborilganligi ma'lum bo'ldi. Biroq ushbu boy shahar Akkad imperiyasining qudratiga qarshi chiqq olmagan va miloddan avvalgi 2275 -yilda yo'q qilingan. Sargon askarlari tomonidan o't qo'yilgan shahar yonib kul bo'ldi, ammo taxtachalar saqlanib qoldi. Podshohlarning Shumer ro'yxatida gutey o'rdalarining 21 ta hokimi sanab o'tilgan, bu ro'yxat 100 yil uchun tuzilgan bo'lib, uning asosida hokimlar barqaror hukmronlik qilmaganligi haqida xulosa qilish mumkin. Aftidan, guteylarning soni ko'p bo'lmagan, shuning uchun urbanistik sivilizatsiya ularning ta'siriga duch kelmagan.

Shumer siyosiy qudrati Lagashdan 50 mil janubiy - g'arbda joylashgan qadimgi Uruk shahrida tiklandi. Miloddan avvalgi 2120 -yilda Urukda Utuxengal ismli podshoh taxtga o'tirdi, u Gutey hukmronligini yo'q qildi. Bu podshohning buyruqlariga hech kim qarshi chiqmas edi, ammo u ko'p payt hukmronlik qilmadi, uning vafot etishining sabablari sirlidir. Uning o'rniga taxtga Urnammu o'tirib, "Uning 3-chi sulolasi deb nomlangan" davr boshlandi. Urnammu buyuk quruvchi edi, to'rt ming yillik g'ishtlarning aksariyatida uning tamg'asi bor. Poytaxtni yangi katta devor bilano'rab, yangi kanallarni barpo etdi, chomlarni qurdi va ta'mirladi. Urnammuning asosiy xizmati – Shumer huquqining tiklanishidir. Bitiklarda shunday yozilgan: "bosh askar, Uning podshohi Urnammu, shunday qildi, Shumer va Akkadning podshohi yerda adolatni o'rnatdi, suiste'mol, zulm, kelishmovchiliklarni yo'q qildi, etimlarni boylardan, bevalarni mulkdorlardan himoyaladi". Urnamuning qarorlari kompensatsiya tamoyiliga asoslangan – kumush bilan to'lov jismoniy jazoni o'rnini bosar edi. Boshqa odamni oyog'idan mahrum qilgan kumush bilan tovon to'lar edi. Urnammuning o'zi tizimning farovonligi va gullab-

yashnashini ko'rmadi: 18 yil hukmronlik qilganidan so'ng jangda vafot etdi. O'g'li Shulgi 48 yil hukmronlik qildi, uning hukmronlik davri haqida 30 mingta sopol taxtacha saqlanib qolgan.

Asl Shumer zaminidagi har bir shahar-davlatdagi provinsiyalar harbiy boshliq, katta ofitser, odatda, podshohning qarindoshi tomonidan boshqarilar edi, bu ofitser bevosita podshohga hisobot berar edi. Davlatning poydevori byurokratiya edi. Shumer tizimida "E-duba" - xattotlar maktabi muhim o'rinni egallagan edi. Jumladan, bir Shumer topishmog'ida shunday deyiladi: "unga ko'zi yopiq kirib, undan ko'zi ochiq chiqadi". Aynan shu maktabning bitiruvchilari dunyodagi eng murakkab til bo'lgan Shumer tilini o'rganish bilan bir qatorda davlat boshqaruvi sirlaridan voqif bo'lar edilar, bu jihat Shumerning barbod bo'lish paytini yaqinlashtirar edi. Suriya va Arabistonning amoriy qabilalari, sivilizatsiyadan xabari yo'q ko'chmanchilari, "donni bilmaydigan, uyni bilmaydigan, shaharni bilmaydigan" xalq Shumerning barbod bo'lishini jadallashtirdi. Sharqiy chegaralardan Elamiylar hujum qildi. Shusuenning o'g'li Ibi-Suen qashshoqlashayotgan davlatning taxtida o'tirar edi. Tarixda mazkur podsho va uning yordamchilari o'rtasidagi yozuv saqlanib qolgan, bu yozuvlar imperiyaning barbod bo'lishidan guvohlik beradi: narxlar 60 barobar oshgan, oziq-ovqat mahsulotlari etishmas edi, amoriy qabilalar hujumi kuchayotgan edi. Miloddan avvalgi 2004 -yilda amoriylar qabilasi qadimgi Ur shahrini egallab oldilar, Ibi-Suen o'z kunlarini Elamda asir sifatida o'tkazdi. Shumerlik shoir barbod bo'lgan Ur shahrining ilohi va himoyachisi bo'lgan Naimning ayoli Nitgavsga murojaat etib, shunday deydi: "Oh, qudratli ayol, shahrning barbod bo'ldi, sen uning egasi emassan, sening xalqing qilichdan o'tkazildi, sen unga xonim emassan, sening ko'z yoshing g'alati ko'z yosh, sening ering yig'lamayapti, sening uying tor-mor qilindi, qalbing qanday chidadi, ehroming bo'lgan Ur shahri ko'klarga sovurildi". Amoriylar Shumerga bostirib kelib, uning madaniyati ta'sirida bo'ldilar, o'z navbatida, ular –buyukBobil sivilizatsiyasi paydo bo'lishiga ko'maklashdilar. Shumer sivilizatsiyasidan Bobil sivilizatsiyasiga o'tishda Shumer an'analari asrlar davomida Ossuriya va Bobilga o'z ta'sirini ko'rsatdi, ammo oxirida Shumer unutildi, faqatgina 4 ming yil o'tgandan keyin Shumerning avvalgi qudratini arxeologlar qaytardi. Endilikda Ur

shahrining shoiri tili bilan aytganda: “shahrim sen talon-taroj qilingan bo‘lsangda, noming hali ham mavjud”. Yo‘q bo‘lgan sivilizatsiyaning ko‘p sonli Panteoni shuni ko‘rsatadiki, barcha narsa toki musiqa, haykaltaroshlikdan tortib, kasallik va hosilgacha, hattoki sezib bo‘lmaydigan donolik, sadoqat kabi narsalar Shumerda ilohiy kuchdan faoliyat yuritgan. Shumerda asosan, 3 ta xudo – An- samolarni yaratuvchisi, Enlil- havo yaratuvchisi, Enki – suv yaratuvchisi – xudolar ierarxiyasining boshida turgan. Bundan tashqari hosil va urushlarning ilohi bo‘lgan Inaniya ham Shumerda muhim bo‘lgan. Odamlar ilohlardan qo‘rqib yashaganlar, ular ilohlarda himoya va rahm topishga intilganlar, shuning uchun ilohlarga atab, oziq-ovqat, kiyim, ichimlik haqida qayg‘urganlar. O‘rta er dengiz hududidagi o‘rmonlardan keltirilgan iforlarni tarqatib Shumer aholisi ilohlar yashaydigan ehromlardagi marosimlarda ishtirok etganlar. Ilohlarni yasatib, edirib-ichirib, ularga qurbonlik keltirganlar. Ehromlarni barpo etish podshohlarning muhim majburiyatlaridan biri edi, ajoyib ehromlarni barpo etgan hokimlar bu bilan mag‘rurlanar edilar. Shumerlar ehromlarni qurib, ilohlar uyini samoga yaqinroq joylashtirganlar, vaqt o‘tgani sari bitta ehrom ustiga boshqa ehrom barpo etilgan, bularning barchasi muhandislik san’atining yutug‘i edi.

Muhokama uchun savollar:

1. Nima sababdan Shumer erdagi birinchi sivilizatsiya hisoblanadi?
2. Shumer shaharlarining o‘ziga xosligi nimadan iborat?

6-MAVZU. QADIMGI MISR SIVILIZATSIYASI

Reja:

1. Sivilizatsiyaning paydo bo'lishi
2. Exnatonning diniy islohoti.
3. Misr sivilizatsiyasining o'ziga xosligi.

1.Sivilizatsiyaning paydo bo'lishi

Misr nafaqat eng qadimgi, balki eng uzoq muddat davom etgan sivilizatsiyalardan biridir. Buning sababi avvalambor, mamlakatning boshqa davlat va imperiyalardan uzoqroqda bo'lib, alohida joylashuvda edi. Ikki tomonidan sahro bilan chegaralangan Misr tashqaridan hech qanday ta'sir va aralashuvsiz Nil daryosining serhosil vodiysida rivojlanish imkoniyatiga ega bo'ldi. Papirusning uzun novdasi kabi, Misr Nil chegarasidan janubdan shimolgacha, ya'ni O'rtayer dengiziga tutashgan joyida 1120 km gacha cho'ziladi. Nil daryosining toshqinlari bu daryoning ziroatchilarga tuhfasini bo'lib, har yili toshqin serhosil loyni ziroatchilarning yeriga olib kelar edi, bu esa ularning ongida hayotning muntazamligi va o'zgarmasligi hissini vujudga keltirar edi. Bu hodisa Misrning qadimgi nomida ham o'z aksini topgan. "Ta Kemet" – Qora yer degan ma'noni anglatib, suv bergan afzallikni ta'kidlaydi. Tarixning barcha davrida aholisi 5 mlndan ziyod bo'lmagan Misr xalqi yerda o'zini tirik xudo deb hisoblagan hokimlarning hukmronligi ostida yashagan. Mamlakatga hukmronlik qilgan podshoh yoki Fir'avnlr shu qadar ko'p sonli ediki, ular haqida ismdan boshqa hech narsa noma'lum, chunki ularning yodgorliklari va qonunlari ko'p asrlar oldin yo'q bo'lgan. Misr haqida so'z yuritganda, tarixchilar uning yilnomasini podshohlarning sulolasiga ko'ra, amalga oshiradilar.

1. Ilk sulola davri o'z ichiga miloddan avvalgi 3000 – 2575 -yillarni qamrab oladi. Misr sivilizatsiyasi o'z tarixiy ildizlarini qadimgi asrlardan, ya'ni miloddan avvalgi IX ming yillikdan boshlaydi. Ovchilarning ko'chmanchi qabilalari doimo Nil daryosi atrofida bo'lganlar, chunki Iroqdagi yerlar quyoshning qattiq qizishi natijasida sahroga aylantirilgan

edi. Miloddan avvalgi V ming yillikka kelib bu yerda 2 ta aniq chegaralangan birlashmalar - quyi Misr va yuqori Misr vujudga keladi. Miloddan avvalgi III ming yilda yuqori Misr o'z shimoliy qo'shnisini zabt etdi, 2 ta hududni birlashtirdi va shu yo'sinda, birinchi sulolaga asos soldi. Buyuklik va afsonalar bilan o'ralgan bu ilk davrga mansub bo'lgan fir'avnlr osmondan yerga tushgan ilohlar sifatida ehtirom va hurmat qilinganlar. Uchinchi sulola davrida Joser o'zining zinopoyali piramidasini barpo etadi, bu Misr yerida qurilgan gigant haykallar, monumentlar ro'yxatida birinchisi bo'ldi.

2. Qadimgi podshohlik miloddan avvalgi 2648- yildan boshlab, 2250-yilgacha bo'lgan davrda gullab-yashnagan. To'rtinchi sulola davrida Misr madaniyati farovonlikka erishgan. Bu barqaror va osuda hayotning davri bo'lib, Misr tarixida yangi davr - qadimgi podshohlik davrini boshlab beradi. Giza piramidalari va Sfinks o'sha davrning mislsiz arxitektura yodgorliklari edi. Bu davrda san'at va savdo gullab-yashnaydi, zodagonlar foydalanadigan ieroglif asosida yozuv rivojlanadi. 5-sulola davrida fir'avnlr ta'sirini pasaytirgan quyoshga sig'inish kuchayadi, so'ngra 6-sulolaning yakuniga kelib, qadimgi podshohlik o'zaro urushayotgan bir qator knyazliklarga (nomlar) bo'linib ketadi. Shuni ta'kidlash lozimki, qadimgi Misr tarixida bir necha o'tish davrlari bo'lgan.

3. Birinchi o'tish davri miloddan avvalgi 2134- yildan 2050 -yilgacha bo'lgan davrni qamrab olgan, bu paytda fir'avnlr kuchsiz hokimiyatga ega bo'lgan hamda o'zaro urushlar esa Misrni kuchsizlantirgan.

4. O'rta podshohlik miloddan avvalgi 2040-1783 -yillarni o'z ichiga oladi. Bu paytda Misrni birlashtirgan Fivalik fir'avn (9-sulolaga mansub bo'lgan) Nebxepetra Mentuxotpe o'rta podshohlik davrini e'lon qildi. Bu davrning podshohi mansabdorlar tomonidan qo'llab-quvvatlanib, mahalliy hokimlarning hukumatini deyarli yo'q qildi. O'z navbatida mahalliy hokimlar ham aholi ehtiyoji haqida qayg'ura boshladilar, sun'iy irrigatsiya yo'li bilan haydov yerlarining minglab akrlarini o'zlashtirdilar. San'at yanada gullab-yashnaydi, xudolar orasida birinchi o'ringa yer osti podshohligining hukmroni Osiris qo'yiladi, unga sig'inish butun Misr bo'yicha tarqaladi. Ra - quyosh xudosiga sig'inish ham ommaviylikicha qoladi.

5. Ikkinchi o'tish davri m. a. 1640-1550- yillar hisoblanib, bu vaqtda noma'lum sabablarga ko'ra, o'рта podshohlik barbod bo'ladi va Misr yana siyosiy tarqoqlikka sho'ng'idi, taxt qo'ldan - qo'lga o'tadi. Bu davrda Delta hududini egallab olgan falastinlik Giksos qabilalari 15-sulolaga asos soladilar, bu sulola butun mamlakat ustidan o'z hokimiyatini o'rnatadi. Fivaliklarning 17-sulolasi ularga urush e'lon qilib, o'sha davrning eng yangi quroli bo'lgan arava va otlardan foydalanib Deltani o'zga erliklarning zulmidan ozod qiladi va shuning natijasida Misr tarixida yangi davr – yangi podshohlikni e'lon qiladi.

6. Yangi podshohlik m. a. 1550-1070- yillarni o'z ichiga oladi. Sharqdan mamlakatga o'lja qilib olingan buyumlar va asirlar keladi, Misr yana gullab-yashnayotgan va ochiq jamiyatga aylanadi. Fir'avn Tutanaxamonning maqbarasidan topilgan boyliklar barchani lol qoldirdi. Tutanaxamon hukmronlik qilgan davrda san'at yanada yuksaldi, uning davrida erishilgan yutuqlarning aksariyati Fiva ilohi Amonga bag'ishlangan edi.

7. 3-o'tish davri m. a. 1070-712- yillarni o'z ichiga qamrab olgan bo'lib, u davrda mamlakatda hukumatning inqirozi boshlanadi, shimol va Sharqdan esa Falastin qabilalari Misrga kirib keladi. Aholi qirg'inlar ostida qoladi, Misr ikkiga bo'linib ketadi. Harbiylar kohinlar hukumatini qo'lga olib, yuqori Misrda taxtga ega bo'ladi, Deltada esa savdogar fir'avnlarning sulolasi hukmronlik qiladi. Keyin Misr Liviya (Meshauashi) sulolasi qo'lga o'tadi, bu sulola hukumatni Nubiyalik harbiylar tortib olmagunga qadar boshqargan. Yangi sulolaning fir'avnlari o'z tojlarida Nubiya va Misr ustidan birlashgan hukmronlik ramzi bo'lgan ikki qavatlik urey taqishar edi.

8. So'nggi davr miloddan avvalgi 664-332 -yillarni o'z ichiga oladi. Miloddan avvalgi VII asrda Misrga Ossuriyaliklar hujum qiladi, Misrning shaharlari barbod bo'lib talon-taroj qilinadi. Faqatgina 26-sulola davrida tinchlikning qisqa davri bo'lib, ammo miloddan avvalgi 525 -yilda Forslar Misrga hujum qilib, uni o'z provinsiyalariga aylantiradilar, va 27-sulolaga asos soladilar. Oxirgi mustaqil fir'avnlr 28-30 sulolalardir, ammo Forslar yana kuchli zarba berib, Misrning mustaqilligini tamoman yo'q qiladilar. Ammo shunday qudratli Forslarning davlati ham Aleksandr Makedonskiy

qo'shinlarining zarbasi ostida barbod bo'ladi. U miloddan avvalgi 332 - yilda Fors davlati va Misrni zabt etib, buyuk Misr sivilizatsiyasi tarixidagi oxirgi sahifani ochadi. Mamlakat miloddan avvalgi 30-yilda Avgustning zarbasi ostida taslim bo'lganida Misr sulolalarining hukmronligi yakun topadi. Misr Rimning provinsiyasiga aylanib, sahroning qumlari ostida bir vaqtlar qudratli bo'lgan sivilizatsiyaning tarixiy yodgorliklari asta-sekin yo'q bo'ldi. Hattoki bu xalqning tili ham yer yuzidan tamoman yo'q bo'ldi. Barbod bo'lganidan so'ng ko'plab asrlar mobaynida qadimgi Misr sirli mamlakat bo'lib qoldi. Qadimgi Yunoniston va Rim davridan boshlab, XIX asrga qadar ko'p mamlakatlardan kelgan sayyoxlar yodgorliklarning kattaligi va buyukligiga lol qolgan, ammo ulardagi yozuvlarni o'qishga qodir bo'lmaganlar. 1798 -yilda Napoleon Bonapartning Misr kompaniyasi davrida Rozetta toshi stellasini topilgan bo'lib, unda 3 ta matn parallel tarzda yozilgan. Ularning bittasi piktogramma usulida, ikkinchisi demotik yozuv (Misr yozuvining stenografiya usuli), uchinchisi yunon tilidagi yozuv edi. Aynan shu yozuvlar qadimgi Misr belgilarini tushunishga kalit bo'ldi. Bu hujjat paydo bo'lganidan so'ng qadimgi misrliklar yana "gapirishni" boshladilar va ularning yozuvi deshifrovka qilingani sari bu millat o'zining buyukligi va go'zalligini ochib berdi. Misr ieroglifik yozuvining kodini Fransiyaning buyuk iste'dodli olimi J. F. Shampolon 31 yoshida ochib berdi.

Dunyoda yo'q bo'lib ketgan sivilizatsiyalarning yodgorliklari ichida qadimgi podshohlikning Misr piramidalarini kabi ilohiy qo'rquvni beradigan, shu darajadagi sirli bo'lgan yodgorliklari topilmasa kerak. Arablarning maqolida shunday deyiladi: "Odam vaqtdan qo'rqadi, vaqt esa piramidalardan". Piramidalar fir'avnlar hukmronligi davrida qadimgi mo'jizalardan biri hisoblanar edi. Yangi podshohlik davridayoq (miloddan avvalgi 1550-1070 -yillar), misrliklar Giza va boshqa yerdagi piramidalarni ziyorat qilib, ancha avval bo'lgan podshohlarga hurmatlarini ko'rsatib, bu ulkan binolarning qadimiyligiga lol qolganlar. Bunday "sayyoh"lardan biri o'z ismini Axmos Iptaxning o'g'li deb yozgan, u Sakkaradagi zinapoyalik piramidani miloddan avvalgi 1600- yilda ziyorat qilgan va piramidaning toshiga yodgorlik "go'yoki unda samolarning o'zi yashaydigandek" ko'rinadi, deb yozgan. 400 yildan so'ng esa, boshqa bir sayyoh Chenro va

Temorsetning o'g'li Xednox zinapoyali piramidani aylanib, maza qilganliklari haqida yozadi va xudolardan o'zlariga "barcha ilohlarga xizmat qilish uchun uzoq umr va baxtli sokin qarilikdan keyin munosib dafn etilishlarini" so'rab yozuv qoldirgan. Qadimgi Misrda piramida va ularning tarixlariga fir'avnlar orasida uzoq umr ko'rgan va o'z ishlari bilan obro' va shuhratga erishgan Ramzes II ning to'rtinchi o'g'li merosxo'r shahzoda Kemvaset qiziqqan. Ramzes II ning hukmronlik davriga qadar (miloddan avvalgi 1290-1224 -yillar) piramidalar XIII asr oldin mavjud edi. Kembaset otasining duosini olib, dunyodagi birinchi arxeolog va misrshunos bo'ldi, u piramidalarni restavratsiya qilib, Misr moddiy-madaniyatining ko'plab buyumlarini kashf qildi va identifikatsiya qildi. Ularning barchasiga muvofiq yorliqlar yozdi, keyinchalik esa bu yorliqlar dunyo muzeylari tomonidan keng ishlatildi. Uning topilmalari orasida – katta piramida barpo etilishiga sababchi bo'lgan va buyruq bergan fir'avn Xufu (Xeops)ning o'g'li bo'lgan Kavabadaning haykali mashhur sanaladi. Shahzoda san'atning bu asari bilan shu qadar ta'sirlangan va lol qolganki, bu haykalni o'z uyiga Memfisga olib borishga buyruq bergan. Uning qoldiqlari aynan shu joydan oradan 3200 yil o'tgandan so'ng 1908 -yilda ikkinchi marotaba angliyalik arxeolog Jeyms Edvard Kvibel tomonidan topilgan.

Memfis Misrning qadimgi poytaxti bo'lib, hozirgi Qohiradan janubga 32 km masofada Nilning g'arbiy sohilida joylashgan. Harbiy qo'mondon Mina (Menes) tomonidan barpo etilgan Memfis ulkan metropoliyaga aylandi, unda 50 ming aholi istiqomat qilgan va mehnat qilgan, oilalar xom g'ishtdan barpo etilgan 2-3 qavatli uylarda yashagan. Bu yerda asosan mehnatkash xalq yashagan: mohirona tayyorlangan mebel, oltin va yarim qimmatbaho toshlardan zargarlik buyumlari, harbiy arava, qalqon, nayza va boshqa qurollarni tayyorlovchi usta hunarmandlar yashagan. Memfis arablar Misrni egallab olib, o'zining yangi poytaxti Qohirani barpo etishga qadar farovon bo'lgan. Bugungi kunda Memfisdan qolgan barcha narsa Nil daryosining ko'plab loyi ostida yotibdi, bularning barchasi arxeologlar ishini yanada qiyinlashtirmoqda. Bizning Memfis va umuman, Misr haqida bilganlarimizning barchasi piramidalardan ma'lum. Vaqt o'tgani sari ular ham o'zgargan. Miloddan avvalgi 2630- yilda uchinchi sulola fir'avni Joser

hukmronlik davrida piramidalar toshdan barpo etildi. Shu yo'sinda, uning bosh vaziri va maslahatchisi Imxoteb tomonidan zinapoyalik piramida bunyod etildi. Zinapoyalik piramida o'z konstruksiya va o'lchovlari bo'yicha tengi yo'q piramida bo'lib, uning asosi uzunligiga 118,6 m va eniga 140,9 metrga teng, balandligi esa 62 metrni tashkil etadi. Biroq, piramidaning o'zi inshootlarning ulkan kompleksidir. Piramidaning tagida Imxotep o'tish, galereya, qabr, hovlicha va boshqa bir qator xonalardan iborat labirint yaratgan. Bu kompleksni qudratli tosh devor bilan o'ragan, devorning uzunligi 1,6 km teng, balandligi 10,1 metrni tashkil etadi. Devorda 13 ta soxta va bittagina haqiqiy kirish mavjud. Josearning o'miga kelgan fir'avnlr ham osmonlarga olib chiqadigan ulkan zinalarga ega bo'lishni xohladilar, shu tarzda ko'plab boshqa piramidalar qurildi, ammo Xufu (yunon yozuvida Xeops) ning piramida maqbarasi me'morchilikning mo'jizasiga aylandi. Uning asosi 5,2 gektarga teng maydonni egallagan bo'lib, balandligi Nyu Yorkdagi ozodlik haykalidan baland bo'lgan holda 54,2 m.ni tashkil qiladi. Bu piramida ichiga Yevropaning 5 ta asosiy soborlari, jumladan, ilohiy Petrning Rim sobori va ilohiy Pavelning London soborini joylashtirish mumkin. Xufu bunday ulkan inshootni qanday qilib barpo etdi? Bu piramida qanday barpo etilganini hech kim bilmaydi, biroq quruvchilarning aniqligi lol qoldiradi: piramidaning asosi deyarli mukammal kvadratni tashkil qiladi, ulkan og'irlikdagi tosh bloklari lol qoldiradigan darajada aniqlik bilan bir-biriga qo'yilgan. Shotlandiyalik astronom Charlz Piyassi Smit fikricha, buyuk piramidaning shakllarida makon va zamonning o'lchashga mansub bo'lgan ilohiy sonlar mavjud deb, taxmin qiladi. Agarda dyuumlarda ifodalangan piramidalarning balandligini 9-darajada 10ga ko'paytirs (chunki 9ga 10 proporsiya piramidaning balandligini eniga bo'lgan nisbatani ifodalaydi) bunda yerdan quyoshgacha bo'lgan masofa chiqadi. Piramidaning perimetri piramida dyuymlarida hisoblangan bo'lib, 365,2 ga teng, ya'ni mingga ko'paytirilgan quyosh yilining kunlar soniga teng. Qadimgi quruvchilar o'z mohirligi bilan mag'rurlanib, o'z artellarining nomlarini abadiylashtirganlar: ular katta toshlarda o'z nomlarini yozganlar, masalan, chidamlilar guruhi, mohirlar, g'oliblar guruhi va h.k. Xufu vafotidan so'ng uning o'g'li Xafra (Xafren) va nabirasi Menkaura kichikroq bo'lgan yana

ikkita piramidani barpo etdilar. Qadimgi Misrlıklar Giza tekisliklarida o'zlarining abadiy qo'riqchisi buyuk Sfinksni yasadilar. Bu ulkan haykal butun toshdan o'yilgan bo'lib, uzunligi 73,2 m va balandligi 20,1 m.g.a teng. Uning yuzi Xafi fir'avning yuzi, boshida podshohning bosh kiyimi va fir'avnlarning an'anaviy yasama soqoli mavjud. Tanasi esa yotgan arslonning badanidir, chunki qadimdan bu yarim afsonaviy mavjudot ilohiy joylarni qo'riqlaydi, deb hisoblanadi. Misr qumlari ostida ko'milgan marhumlarning cheksiz shaharlari o'z tublarida nafaqat inson qoldiqlarini, balki millionlab munifikatsiya qilingan hayvonlar jasadini saqlaydi, ularning barchasi inson mumiyosi kabi matolarga o'ralgan, kichik hajmdagi mavjudotlar esa, loydan yasalgan idishlarga solingan. Bu barcha mavjudotlar, ya'ni buqacha, mushuk, maymun, qush, sichqon va hattoki, hasharotlar qadimgi Misr rivoyatlariga ko'ra, u yoki bu ilohlarning sifati bo'lib, hayoti davrida ulug'langanlar. Nil vodiysida yashaydigan odamlar doimo tabiat bilan uzviy yaqinlikda yashaganlar. Bu inson va tabiat o'rtasida o'ziga xos kontrakt edi: inson dalalarni har yili boyitilishi sabab bu boylikni unga olib keladigan tabiatning barcha qiliqlariga rozi edi. Har bahorda qudratli Nil o'z suvlari bilan odamlarga Afrikaning jonli ruhini berar edi, insonlar dalasini oylab suv bilan ta'minlar edi. Har yili suvga qarab, odamlar bu suvdan loylarning kichkina kirlari paydo bo'lganini ko'rar edilar va bu go'yoki har yillik olamning yaratilishi edi. Yer toshqinning ustidan asta-sekin ko'tarilar edi, bunday kuzatuvlar qiradirlarning konusga o'xshash shakliga alohida ehtiromni insonlar ongida shakllantirgan bo'lsa kerak, bu esa yakunida piramidalarni umumxalq tan olinishi va ularga hurmat bildirilishiga olib keldi. Aftidan, zinopoyalik piramida ongning ana shunday yorqin namunasi edi. Agarda qir insonlar ongida ijod harakati bilan tenglashirilsa, quyosh fir'avnlarga abadiy hayot yo'lini ko'rsatuvchi mayoq sifatida tasavvur qilinadi. Haqiqatda ham Sharq sahrosi ustida bulutlar ko'paygan kunlarda quyosh nurlari bulutlar orasidan o'tib, samolarda odamlarga yaxshi tanish bo'lgan piramida tasvirini go'yoki chizgandek edi. Birozdan so'ng bu shaklning hissiyoti diniy-falsafiy mazmunga ega bo'ldi: fir'avnlarning ruhi samoga piramida zinalaridan ko'tarilib, quyosh nurining qiya tushgan chizig'i bo'yicha yuqoriga ko'tarilar edi. Natijada piramida shakliga mos kelgan maqbara

vujudga keldi, bu Snofruning rom ko‘rinishidagi piramidasidir. Keyinroq Snofruning o‘g‘li va izdoshi fir‘avn Xufu otasidan teologik tasavvurni meros qilib olib, fir‘avn Ra quyosh xudosini samodagi harakatiga yo‘ldoshlik qilishi kerak deb hisoblagan. Nilning koinlari “osmon quyosh nurlarini sen uchun tekislasinki, sen Ra kabi osmonga ko‘tarilishining kabi” deb ibodat qilganlar. Xufu piramidasida 5,2 gektardan ziyod maydonni egallagan bo‘lib, o‘z ichida 6 mln. tonna tosh bloklarini sig‘dirgan holda, quyosh nurlari qudratiga ishonch sifatida osmonga qarab qad rostlagan. Birinchi marotaba piramidalarni ko‘rgan sayyohning havasi yakun topgandan so‘ng sayyoh shunday savollarni bera boshlaydi: ichida nima bor ekan, bu nimadan qurilgan ekan, bu qurilishning maqsadi nima ekan? Jahonning turli mamlakatlari arxeologlarining avlodi fir‘avnlarning abadiyat uyini tadqiq etishdi. Fir‘avnlarning dafn xonalariga tuncdan pastga harakatlanish qiyin, murakkab ishdir: ikkinchi darajali o‘tish va xonalar, boshi berk yo‘laklar, labirintlar, bularning barchasi qaroqchilarni adashtirish uchun barpo etilgan. Shu jihatdan, piramidalar o‘zining murakkabligi va mukammalligi bilan hozirga qadar qadimgi Misr sivilizatsiyasining yorqin na‘munasi bo‘lib qolmoqda.

2. Exnatonning diniy islohoti.

Qadimgi Misr sivilizatsiyasining eng chuqur saqlanadigan sirlaridan biri, 1926 -yilda ma‘lum bo‘ldi. Ming yillar davomida sayyoh va sarguzasht talabgorlari butun dunyodan qadimgi Fivalar o‘rnida qurilgan Luksor shahriga kelishar edi. Xarobalar ostida ming yillar avval ataylab ko‘milgan ko‘p narsalar mavjud ekan. Bu erda Amenxotep IV hukmronligining ilk yillarida (miloddan avvalgi 1353-1335- yillar) barpo etilgan ehromni qoldiqlari topildi. Abadiylik g‘oyasi hukmronlik qilgan sivilizatsiyada Amenxotep IV ni nega yomon ko‘rishgan, degan savol tug‘iladi? Aslida u kim bo‘lgan?

Exnaton (Amenxotep IV) Amenxotep III fir‘avn va uning bosh xotini malika Ti ning o‘g‘li edi. Ushbu davrda Yangi podshohlik rivojlanishning yuqori darajasiga erishib, o‘z ta‘sir doirasiga qo‘shni hududlarni ham kirita oldi. Janubda Misr hukmronligi ostida Nubiya joylashgan edi. Sinay tog‘larining ortida g‘arbiy Osiyodagi mahalliy knyazlar fir‘avnga soliq va hadyalarni to‘xtovsiz yuborar edilar, o‘z o‘g‘illarini Misr axloqi va

madaniyati ruhida tarbiyalash uchun saroyga jo'natar edilar. Exnatonning bobosi Tutmos IV hukmronlik davridan boshlab, Shimoliy Suriya, Bobil va Ossuriya Misr bilan do'stona munosabatda edilar. Bu mamlakatlarning hukmdorlari fir'avnga qimmatli hadyalar, kumush va laldan yasalgan zargarlik buyumlari, harbiy aravalar, musiqachi va raqqos qullarni va hattoki haramini yasatish uchun malikalarni yuborishar edi. Amenxotep III hukmronligi davrida Misrning qudrati juda ham buyuk edi. Exnatonning onasi malika Ti barcha jihatdan ajoyib shaxs bo'lgan. Fir'avni uni haddan ziyod sevar edi va unga qimmatbaho sovg'alar hadya etardi, ular orasida malika Ti sharafiga barpo etilgan Nubiyadagi ehrom, Fivada uning uchun maxsus qurilgan sun'iy cho'milish joylari, ulkan qishloq xo'jalik yerlari bor edi. Amenxotep III ehromlarni, jumladan, Fivaning bosh ilohi bo'lgan Amon ehromlarini ko'p qurar edi, ular esa Misr diniy hayotining markazi hisoblangan. Bu iloh boshqa iloh va xudolardan olingan yangi xislatlar bilan boyitilar edi. Xususan, unga Ra quyosh xudosining atributlari berildi, bundan so'ng ilohning to'liq ismi Amon Ra bo'ldi. Uning o'g'li davrida vaziyat o'zgacha tus oladi. Uni boshqa xudolarning yuzlab ismlari qiziqtirmas edi. Shu jihatdan fir'avni o'zining barcha sodiqligi va hattoki, ismini u quyosh ilohi - yaratuvchi Atonga berdi. Amonxotep o'zining "Atonga atalgan buyuk madhiya"da fir'avni yerdagi xudoning yagona vorisidir deb, e'lon qiladi. Yangi din Exnatonning monotoizm targ'ibotchisi hamda Ibrohim va Musodan oldingi payg'ambar sifatida tavsiflaydi. U Misr panteonining barcha xudolarga sig'inishini ta'qiqlab, ehromlarni yopdi. Misr kohinlari sarosimaga tushishdi. Chunki o'sha vaqtda kohinlar toifasi mamlakatning iqtisodiy hayotini o'z qo'lida ushlab turar edi, ularning g'aznasiga ulkan boyliklar oqib kelar edi. Biroq, ular ochiqchasiga fir'avnga qarshi chiqa olmasdi. Fivada Exnaton o'zining Atonga sig'inish ehromlarini Amonning buyuk ehromi bilan yonma-yon qo'yadi. Exnatonning ayoli bo'lgan malika Nefertiti yangi sig'inishni mustahkamlanishida muhim rol o'ynadi. Topilgan devordagi yozuvlar malika nomini ulug'laydi va uni quyidagicha tasvirlaydi: buyuk podshohning eng sevimli zavjasi, nafislik xonimi, buyuk qalbli xonim, suyuqli yor. Nefertitining qizlari ham bareleflarda tasvirlanganlar. Katta qizi onasining kichiklashtirilgan kiyimida maftun qiluvchi go'dak sifatida

tasvirlangan, uning qo'liga siser – bu Misr sivilizatsiyasining butun tarixi mobaynida diniy marosimlarni bajarishda qo'llaniladigan musiqa asbobidir. U yerdagi yozuv shunday ma'noni beradi: buyuk podshohning zavjai haloli Nefertiti tuqqan Meretaton – podshohning qizidir, umri uzoq bo'lsin. Bir necha yildan so'ng Meretaton bareleflarda o'zining ikki singlisi Meketaton va Anxesenpatonlar bilan birga tasvirlanadi.

1926- yilda ingliz olimi J.G.Uilkson Tel El- Amarni nomli joyda maqbarada barelef topadi. Bu o'ziga xos barelef o'z davri san'atining qoidalaridan o'zgacha ravishda yasalgan. O'liklar podshohligiga sayohat va janglarning o'miga mazkur barelefdan Exnaton va Nefertiti tabiiy uy holatida tasvirlangan bo'lib, ular tizzasida farzandlarini olib, kreslolarda qulay o'tirishibdi. Bu barelefdan ma'budalar rasmi emas, aksincha quyosh nurlari keng aks etgan. Exnaton Axetaton shahriga asos soldi, Axetatonning ma'nosi Anot usqidir, ya'ni bu Atonga sig'inishning diniy markazidir. Bu shahar umuman oldin hech kim yashamagan joyda barpo etildi, shu sababdan podshoh vafot etishi bilanoq, shaharning aholisi o'z joylariga qaytgan.

Exnatonning shaxsi XIX asrning oxiriga kelib, ulkan qiziqishni uyg'otdi, bu tasodif edi: mahalliy dehqon ayol to'satdan 300 ta kichik sopol taxtachalarni topdi, ularda Akkad tilida yozuvlar mavjud edi, bu til Exnaton davrida sulolaning xalqaro tili hisoblanar edi. Bu taxtachalarda Exnatonni boshqa mamlatat hukmdorlari bilan yozishmasi aks etgan edi. O'zga yerlik hukmdorlarning yangragan ovozi Exnaton ismini o'rab olgan sukut devorini buzishga yordam berdi. O'z paytida shohsupalardan olib tashlangan Exnaton – Amenxotep IV ning 28 ta ulkan haykallari topildi. Misrga hukmronlik qilgan fir'avnlarning ro'yxatini tuzuvchi kohinlar Exnaton dindan qaytganligi sabab, uni ismini qo'shmas edilar, Exnatonni hukmronlik davriga ko'rsatish lozim bo'lganida solnoma yozuvchilar buni "xudolar qarq'aganning hukmronligi" yoki "isyonkor davri" ko'rinishidagi yozuvlar bilan berar edilar. Exnaton saroyining alohida fragmentlari asosida bu saroy o'z davrining buyuk inshooti ekanligi aniqlandi, uning devorlari rangli shisha, tosh va keramikadan ishlangan mozaika bilan bezatilgan edi, ustunlar palma bargi ko'rinishidagi bezaklar bilan yakunlanar edi, barcha unsurlar qizil, ko'k va oltin rangda bo'yalgan edi.

Interer devorlari ham har xil rangli mozaika va ierogliflar bilan bezatilgan edi, keramika devorlarni qoplagan bo'lib, bu devorlar g'alati o'simlik va uylarning bog'lariga aylangan. Exnaton yangi poytaxti shuhratli kelajakka ega deb taxmin qilgan bo'lsa kerak, chunki hukmronligining 5-yilida mazkur shaharni barpo etish uchun bu hududga o'z arxitektor va quruvchilarini yuboradi. Nil daryosining ikki qirg'og'ida haykaltaroshlar qoyalarda 14 ta chegaradosh ko'rsatgichlarni o'ydilar. Bu ko'rsatgichlarda poytaxtning barpo etilishi haqida xabar berilib har birida podshoh oilasining rasmi tushirilgan edi. Birinchi bir necha yil ichida shahar aholisi 50 mingga yaqin edi, uylar hayot va ish uchun qulay tarzda qurilgan edi. Masalan, fir'avning bosh me'mori Tutmas binolarning butun bir majmuasini egallagan, ular ichida uning uyi studiyasi va xodimlar uchun yashash joylari bo'lgan. Fir'avn vafotidan so'ng shahardan ketayotganda ishchilar me'mor uyini tashlab ketdilar. Vaqtlar o'tgani sari uy tomlari tushib ketdi, qum bo'ronlari bu erdagi haykallarni ko'mdi va 1912 – yildagina ular Ludvig Burxad boshchiligida ishlagan nemis arxologlari tomonidan qazib olindi, **Nefertitining byusti**. Bu ayolning maftunkorligi, uning xarizmasi haykaltaroshning mohir qo'llari bilan ko'rsatilgan, ming yillar o'tib bu haykallar zamonaviy madaniyatning boyligiga aylandi, bularning barchasi qadimgi sivilizatsiyaning eng jozibador obrazlaridan biridir. Nefertiti haykali topilgan kun Burxad odatdagidek, topilmalar jurnalini to'ldirishga o'tirdi, tun bo'yi o'tirib, u Nefertitini tasvirlash imkoniyati yo'qligini anglab, jurnalda: “tasvirlash mumkin emas, o'z ko'zingiz bilan ko'rishingiz lozim” degan yozuvni kiritdi. Nefertiti o'z shakllari va chize'ilarining go'zalligi bilan yangi ijodiy izlanish, uslubni o'zgarishi davrini ifoda etadi. Bularning barchasi Exnaton saroyini Axetatonga ko'chib o'tganida paydo bo'ldi. Haykaltaroshlar yorug'lik va qorong'ulikning yangi imkoniyatlaridan foydalandilar. Inosn figuralari hayotiy bo'ldi. Tabiat dunyosi, o'simlik va hayvonlar, pol, devor, zargarlik buyumlarida o'z o'mini topdi. Exnaton 17 yil hukmronlik qilganidan so'ng vafot etdi, uning o'miga Smenxkar keldi va atigi 3 yil hukmronlik qildi. Undan so'ng taxtni o'sha payt atigi 9 yosh bo'lgan Tutanxamon egalladi. Eski xudolar yana ehromlarga qaytdilar, Tutanxamon quyosh shahridan barcha aholini ketishini buyurdi. Tutanxamon atigi 10 yil hukmronlik qilib

vafot etdi, toj qari mansabdor shaxs Ti malikasining akasi Eyga o'tdi (ba'zilar uni Nefertitining otasi bo'lishi mumkin deb hisoblaydilar). Ey Exnatonning ismi va uning xotirasini yo'q qilishga kirishdi, bu ishni esa Eydan so'ng hokimiyatni egallagan Xoremxeb yakunladi. Xoremxeb shaharni, uning barcha ehromlarini yo'q qilishga va Misrda hukmronlik qilgan fir'avnlr ro'yxatidan Exnatonni o'chirib tashlashga buyurdi.

3. Misr sivilizatsiyasining o'ziga xosligi.

Mumiyolar qadimgi misrliklar tomonidan jahonga meros qoldirgan odam tasavvurini lol qoldiruvchi esdaliklardir. Oldingi davrlarning soqov guvohlari bo'lgan mumiyolar ko'p narsa haqida hikoya qilishlari mumkin. Aksariyat misrliklar qisqa hayot kechirib, atigi 35-40 yil yashagan. Mumiyolar barbod qilingan hayotlar haqida hikoya qiladilar, masalan, 18-sulolaning malikasi bo'lgan Mutnojmentning mumiyosi u 42 yoshda tug'ishda o'lganidan darak beradi, uning yonida yangi tug'ilgan go'dakning jasad ham bor. Bu ayol Xoremxeb bilan 12 yil turmush qurib yashagan, bu Xoremxeb zodagon bo'lmasada taxtga erishgan insondir. Malika 13 marotaba tuqqan va farzandlarning barchasi vafot etgan. Agarda farzandlaridan biron-biri tirik qolganida, balki bu tarixni o'zgartirar edi. Mutnojment Nefertitening singlisi bo'lganligi sabab uning farzandi Xoremxebning hukmronligini qonuniylashtirishi mumkin edi, va Misr tarixida hammadan ko'p shuhrat qozongan 18-sulola davom etishi mumkin edi, biroq u Xoremxebning vafoti bilan yakun topdi. Mazkur voqea miloddan avvalgi 1310- yilda sodir bo'ldi. XIX asming yakunidagi izlanishlar zamonadoshlarimizga 17, 14 va 20-sulola fir'avnlarning mumiyolarini berdi. Kohinlar mumiyolarni qaroqchilardan qutqarib, 2 ta sirlil joyga olib o'tgan. Ramzes II uning otasi Seti I, Tiu va boshqa bir qator mumiyolar yaxshi saqlangan. Oddiy insonlarning mumiyolari qadimgi sivilizatsiyada insonlar hayotining ko'plab tomonlarini ochib bera oladi. Masalan, gulxanlarning tutuni tufayli paydo bo'lgan o'pkalardagi o'zgarishlar ko'p misrliklarda antrokos, zamonaviy shaxterlarning kasalligi borligidan dalolat beradi. Yanada ko'proq silikos kasalligi tarqalgan edi, bu kasallik qum bo'ronlari paytida qum kukuni va changini yutish natijasida paydo bo'ladi. Havoga shamol ko'targan qum va toshga ishlov berishdagi chiqindilar barchasi oziq-ovqat, don va unga kelib tushgan. Qum aralash

non tishlarni yemirilishiga olib kelar edi hamda zararli bakteriyalarni tish kanallariga va undan yuqori hujayralarga kirib kelishiga olib kelgan. Masalan, fir'avn Ramzes II ning boshini rentgeni shuni ko'rsatdiki, "unda o'lik tishlarning butun bir qabri, avses va paradontos" mavjud bo'lgan. Nilning o'zi ham kasalliklar manbasi edi, bu kasalliklar daryoda mavjud bo'lgan parazitlar tufayli paydo bo'lar edi. Masalan, Angliyadagi Manchester shahrining muzeyida 1770 raqam ostida saqlanayotgan 13 yoshli qizchanning mumiyosi buni tasdiqlaydi. Mumiyoning yoshi 3 ming yildan ziyod, ammo g'alati bir voqea mavjud: tushunarsiz sabablarga ko'ra, u milodning IV asrida mumiyolangandan so'ng 1000 yil o'tib, yana qayta mumiyolangan, sababi uning ichaklarida Nil gijjasi mavjudligidir. Hozirgi paytda olimlar mumiyolarni matodan ajratmay va hattoki, tobutidan olmasdan ko'rish imkoniyatiga egadirlar. Buni kompyuter nazorati skaynerlari yordamida amalga oshiradilar: tekis tasvirlarni monitorlar ekranida yaratiladigan 3 o'lchovli tasvirga aylantiradilar.

Fir'avn Tutmos (miloddan avvalgi 1504-1492 -yy) piramidalar qurishdan voz kechdi, chunki qaroqchilar doimo xavf solib turar edilar va fir'avnlarni dafn etish uchun Dayr al-Madina qishlog'idagi "shohlar vodiysini" tanladi, u yerda qoya, adirlar bilan o'ralgan sahro qismida Fivaning shahar harakatidan uzoq joyda arxeologlar oilalarda o'yilgan maqbaralar ichida 28 ta qudratli fir'avnlarning qabrini topdilar. Biroq vaqt o'tgan sari hattoki bu tog'larda yashiringan maqbaralar qaroqchilarning jinoiy harakatining sahnasiga aylandi, hozirgi paytda ham bu yerda har xil turdagi o'g'ri va qaroqchilar o'zaro "musobaqadosh"dirilar. Oxirgi 50 yil ichida shohlar vodiysini 50 dan ziyod ekspeditsiyalar ziyorat qildi. 1912 -yilga kelib podshohlar vodiysi arxeologlar tomonidan to'liq o'rganilgandek kabi edi. Biroq Lord Karnarvoning moliyaviy ko'magi tufayli ingliz arxeologi Bovard Karter podshohlar vodiysida faoliyatining 7-mavsumida 1922 -yilning noyabrida kashfiyot qildi: u Tutanxamon maqbarasining joyini ochdi. Qabr yer ostida 4 metr chuqurlikda joylashgan bo'lib, 16 ta zinapoya u yerga oborar edi. Maqbara 6 xona, ya'ni dahliz, qabrning o'zi, qimmatbaho buyumlar saqlanadigan xonadan iborat edi. Bu xona ajoyib mislsiz qimmatbaho buyumlar bilan to'la edi. Zamonaviy dunyo bunday narsalarni hali ko'rmagan edi. Ulkan sandiq (qabr) 3 ta kichik qabrdan

iborat edi. Bundan tashqari Kvarsiddan yasalgan sarkofag va uning ichida fir'avnlarning 3 ta tobuti, ulardan biri eng yuqori probadagi oltindan yasalgan edi. Old xona, ya'ni dahliz buyumlarga to'la edi, bu yerda: hayvonlarning turli o'ymakor tasvirlari bilan bezatilgan podshohning 3 yotog'i; qimmatbaho buyumlarga to'la sandiqlar, kursilar, taxt, turli sandiqcha va aravalar topildi. Inson bo'yi barobar bo'lgan yosh fir'avnning 2 ta katta oltin haykallari soqchilik qilar edi, Karter hayratlanib: "men ko'rganlarim, kutganlarimdan bir necha barobar katta edi, va men bir lahzaga buning barchasini anglash, tushunishga inson kuchlari yetmaydi deb o'yladim". Karter va uni yordamchilari dahlizni bo'shatish uchungina 7 hafta sarfladilar, umuman olganda, ular bu yerda 10 yil xizmat qildilar. Maqbarani bu yerda topilgan 3 mingta buyumlardan tozaladilar, ularning aksariyatini shu yerdayoq konservatsiya qilish lozim edi. Hammasi bo'lib Karter Qohira muzeyiga 5 mingta bebaho eksponat taqdim etdi, bunga qaramasdan, Tutanaxamon haqidagi axborot juda kam edi. U 9 yoshida fir'avn Eknaton hokimligi yakun topishi bilanoq, miloddan avvalgi 1300 - yilda taxtga o'tirdi. Qarnakda topilgan stella Tutanaxamonning diniy hayot sohasida Eknaton kiritgan yangiliklar tufayli yetkazilgan zararlarni to'g'rilashdagi yutuqlarini sanab o'tadi: "men taxtga o'tirganimda ehromlar xarobaga aylangan, qurbonlik qilinadigan joylar ag'darilgan, ichki hovlilar o't bilan to'lgan edi. Men ularning ilohlarini tikladim, ehromlarni g'aznadan mablag'lar bilan ta'minladim, ularga qimmatbaho sovg'alar hadya etdim. Ularga oltin va elektrumdanday haykallar qo'ydim. Lal va boshqa qimmatbaho buyumlar bilan bezatdim". Albatta Fir'avn atigi 9 yosh bo'lsa, uning barcha harakatlari maslahatdoshlarining ishidir, birinchi navbatda, Nefertitetining taxmin qilingan otasi qudratli Ey va general Xoremxebning ishidir. Hech qancha o'tmasdan, bularning ikkisi Misrning fir'avnlariga aylandilar. Yosh podshohni hayotdan erta ketishi sirdir: fir'avn sil kasalligidan vafot etgan deb taxmin qilinar edi, biroq uning boshini rentgeni o'tkir predmet bilan zarba tufayli bosh chanog'ida jarohat borligini ko'rsatdi. Bunda Tutanaxamon yoki aravadan yiqilib tushgan yoki qarigan Eyning hokimlikka intilayotganligi sababli qotillik bo'lgan bo'lishi mumkin. Ey Tutanaxamonning yosh bevasini xotin qilib oldi, u xotinidan 40 yosh katta edi va 4 yil fir'avnlik qildi. Tutanaxamon sharafiga qilingan

yozuvlarning aksariyatini yo'q qildi va ularning o'rniga o'zini sharafladi. Bir necha avlodlardan so'ng o'g'il bola - podshohning ismi uning otasi Exnaton podshohi kabi Misr hukmronlari orasida aks etmay qoldi, biroq taqdirning haziliga ko'ra aynan Tutanaxamonning nomi butun dunyoda ma'lum, dunyo qadimgi Misr sivilizatsiyasining eng yorqin davri haqida Tutanaxamon tufayli bildi. Biz bunda faqatgina Tutanaxamon maqbarasidan topilgan moddiy madaniyat topilmalarining aksariyati hali ham jiddiy tahlil qilinmaganligi sababli qayg'arsak bo'ladi. Qanday g'alati bo'lmasinki, hozirda olimlar dafn joylarini qurgan insonlar haqida shu joylarda dafn etilgan insonlardan ko'ra ko'proq biladilar. Masalan, Bayr al-madina nomli kichkina qishloq aholisi o'zlari haqida ko'plab ma'lumotlar qoldirganlar. Sirni saqlash maqsadida Tutmos I qishloqni tashqi dunyodan baland g'isht bilan ajratgan. Qishloq aholisining avlodlari bu har tomonlama devor bilan chegaralangan joyda yashab, otasidan bolasiga o'z bilim va ko'nikmalarini yetkazganlar. Arxeologlar minglab tosh bo'laklari va loy tablichkalarini topdilar, bularda Dayr al-madinaning aholisi eskiz, chizmalar qilgan yoki o'z xatlarini yozgandirlar. Fransuz arxeologi Bernar Bryuer 1950 -yilda tashlandiq quduqdan bunday qoldiqlar "ostraka"larning eng ko'p sonini topdi. Bu siniqlar misrliklar tomonidan qog'oz bo'laklari o'rniga ishlatilgan bo'lib, ajoyib ma'lumotlarga ega: bular ichida xatlar, kvitansiyalar, ish smetasi, sud majlislarining bayonnomalari, yuvishga topshirilgan kirlarning ro'yxati, ilohiy gap, duo va qarg'ishlar yozilgan edi. Ostrakalardan tadqiqotchilar misrliklar hayotiy tarzining ko'plab qiziqarli ma'lumotlarni bildirlar. Qishloqda eng yuqori malakali hunarmandlar xom g'ishtli uylarda yashar edilar. har bir ko'chada 70 tagacha uy bor edi. Xo'jaliklar katta edi, bir oilada hattoki 15 tagacha farzandlar bor edi. Hukumat qishloq aholisini kir yuvish uchun kir yuvuvchilar bilan ta'minlar, makkajo'xori va bug'doyni yanchish uchun qul qizlarni yetkazib berar edilar. quruvchilarning xotinlari o'zining ko'p sonli farzandlarini o'stirish, non yopish va kiyim to'qish bilan shug'ullanar edilar. O'sha davr Misr qonunlariga ko'ra turmushga chiqqan ayollar bularning hayotini o'rgangan Amerika va ingliz arxeologlarining xotinlaridan ko'ra ko'proq mulkiy huquqlari bor edi. Quruvchilarning xotini o'z kapitaliga ega bo'lib, nikohdagi mulkning 3/1 qismiga egalik qilar edilar. Agarda ajrashishsa

yoki eri vafot etsa bu mulk ularga tegishli bo'lgan. Qishloqda bitta xattot va 2 ta o'n bosh bor edi, ular hokimiyat hisoblanardi va fuqaro va jinoiy ishlar olib boriladigan sud majlisini boshqarar edilar. Da'vogar o'zi advokat bo'lar edi. Quruvchilar ertalab uydin ishga ketayotganda g'isht devordagi yagona darvozadan o'tib, o'sha payt maqbaraning qaysi qismini qurilishiga yuborilgan bo'lsalar, shu yerga borar edilar, ular u yerda ishlardilar va toshdan qurilgan kichkina uychalarda yashar edilar. Undan so'ng dam olish uchun 2 kun olib xuddi shu yo'l bilan uyga qaytar edilar. Ishga chiqqandan so'ng har bir quruvchi ro'yxatdan o'tishi lozim edi, ro'yxatga oluvchi ularning ismlarini qaydnomaga kiritar edi. Ba'zida quyidagi sabablarga ko'ra ishga kelmaslik ham bo'lar edi: ko'zi og'rigan, pivo pishirgan, o'lganlarni mumiyolashganlar. Kuniga ikki 4 soatlik smenada ishlardilar. Toshga ishlov beruvchilar qoyalarni tosh, bronza yoki mis asboblarni yordamida o'yardilar. Ulardan keyin suvoqchilar arteli ishlar edi, ular devorga gips shuvab tekislab oqlar edilar. ularning ketidan rasm soluvchilar ishga kirishardilar: ko'mir yordamida matn va rasmlarni solardilar, keyin haykaltaroshlar bu rasmlar chizig'idan bronza asbobi bilan barelef o'yardilar. Keyin bu relef tasvirlarini bo'yashar edi, buning uchun qo'rg'oshin, lal, ko'mir, oxra va malaxitdan bo'yoq tayyorlashar edi. Yoritish uchun yoqqa botirilgan zig'irdan chiroq yasab, undan foydalanar edilar. yoqqa qo'shilgan tuz tutumni kamaytirar edi, mehnat juda og'ir edi. Oziq-ovqatlarni yetkazish muntazam bo'lmas edi, ishchilar aksariyat hollarda och qolar edi. Masalan, topilgan "hujjatlar"ning birida miloddan avvalgi 1165 -yilning 14 -noyabrida Ramzes III hukmronligi paytida Dayr al-madina ishchilari mehnat qurol-asboblarni tashlab, ish joylaridan ketganligi haqida xabar beriladi. Birgalikda qishloqda to'planib, ular zamonaviy til bilan aytganda ishchi harakati tarixida birinchi o'tirgan holdagi ish tashlash e'lon qiladilar. Mahalliy rahbariyat ularni tartibga chaqirishga harakat qiladilar, ammo xattot Amennaxt xabar berishicha, zabastovkachilardan biri: "biz bu yerda ochlik va chanqoqdan to'plandik. Bizni na kiyimimiz, na ovqatimiz bor. Bizga na go'sht, na baliq, na sabzavotlar berishyapti. Bu haqda bizning hukmronimiz fir'avn va ustozimiz vazirga xabar ber. Ular bizni barcha kerakli mahsulot bilan ta'minlashsin", deb aytadi. Ishchilarga talab qilganlarni tezda berishadi va

ular ertalab ishga chiqadilar. Bu ishchilarning hayratda qoldiruvchi optimizmi narigi boshqa dunyoga barcha narsani olib ketish mumkin va ularning mehnati va iste'dodi o'lim bilan yo'q bo'lib ketmaydi degan ishonchi bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham fir'avnlarining tantanavor dafn marosimlari quruvchilarga maqbaralarni qurishda sarflagan sa'y-harakati va hayoti uchun mukofot bo'lgan. Misr tarixida miloddan avvalgi 1224 -yilda 60 yil hukmronlik qilganidan so'ng vafot etgan buyuk Ramzes II ning dafnidan tantanavor dafn topilmasa kerak. Ramzes mamlakatini farovonlik va gullab-yashnashning yangi darajasiga olib chiqdi, u ko'p urush qildi, 90 ta farzandi bor edi. Bunda o'zining merosxo'r shahzodalaridan 12 tasini vafotini ko'rdi. Uning hukmronlik davri o'rta misrlik hayoti muddatidan 2 barobar ko'p bo'ldi va bu hukmronlik ajoyib edi. Ramzes II ning maqbarasi Tutanxamonning "kamtarona" maqbarasiga ko'ra badavlat yer osti saroyi edi. Kirish dahlizi yer ostiga 45,7 metrga chuqurlikka tushadi, dafn xonasi esa 185 kv m ni egallab, tomi 7 metr balandlikda bo'lgan (hozirgi paytda u ziyorat uchun yopiq). Bareleflar va duo hamda qarg'ishlarning matnlari jamlangan "O'liklar" kitobi olimlarga marosimlarni to'liq tasvirlash imkoniyatini berdi: podshohlar vodiysidan 640 km yiroqda Nil daryosining deltasida joylashgan yangi poytaxt Pi – Ramzesda fir'avn Ramzes II ni 70 kun mumiyolashgandan so'ng mumiyoni kemalarda yetkazib kelishdi. Nil daryosining ikki qirg'og'ida o'z fir'avniga yig'i solgan xalq turar edi. Fivalarda kohinlar sochlarini kalga oldirib, mumiyoni xo'kizlar qo'shilgan aravalarga yotqizishdi va yo'lda davom etishdi. Bu yurishning boshida kohinlar ularning ketida yig'lovchilar va podshohi belgilarini ko'tarib ketayotgan xizmatchilar, ulardan so'ng Izida va Neftida rolini ijro etuvchi ikki ayol yurdi. Maqbaraga kirishda marosim raqqosalari guruhi va qadimgi papirus bo'yicha duolarni o'qidigan kohin kutib oldi. Bu yerda eng mas'uliyatli lahza, ya'ni "og'izlarni ochish" boshlandi: Anubis xudosi maskasini, ya'ni chiya bo'ri boshi shaklidagi niqobni kiygan kohin maqbaraga kirishda mumiyoni tikka tobutga o'rnatdi, qolgan 2 ta kohin esa marosim harakatlari bilan mumiyoning og'ziga abadiy hayot ramzi bo'lgan bir qator sehrli buyumlarni tegizdilar, keyin fir'avnga kiyim va oziq-ovqat ko'rinishida qurbonliklar qilindi. Dafn marosimi ishtirokchilari navbatma-navbat

ziyofatda ishtirok etdilar. Marosimning yakunida mumiyoni qabriga olib borilib qabrga qo'yilar edi. Oyoqlarning barcha izlari poldan artib tashlanar edi, keyin esa qabr xonasiga olib boradigan eshik o'mi tosh bilan yopilib suvab tashlanar edi. Tutanxamon berkitilgan sandiqlarning eng ichkisining devorida yozilgan "O'liklar" kitobidan olingan satr shunday yangraydi: "men shudurmanki, kecha nima bo'lgan va men ertaga nima bo'lishimni bilaman". Shunday qilib mumiyolar yo'q bo'lib ketgan sivilizatsiya hayoti, odamlari, urf-odatlari, dunyo qarashi, qiyinchiligi va umidlari haqida bizga hikoya qildilar.

Muhokama uchun savollar:

1. Qadimgi Misr sivilizatsiyasining uzoq muddat mavjud bo'lganligini qanday tushuntirish mumkin?
2. Uzoq qadim zamonda urf-odat va an'analardan bizga nima kirib keldi

7-MAVZU. ELLADA DUNYOSI: G'ARBIY SIVILIZATSIYA IBTIDOSI SIFATIDA.

Reja:

1. Aleksandr Makedonskiy jahon imperiyasi haqidagi fikri. Ellada davlatlari.
2. Ellada fani, madaniyati va san'ati.

1. Aleksandr Makedonskiy jahon imperiyasi haqidagi fikri. Ellada davlatlari.

Fitna asosida vafot etgan Filipp miloddan avvalgi 336 -yilda o'z taxtini o'g'li 20 yoshli Iskandarga tashlab ketadi. Arastu tomonidan oliy Ellada madaniyati namunalarida tarbiyalangan Aleksandr Gerodot, Evripid, Pigdarlarni yaxshi bilib, otasi tomonidan Gerakl, onasi tomonidan esa Axildan kelib chiqishiga ishonar edi, shuning uchun unga hamma narsa mumkin chunki u o'zini hamma narsaga javobgar deb hisoblagan. O'z raqiblari va taxtga da'vogarlarni tezda yo'q qilib, Aleksandr Bolqon yarim orolidagi isyonni bostirdi, Fivani yo'q qildi, keyin esa ulkan armiyani

tashkil qilib, taxtga o'tirganiga 2 yil bo'lmasdan, Osiyoni zabt etishga yo'l oldi. Tarixchilar ko'p marotaba uning qo'shinini Osiyoga bostirib kelish sababini tushuntirishga harakat qildilar. Ba'zilar fikricha, Iskandar Anatoliya Yunonistonini Varvarlardan ozod etish va Yunonistonga yunon-fors urushlari paytida yetkazilgan talofatlar uchun qasos olish g'oyasi bilan bu yurishni amalga oshirgan. Boshqalarning fikricha, u Sharqqa yunon madaniyatini tarqalishi haqida qayg'urgan. Aleksandr deyarli butun Kichik Osiyoni egallab oladi, Anatoliyani zabt etib, Suriyaga yetib keladi va miloddan avvalgi 333 -yilda Issada eng buyuk podshoh Doro III ustidan g'alaba qozonadi. Podshoh jang maydonida onasi va xotinini tashlab, birinchi bo'lib qochadi, ammo birozdan so'ng o'ziga kelgan Fors podshohi Iskandar bilan muzokaralar boshlashga tayyor bo'lib o'z yaqinlari uchun tovon to'lashini aytadi, unga g'olib Doro podshoga to'liq bo'ysunishi kerak deb javob beradi. Dengizdagi forslar qudratini yo'q qilib, Tir, G'azoni mag'lubiyatga uchratgan Aleksandr Misrga kirib keladi, bu yerda uni ozod etuvchi sifatida qabul qilishadi. Aynan shu yerda u Aleksandriyaga asos soladi. Miloddan avvalgi 331 -yilning bahorida Iskandar Doroni to'liq mag'lubiyatga uchratadi. Fors imperiyasining poytaxtlari – Bobil, Suza, Persipol, Ekbatan, Parfiya, Girkaniyalar birin ketin mag'lub bo'ldilar. Iskandar o'z imperiyasi chegarasini Sirdaryo Hinduqush bo'yicha belgiladi. Otasi Iskandarga qoldirgan meros, ya'ni Makedoniya podshohligiga u ko'plab mamlakatlar hududini qo'shdi. Bunda jahon zabt etilgan jangovor kuchlarning sonini kamligi lol qoldiradi: Osiyodagi urushda 40 mingga yaqin zobit, Hindistonda – 120 ming, hayotining oxirida 80 ming. Buyuk qo'mondonlardan eng buyugi, qattiqqo'l podshoh Iskandar o'zini iste'dodli tashkilotchi sifatida namoyon qiladi. Imperiya bir kishi tufayli mag'lub edi, u g'ayri insoniy darajada mehnat qilish qobiliyatiga ega edi. Makedoniyaga deyarli soliqlarni solmagan va Gretsiyaga umuman soliq solmagan Iskandar yetarli darajada murakkab fiskal (soliq) tizimini yaratadi: har bir satrapiya soliqqa tortilishining maxsus tizimiga ega edi (bojxona, ishlab berish, kishi boshiga soliq, mulk solig'i), bu esa katta daromad keltirar edi. Mahalliy boshqaruv lavozimlariga u tub aholi vakillarini tayinlaydi, chunki faqatgina ular an'ananing nafis tomonlari va tillarni tushunganlar. Iskandar zab etilgan xalqlarni yo'q qilishga emas, balki yunonlar bilan yagona

yaxlitlikka aylantirishga harakat qilgan. Mazkur maqsadga erishishning eng yaxshi uslubi deb podshoh aralash nikohlarni hisoblagan. U o'zi namuna bo'lib Sug'diyona hukmdorlaridan birining qizi Roksanaga uylangan, keyin esa, 3 ta Fors malikasiga uylangan. Hindisondan qaytganidan so'ng uning harbiy qo'mondonlarining aksariyati va 10 mingta zobiti bir kunda tantanali ravishda mahalliy qizlar bilan nikohlandilar, bu voqea "Suzadagi to'y" deb nomlandi. Iskandar 34 ta shaharni barpo etib, ularga o'z ismini berdi. Bu shaharlar yunon madaniyati va tilini targ'ib etar edi. Iskandar 37 mingta eronlik bolalarni yunon madaniyatida tarbiyalashga buyruq berdi, ammo u o'zga din va madaniyatni qat'iy hurmat qilib, odamlarni ko'chishiga ko'maklashib yo'l, kanal, kemalarni qurgan. O'zining iste'dodiga ishongan holda Iskandar imperiyada yaxlit pul birligi Makedoniya pulini joriy qildi, U Attika o'lchov standartiga ko'ra, chiqarilgan bo'lib, Osiyodagi og'ir dariklar o'rnini bosdi. Iskandar yunon falsafiy tafakkur va Sharqning monarxik an'analarini izlanishida shakllangan podshohga sig'inishni joriy etdi. Iskandar kutilmaganda bezgakdan vafot etdi, bunda u miloddan avvalgi 336 -yildan boshlab, 323-yilgacha, 12,5 yil taxtda o'tirgan. Uni yunon va varvarlar o'rtasidagi farqni inkor etuvchi insonlarning yaxlitligi, birligi ideali, uning buyuk ixtirolari – bu Plutarixning ba'zida tarix bitta buyuk insonga bog'liq degan fikrining tasdig'idir. Pirr va Sezar ham Iskandar Zulqarnaynga havas qilgan, atigi 33 yil yashagan Iskandar yangi dunyoni yaratishga muvaffaq buldi. Yunon deb nomlangan davr Iskandar vafotidan boshlanib, Rim yutuqlari bilan yakunlandi. Bizgacha, boshqa sivilizatsiyalardan ko'ra, o'sha davrdagi hujjatlar ko'proq yetib kelgan, ular orasida papirus – alohida uslubda o'simlik tolalaridan to'qilib tayyorlangan varaqlar alohida o'rin egallaydi. Ba'zilar Misr tilida (demotik yozuv), ba'zilar yunon, kechkilari lotin tilida yozilgan. Papiruslar bizga xilma-xil hujjatlarni yetkazib berganlar: podshohlarning xatlari (ish bo'yicha va shaxsiy yozishmalar, maktab daftarlari, notarial arxivlar). Ular orasida eng qiziqarlilari davlat boj va soliqlari haqidagi qonunlar hamda Zenonning arxividir. Kuchli urushlardan so'ng Iskandar Zulqarnayn barpo etgan davlatning chegaralari o'zgardi va 3 ta katta davlat ajralib chiqdi: Ptolamey I ning o'g'li Ptolimey II chi boshchiligida Misr davlati, Antiox I rahbarligi ostida Salavkiylar davlati va

Antigon II Gonat podshohlik qilgan Makedoniya davlati. Gretsiyaning o'zida bir nechta polislar qoldi, bu avvalambor Afina va Korinf. Iskandar imperiyasining bo'linishi katta siyosiy yangilik monarxiya institutining ahamiyatini tasdiqladi: imperiya hududida kichik va katta podshohliklar paydo bo'la boshladi. Iskandarning davomchilari buyuk madaniyat va san'atni o'z ichida mujassam etgan ko'plab shaharlarni barcha joyda barpo etdilar.

2. Ellada fani, madaniyati va san'ati.

Afidan, inson o'z shaxsini faqatgina jamoada rivojlantirishi mumkin: miloddan avvalgi V asrning oxirida rivojlanishni boshlagan individualizm, individual falsafaga bo'lgan yo'nalish rivojlanmasdan to'xtab qoldi. Shoirlar jamoalarga yig'ilib mushoiralar qilar edilar. badiiy maktab an'analari tasviriy san'at rivojida birlamchi rolni o'ynadi, aniq tashkiliy tuzilmaga ega bo'lgan maktablarda falsafa va fan gullab-yashnadi. Birinchi 2 ta Ptolemey o'z poytaxtiga Muzey va kutubxonani hadya etdilar. Muzey tadqiqiy markazga aylandi. Olimlar monarxning saxiyligi bilan to'liq ta'minlanib, ish uchun barcha zaruriy narsalar, ya'ni kolleksiya, instrument, botanika va zoologiya bog'lariga ega edilar. kutubxona fondlari doimo o'sib borar edi, unga sotib olingan Arastu kutubxonasi va Sezar davridagi 700 mingta asar ham kiritilgan edi. Sirakuza, Tarento, Pergama shaharlarida ham kutubxonalar paydo bo'ldi. Asta-sekin yuqori intellektual adabiyotga qiziqish rivojlandi, tragediya yo'q bo'lib, uning o'rniga komediya keldi. Miloddan avvalgi IV asrdan so'ng paydo bo'lgan komediya hayotni aniqroq tasvirlashga intilgan edi, unda qullar haqidagi syujet, zobitlarning maqtovlari, parodiyalar paydo bo'ldi. Masalan, Mendadirning "O'zini -o'zi jazolovchi", "Tretey sudi", "Javraydigan odam" deb nomlangan komediyalarda muhabbat, qarichilik, oilaviy munosabat, boy va kambag'allar o'rtasidagi munosabat, qulchilik, bid'at va din asosiy mavzuga aylandi. Ellinizm davridagi she'riyat Iskandariya she'riyati deb nomlanadi, chunki mashhur shoirlarning aksariyati aynan Aleksandriyadagi saroyda yashagan, bundan monarxni cheksiz maqtash motivi kelib chiqadi. Sirakuzada tug'ilgan Feokrit Sitsiliya peyzajini "Sirakuzalik ayollar" va "Jodugarlar" deb nomlangan poemalarda ko'rsatib beradi. "Sabablar", "Elegiya", "Madhiyalar" muallifi olim Kallimax

Iskandariyada kutubxonachi bo'lib qoldi. Arpat ismli shoir "Fenomenlar" deb nomlangan asarda Knidlik Ebdoksning astronomik tizimini bayon etib, eng yuqori falsafa she'riyat bilan hamnafas bo'lishini ko'rsatdi. Bu she'riyat asrlar davomida san'at uchun san'atga intilganlar uchun tabiiy namunaga aylanadi. Miloddan avvalgi III asrda Ellinlar davrida buyuk tarixchilarning asarlari yaratildi. Bizgacha ularning faqatgina ayrim qismlari yetib kelgan, ularning mualliflari tarixiy materialni bayon etish uslubiga ko'ra va iste'dodi bilan farqlanadi. Masalan, Kardiyalik Ieronim Makedoniya podshohlari saroyida xizmat qilgan va voqealarga bevosita duch kelgan. Shuning uchun uning "Diadohlar tarixi" va "Epigonlar tarixi" deb nomlangan asarlari Iskandar vafotidan so'nggi 50 yil haqida yozilgan asarlardan eng ahamiyatlisidir, bu asarlar Plutarx tomonidan keng qo'llanilgan. Samoslik Durisning "Yunoniston tarixi" va "Makedoniya tarixi" deb nomlangan asarlari miloddan avvalgi 370 -yildan boshlab, 280 -yilgacha bo'lgan voqealarni tasvirlaydi, Filarx esa miloddan avvalgi 220-yilgacha bo'lgan voqealar haqida yozadi. Filarxning asarlari bayonining obrazlilik va dinamikligi bilan insonni o'ziga jalb etadi. Miloddan avvalgi III asrdagi eng yirik tarixchi bu "Sitsiliya tarixi" asarining muallifi Timeydir. Timey o'zining tanqidiy tafakkurining misli ko'rinmagan kuchini namoyon qilib, asl hujjatlarda Afina, Sparta, Olimpia, Argos taqvim tizimlari sanasini yagona tizimga keltiradi. Ammo Polibiy (miloddan avvalgi 210-125 -yillar) haqiqiy shuhratga erishdi, u tarixda inqilobni amalga oshirdi. Turli hissiyotlar, ya'ni qiziquvchanlik, tafakkurga muhabbat, aniqlik va batafsillikka intilish, fanga ishonish kabi hissiyotlar asosida u aniqligi bo'yicha betakror bo'lgan "Tarix" asarlarini yaratadi. Bu olim voqealar bo'lgan barcha joylarga o'zi tashrif buyurib, barcha shaxsiy arxivlarni o'rganib, faylasuf, tarixchi, geograflarning asarlarini o'qib chiqadi. Shu davrda falsafa bilan shug'allanish kasbga aylanadi. Afina falsafiy tafakkurning yirik markaziga aylandi. Faylasuflarning o'ziga xos maktabi bu "Kinik"lar maktabi bo'ldi – bu maktabga to'liq materializm va xulq-atvorning qabul qilingan qoidalaridan voz kechish asos bo'ldi. Aflotun maktabi va Aflotun akademiyasi miloddan avvalgi 268- yildan boshlab 241 -yilgacha faoliyat yuritib, shuhrat qozondi. Aflotun ajoyib notiq bo'lib, ehtimollik nazariyasidan og'zaki dars berar edi. Miloddan

avvalgi II asrda Karneat ta'limni tizimlashtirib, xatodan haqiqatni farqlash imkoniyati yo'q deb hisoblab, skeptiklarning mutloq shubhasi va stoiklarning buyuk gipotezalari o'rtasida yo'l topish kerak deb hisoblar edi. Miloddan avvalgi I asrda akademiyada 2 ta buyuk faylasuf Filon va Antiox faoliyat yuritishdi, ular ta'limotini tinglovchi sifatida Sitseron o'rgandi. Steptiklar esa o'zlari haqida miloddan avvalgi IV asrning oxirida Pirrol orqali e'lon qildilar, u yirik mutafakkir bo'lib, Stoiklar dogmatizmniga qarshi chiqdi. Skeptiklar maktabi Rimliklarning g'alabasidan keyin ham gullab-yashnaydi.

Yunon fani va san'ati rivojining cho'qqisi.

Ellinistik davrida fan falsafadan to'liq mustaqil bo'lib qoladi va keyingi davrda biron-bir olim Arastu kabi inson bilimlarining deyarli barcha hajmini qamrab ololmaydi. Alohida ilmiy predmetlar shakllandi, fan rivojining asosiy sharti homiylik bo'ldi, u tufayli haqiqiy tadqiqiy institutlar yaratildi. Masalan, Iskandariyada Anatomik teatr, Observatoriyalar, Zoopark va botanik bog'larni o'z ichiga kiritgan Muzei kabi tashkilotlar. Matematika fanlar orasida o'zining birinchi o'rini saqlab qoldi, uning rivoji shubhasiz edi. Bunda matematika dunyoni idrok etishga xizmat qildi. Iskandariyaga Ptolemey I Soter tomonidan taklif qilingan Evrid miloddan avvalgi 300 -yilga yaqin o'zining "Ibtidolar" deb nomlangan kitoblarning 15 ta jildini tuzdi. U o'zidan oldin qilingan barcha tadqiqotlarni tizimlashtirib, ularga o'z tadqiqotlarini ham qo'shdi, xususan, 5- postulatga tavsif berdi, biz uni Evklid nomi bilan bilamiz. Evklid soddadan murakkabga asosiy tamoyillarga asoslangan dalillar orqali o'tib, tizimli yondashuvdan foydalanadi. Tarixan Evklid asarining ahamiyatini adolatli baholash lozim, chunki u yaqindagina yangi matematika kashf etilgunga qadar bu sohadagi butun insoniy bilimlarning asosini taqdim etgan. Miloddan avvalgi 267-200- yillarda yashagan Pergamli Appoloni miloddan avvalgi 200- yilda Iskandariya va Bergamda dars berib, "Buyuk geogmetr" taxallusiga ega bo'lgan, uning ishlari asosan "Pi" soni ma'nosini hamda konus kesishmalarini aniqlashga tegishli bo'lgan, ularga u birinchi bo'lib ratsional tavsifni bergan. Miloddan avvalgi 287-212- yilda yashagan Arximed ham matematikaga qiziqqan, xususan, u "pi" soni bilan shug'ullanib, uni 3,1416ga teng deb aniqlagan. Bundan tashqari sferaga

qiziqib, uning hajmi silindr hajmining $3/1$ qismiga tengligini isbotlagan. U gidrostastikaning ratsional mexanikasining asoschisidir, ammo o'zining buyuk nazariy ishi bilan bir qatorda Arximed o'z iste'dodini amaliy mexanika sohasida ham namoyon qildi. Richagni, mexanik o'yinchoqlar, turli mashinalarni ixtiro etdi, Misrda sun'iy sug'orish uchun ishlatiladigan vint nomi uning ismi bilan nomlangan. Arximed ixtirochilikka bo'lgan tomonlarini namoyon etib, Iskandariyada ajoyib muhandislarda ham ixtiroga bo'lgan layoqatni namoyon bo'lishiga ko'maklashadi. Masalan, iskandariyalik muhandis knidlik Sostrad Iskandariya mayoqining me'mori bo'lgan. Matematika sohasidagi progress astronomiyaga ham xizmat qildi. Ma'lum bo'lgan dunyoning chegaralarining kengayishi yer, uning shakli va koinotdagi o'rni, harakatiga qiziqishni uyg'otdi. Ptolemey Everged davrida Iskandariyada kutubxonachi bo'lib ishlagan Xrinalid Eratosnet ilmiy geografiyaga asos soldi. U yer meridiani uzunligini sodda uslubda o'Ichadi. Siena va Aleksandriya deyarli bitta meridianda joylashgan, yozgi quyosh turishi kunida Sienada quyosh nurlari to'g'ri tushadilar, Iskandariyada esa ular 7 graduslik burchakni tashkil qiladi. Ikkala shahar o'rtasidagi masofani bilgan olim meridianning uzunligi 252 ming stadiya, ya'ni 39690 km ga teng deb hisoblagan, bu natijaning aniqligi lol qoldiradi. Bundan tashqari u Yer yuzining xaritalarini kenglik va uzunlik bilan tuzgan. Rodosni o'z koordinatalar markazi deb qabul qilib, u uzunliklarni vaqt bo'yicha farqini hisoblagan, kengliklarni esa quyoshni quyosh turish kuni vertikalidan egilishiga ko'ra hisoblagan. Eratosfen xronologiyani ham yaratgan, unda u Troyani qo'lga kiritilishidan boshlab. Iskandar vafotiga qadar sanalarni belgilagan. Miloddan avvalgi 111- yilda Samoslik Arostat quyosh va oyning o'lchovlarini aniqlagan va ulargacha yerdan bo'lgan masofani hisoblagan. Biroq u quyosh qimirlamasligi va yer uning atrofida aylanganligi haqidagi nazariyani olg'a surganligi bilan haqiqatda shuhrat qozongan. U yer, oy va boshqa sayyoralar uchun doira orbitalarini nazarda tutgan bo'lsada (yunon falsafasi doirani yagona imkoniyatli bo'lgan qiyshiq deb hisoblaydi), uni Kopernikning birinchi ajdodi deb hisoblash mumkin. Bu taxmin haqiqiy janjalga olib keldi va uning tarafdorlaridan eng buyugi bo'lgan Gippar "obro'ni saqlab" Geliotsentrik tizimni yaxshilashga erishdi, bunda u eksentrik va epitsikllarning nazariyasini takomillashtirdi. Oxirgi,

juda murakkab nazariyaga ko'ra, yulduzlar yer atrofida emas, balki qandaydir nuqta atrofida aylanadi, bu nuqta esa o'z navbatida, yer atrofida aylanadi – bu sayyoralar harakatidagi ko'rinib turgan muntazamsizlikni tushuntirishga ularning to'xtashi, orqaga harakat qilishini asoslab berishga imkoniyat berar edi. Iste'dodli kuzatuvchi o'zining Rodosdagi observatoriyasida osmonning xaritasini tuzadi va bu xaritada 800 dan ziyod qimirlamaydigan yulduzlarni belgilaydi, o'z natijalarini xaldeylar natijasi bilan qiyoslab, teng kunlarning pretsesiyasini ochadi. U ekliptikaning egilishini, oygacha bo'lgan masofani, quyosh yilining davomiyligini katta aniqlik bilan hisoblaydi, shu bilan birga u trigonometriya asoslarini yaratadi, doirani 360 gradusga bo'ladi, ularni o'z navbatida, daqiqa va lahzalarga bo'lib chiqadi. Apameyalik Posidomey buyuk faylasuf Stopik ham ilmiy tadqiqotlarga moyillikka ega bo'lgan. U o'Ichovlarga, ya'ni meridian uzunligi, atmosfera qatlami qalinligi, yulduzlarga bo'lgan masofa bilan qiziqqan, dengizdagi suv ko'tarilishi, oy tortilishi tufayli bo'lishi haqidagi g'oyani olg'a surdi. Ellinizm davrida jonli organizmlar haqidagi fanlar ham gullab-yashnadi, bularga Arastudan meros bo'lgan aniq kuzatuvlarga istak hamda tibbiyotning yutuqlari sabab bo'ldi. Iskandariya tabiiy bilimlarning eng mashhur maktabining manzilidir. Aynan shu yerda murdalarni yora boshladilar, mumiyolash amaliyoti inson qoldiqlarini Gretsiyadan ko'ra kamroq e'zozlashga asos bo'ldi. Biroq Gippokratning vatani bo'lgan Kos Knid shahri kabi o'z shuhratini saqlab qoladi. Asklepeyning deyarli barcha xonagohlarida, xususan Pergamda mijozlarni davolash natijasida sog'ayib ketishi bo'ldi. Miloddan avvalgi IV asrning oxirida tug'ilgan 2 ta zamondoshning nomlari eng mashhur edi: Xalketodlik Gerofil anatomiyadagi pionerlardan biri edi. U nerv sistemasini kashf qilib, uning faoliyat yuritishining umumiy tamoyillarini tushuntirib berdi, bosh va umurtqa miya rolini ochib berdi, ko'z va ko'z nervini o'rgandi, puls asosida tashhis qo'yishni ishlab chiqdi. Keoslik Erasistrad fiziologiyaning asoschisi edi, u qon aylanishini maxsus o'rgandi, kapilyar tomirlarning rolini kashf etdi. Erosistrad arteriyalarda havo mavjud va faqatgina venalar bo'yicha qon yuradi deb hisoblashiga qaramay, uning kashfiyotlari Garveyga qadar o'z dolzarbligini saqlab qoladi. Shifokor yunon dunyosining eng oliyjanob ijtimoiy tipi bo'lib qoldi. Sharq ta'sirida

bo'lmagan holda u dunyoviy ilmiy tibbiyotni amalga oshirdi, uning manbasi Gretsiyaning buyuk falsafiy tizimlari edi. Uning faoliyati faqatgina davolash mexanikasi emas edi, u axloqiy nufuz va obro'ga ega bo'lgan edi, undan ruhiy yordam ham kutishar edi. Podshohlar saroyida, xususan, Ptolemey saroyida shifokorlar eng katta qiyoslab bo'lmaydigan nufuzga ega edilar. ellinistik davr ilmida chegaralar mavjud edi, matematika yangi sohalarga kirib kelishiga qaramasdan, sonlarni belgilashning qat'iy tizimi mavjud emas edi, birliklar, o'nliklar, yuzliklar grek alifbosi harflari bilan belgilanar edi. Bu tizim savdo ehtiyojlariga monand edi, biroq fanni qondira olmas edi. Eramizning III asriga kelib Diofand algebraning eng sodda unsurlarini va ibtidosini belgilab berdi. Bundan tashqari kuzatuv instrumentlarining yo'qligi tabiiy fanlarning rivojiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Leybnitsning aytishicha, "Arximed va Appolonini tushunganlar zamonaviy olimlarning ishidan kamroq darajada lol qoladilar". Bu rivojlanish shu darajada ham ahamiyatli, chunki bu antik fanning yakuni edi. Rimliklar bu sohada greklar bilan hech qachon tenglasha olmadilar va insoniyat tiklanish davri kashfiyotlariga qadar Iskandariya, Rodos va Bergamda to'plangan ilmiy kapital hisobiga yashaydi. Agarda falsafa va fan bizni kirish faqatgina xabardorlarga mumkin bo'lgan "sokin ehrom"larga jalb etsa, san'at bizni kundalik hayotga qaytaradi. Haqiqatda ham biron-bir davr rassomlarga oddiy hayotni bezatish san'atida bu darajada talabchan bo'lmagan. Badiiy mahsulotlar hajmi ulkan edi, katta qurilishlar amalga oshirilardi. Qazilmalar tufayli binolarni bezatish uchun mo'ljallangan minglab haykal va haykalchalar topildi. Hech qachon oldin shuncha me'mor haykaltarosh va rassom mehnat qilmagan. Buning sabablari birinchidan Ellada dunyosi farovon bo'lganligi va gullab-yashnaganligi tufayli hukmdorlar ularning poytaxt va saroylarini shon-shuhratini va mashhurligini yuqoriga ko'tara oladigan odamlar bilan o'rab olishiga intilishidadir, ikkinchidan, ko'p sonli va boy burjuaziya san'at va adabiyotga homiylik qilganida, homiylarning an'analari bu muhitda saroy kabi keng rivojlandi. San'at dunyoviy xarakterga ega bo'ldi, chunki eng katta buyurtmachilar podshoh va shahar aholisining boy qatlamlari edi. Bunda albatta diniy me'morchilik va haykaltaroshlik yo'q bo'lib ketmadi, chunki grek shaharlari ilohlar ma'budlarsiz bo'lishi mumkin emas edi.

Biroq 1 - 2 ta istisnodan tashqari xudolarga bo'lgan haqiqiy e'tiqodni bunga hech qanday aloqasi yo'q. Ehromlar deyarli hech qachon yangilanmagan, ularni an'anaviy namunalardan foyalanib barpo etganlar. Haykaltaroshlikda xudolar odamlar kabi tasvirlanar edilar va aksariyat hollarda diniy releflar o'rniga janr sahna ko'rinishlari tasvirlangan. Bundan tashqari ko'plab fuqaro binolari barpo etilgan, ular ajoyib ratsional tarzda rejalashtirilgan shaharlarda barpo etilgan. Saroy va xususiy uylar boylik va qulaylikda raqobatbardosh edi. Sharqning ta'siri deyarli sezilmas edi, tub aholining san'ati barbod bo'ldi. Hech qanday yangilik bera olmadi va grek namunalariga rioya qila boshladi. Ellinizm barcha joyda hukmronlik qildi va maktablar o'rtasida aniq farqlarga qaramasdan, bu jarayonni yagona badiiy tilni ishlab chiqish sifatida tavsiflash mumkin. Diniy me'morchilikda, ya'ni mumtoz davr san'atini afzal ko'rgan me'morchilik janrida yangilik kam edi, ko'plab yangi ehromlar an'anaviy me'yorlarga ko'ra barpo etildi. Doro orderi kamdan-kam qo'llanila boshlandi, shunga qaramasdan, biz Bergamda uning yaxshi namunalarini topamiz, ular ionik order ta'siri ostida yengillashtirilgan, bular qatoriga Gera Basileyya va Afina Poliyaning ehromlari kiradi, bu yerdagi ustunlar yengilroq, metop va trigliflar ko'psonlidir, rejasi soddalashtirilgan. Ionik order xususan, Anadoliyada keng tarqalgan, bu yerda me'morlar Pifey (miloddan avvalgi IV asrda yashab ijod qilgan me'mor, u Priena shahrida Afina Poliyaning ehromini barpo etgan, bu ehromning g'oyasi Iskandar davrida paydo bo'lgan, biroq miloddan avvalgi II asrdagina qurilishi tugatilgan, ehrom proporsiyalar qonuni ifodasi bo'lgan, unga bag'ishlab Pifey kitob yozgan. Bu ehromda kratna unsurlarining barchasi Peristel ustunini sokol tarafida) an'analari turli unsurlar o'rtasida matematik muvofiqlikni topishga harakat qilar edilar. miloddan avvalgi II asrning boshida proporsiyalar haqidagi risolaning muallifi Germogen Teosda Dionis ehromini va Menadr daryosida Magnesiya Artemida Levkof Rienanining ehromini barpo etadi. Artemidaning ehromi (31x58 m) 7 ta zinapoyadan iborat bo'lgan baland asosga barpo etilgan, mumtoz ehromda atigi 3 ta zina bo'lgan, u 2 qator ustunlar bilan o'ralgan. Miloddan avvalgi IV asrda boshlangan Anatoliyaning yirik Ionik ehromlarini rekonstruksiyasi davom etdi. Miloddan avvalgi III asrning boshida barpo etilgan va umumiy qatordan

ajralib turgan yagona bino bu Didimeyondir. U nihoyat miloddan avvalgi V asrning boshida yong'indan so'ng qayta qurilgan. Bu ulkan bino (116x52 m) uzun tomonlari bo'yicha 2 qator ustunlardan iborat peristasis va fasadi bo'yicha 3 qator ustunlar (hammasi bo'lib 120 ta ustun) bilan o'ralgan, Anatoliya arxaikasining buyuk binolari an'analarida barpo etilgan haqiqiy marmar o'rmon edi. Bu binoning rejasi juda qiziqarli edi. 12 ustundan iborat pronaosdan so'ng kirish mavjud, bu kirish orakullar uchun zal vazifasini bajargan. U yerdan faqatgina balkonga chiqish mumkin edi, aftidan, balkonda bashoratlarni e'lon qilishgan. Pronaosdan 5 metr quyi, ya'ni pastda joylashgan keng markaziy hovliga katta monumental zinapoyadan kirish xonasidan kirish mumkin, boshqa tomondan esa, pronaosdan zinapoyaning ikki tomonidan o'tgan ikkita tuneldan kirish mumkin bo'lgan. Bu ochiq osmon ostidagi hovli an'anaviy ehrom talablariga javob bergan, biroq uning o'lchovlari yoki balki diniy mavzulari uni yopilishiga to'sqinlik qilgan. Hovlining ichkarisida kichkina ionik prosti ehromi joylashgan; tetrasti orakul bog'liq bo'lgan ilohiy buloq yonida joylashgan. Bu yerda Kserks o'g'irlagan va Ekbatanadan Salavkiy qaytargan Appolon Kanaxning arxaik haykali saqlangan. Bunday ajoyib ehromni qurilish sabablarini tasavvur qilish qiyin: bu dinning ehtiyojlarimi yoki yangilanish zaruriyatimi? Bezaklar ionik an'anada katta boylik bilan yasalgan. Ellinistik davmi inshootlarini ajratib turuvchi ulkanlikka bo'lgan qiziqish monumental mehroblarni urushda ham ko'rinadi, masalan, uzunligi 1 stadiya bo'lgan Sirakuzadagi Gigeron II mehrobi; Pergamada Akropoldagi Zevs va Afinaning katta mehrobi (Sokol o'lchovlari 36x34x5,6 metr), bu mehrob asosan o'zining haykaltaroshlik bezaklari bilan mashhur; Pergama mehrobining ta'siri ostida bo'lgan Prienadagi Afina mehrobi (13x7 metr). Grek an'alariga muvofiq barpo etilgan mazkur inshootlariga mahalliy ehromlar ham qo'shilgan. Ularni hukmdorlar kohin va xalq ommalarining ishonchiga kirish maqsadida barpo etishgan yoki qayta ta'mirlashgan. Ayniqsa, Misr ehromlari mashhur, bu yerda mahalliy din katta ko'mak olar edi. Ptolemeylar tomonidan barpo etilgan ehromlarni aytib o'tamiz: Filada – Isida ehromi (Ptolomey II); Efuda Xura ehromi (Ptolomey III, miloddan avvalgi I asrda yakunlangan); Esnada – Xnuma –Ra ehromi (Ptolomey VI); Kom – Omboda – Sebck

xudo – timsohning ehromi (Ptolomey VI) va shu shahardagi Garvelis xudo lochinining ehromi (Ptolomey VI); Dendersda – Xatxor ehromi (oxirgi Ptolomeylar). Qurilish rejasi sof Misrdagi rejaligicha qolgan: Pilonglar, hovli, pronaos, gipostil zali, iloh, mehrob. Ammo bu yerda ham tashkil qiluvchi tendensiya namoyon bo‘ladi: har bir qismni o‘rab qo‘yishadi, natijada ehrom kompleksi biri-birida bo‘lgan bir qator o‘ralgan hududlarga aylanadi. Bundan tashqari batafsil proporsiya va chiziqning sofliyini izlashni ko‘rish mumkin. Yangi order kompozit orderi paydo bo‘ladi va yagona bo‘lib qoladi, aftidan, u Korinf orderidan paydo bo‘lgan; o‘simlik ornamentlari yarus qatlam-qatlam qilib joylashtirilgan. Umuman olganda, grek me‘morchiligi bu inshootlarga o‘z ta‘sirini o‘tkazganini inkor etish mumkin emas. Me‘morchilikning rivoji uy-joylarning qurilishida yorqinroq namoyon bo‘ldi, uy-joylar kengroq, chiroyliroq, qulayroq bo‘ldi. Bu sohada miloddan avvalgi IV asrda boshlangan o‘zgarishlar chuqurlashdi. Endilikda polis fuqarosidan xususiy shaxsga aylangan inson o‘z vaqtini Amordagi va xalq kengashidagi muhokamalarda o‘tkazmaydi, u ko‘proq o‘z uyiga qiziqadi. Albatta, ko‘p sonlik xarobalar ham bor edi. Iskandariyada kambag‘allar ko‘p qavatlik, hech bo‘lmaganda 4 qavatli uylarda yashar edilar. boy burjuaziyaning paydo bo‘lishi qurilishning kuchayishiga olib keladi, bu haqda Priena va ayniqsa, Delosdagi qazilmalar guvohlik beradi. Bu qazilmalar bir-birini to‘ldiradi, chunki uy-joylarning arxitekturasi Prienadan ko‘ra, Delosda boyroqdir. Ba‘zi bir yozma guvohliklar ham uy-joy xarakterini tasavvur qilish imkoniyatini beradi: yunon arxiviga ko‘ra, hadya etilgan Fayuma yeridagi Diotim gepodiyketning villasi mahalliy material quyoshda quritilgan g‘ishtdan qurilgan, ammo Iskandariyadan keltirilgan rassomlar tomonidan bezatilgan. Prienada ustunlar bilan bezatilgan vestibyullik zal, kichikroq zallar va portik hovli atrofida guruhlashtiriladi. Bosh ko‘chalarning ikkala tomonida yer maydonlari qoldirilgan, ular alohida do‘konlar o‘rtasida bo‘lingan. Hozirda O‘rtayer dengizi savdosining yirik markazlaridan biriga aylangan Appolon orolida qazilmalar bir-biriga yopishgan kichik uylar hamda butun bir kvartalni egallagan ajoyib saroylarni ko‘rish imkoniyatini berdi. Bu saroylar ayniqsa, teatr hududida ko‘psonlidir, ularda bitta kirishdan so‘ng vestibyl ochiladi. Uy markaziy hovli atrofida joylashgan bo‘lib, aksariyat hollarda baland

peristend bilan o'raladi, bular qatoriga mehmonxona va yashash xonalari kiradi. Markazda mozaika bilan bezatilgan bu suvsiz orolda zarur bo'lgan suvni to'plash uchun sistema qo'yilgan. Uning plani original emas, va avval bo'lganlarning davomi yangilik bezaklarning ko'pligi va boyligi bilan ajralib turadi. Bosh xonalarda pol yuqori badiiy rang-barang mozaikalar bilan bezatilgan, ularning eng diqqatga sazovori bu "tanasini ko'rsatayotgan Dionisdir". Devorlari suvalgan va yorqin bo'yoqlar bilan bo'yalgan, bularda turli sahnalar tasvirlangan. Kichkina haykal va haykalchalar hovli va yashash xonalarini jonlantiradi. Masalan, buni biz "Germes uyida" – bir necha qavatli bir-birining ustida joylashgan perestelli hashamatli binoda ko'ramiz. Bu binoda me'moriy bezaklar haykal bezaklari bilan bog'liq. Marmar stol va o'rindiqlar uyg'unlikda binoni bezatadilar. Delosda joylashib olgan italiyalik savdogarlarga bunday shinam va shu bilan birga, keng havoga to'la uylarda yashash nega yoqishligi oydinlashadi. Shahar ansamblini o'rganishda ham biz aniq progressni ko'ramiz. Kamdan-kam holatlarda shaharni rivojlanishi o'zidan-o'zi bo'lgan. Aftidan, Delosda ham shunday bo'lgan, chunki uylar ajoyib tarzda birin-ketin qurilgan. Ellinizm davrida rejali shaharsozlik qoidaga aylandi. Bunda ancha oldin qurilgan shahar qayta o'zgartirilishi yoki yangi shahar qurilishi farqlanmas edi. O'sha paytda butun Sharqda barpo etilayotgan shaharlar Geppotam tizimi asosida qurilar edi, u kichkina Fayumdagi Filadelfiya kabi shaharlar uchun xos edi. Iskandariya va Antioxiya estetikava qulaylik qonuniga javob beruvchi mazkur tizimning amalga oshirilishining ajoyib misollaridir. Juda yuqori akropolga ega bo'lgan Pergam esa Attoliyalar me'morlariga shahar qurilishida o'zlarini boshqa g'oyalarini namoyon etishga imkoniyat berdi, bu shaharning qurilishi bir asrdan ziyod davom etgan (Attol I Soter va Evmen II Soter davrida faol qurilish olib borilgan). Pergam go'yoki 3 shaharning birlashmasidir, bu shaharlarning har biri o'z ehromiga ega. Shaharlar egri-bugri yo'l va ulkan zinapoyalar bilan birlashgan ayvonlarga osilib chiqayotgandir. Ular tekislik ustida hukmronlik qilayotgan qirning yon bag'riga ilingan ajoyib teatr dekoratsiyalariga o'xshaydi. Gippodam tizimiga ko'ra, barpo etilganmi yo'qmi, ammo ellinistik shaharlarning planlari g'oyaning ulkan nafisligi haqida guvohlik beradi. Atrofdagi

peyzajga moslashish (undan Pergam o'z qudratli go'zalligini oladi) – tekislik shaharlari uchun ham masalan, Iskandariya shaharlari uchun ham majburiy qonundir. Iskandariyada hamma narsa Port atrofida joylashgan. Bu suv va inshootlarning uzviy itifoqida rassom, me'mor va mozaika yaratuvchilar doimo ilhom oladilar. Ellinistik shaharlar hisoblangan o'ylangan planirovkalik shaharlar kabi bir xil bo'lmagan, ularda qadimgi zamonning betartib erkinligi his etilmasada, o'z buyukligi va go'zalligi bilan lol qoldiruvchi binolari bo'lgan. Iskandariya uzra Mayoq qad rostlagan, u dunyoning 7 mo'jzasidan biri bo'lib, bir-birini ustiga qo'yilgan parallelepiped, 8 burchak va silindr shaklida qurilgan. Pergam esa Zevz va Afinaning ulkan mehrobini namoyon qiladi, bu o'z o'lchovlari va go'zalligi bo'yicha betakror mehrob bo'lib, xudolarning eng buyugi va uning suyuqli qiziga munosibdir. Ellinistik davrining oxirida ko'chalar xususan, Suriya va Anatóliyada kengroq va ustunlar bilan qurilgan. Toshda tashkil etilgan bu makonlarni rejalashtirgan shaharsozlar doimo ularda ham matematik hisob-kitob, ham teatr fantaziyasini ifoda etishga intilganlar, ammo bunda amaliy ehtiyojlarni ham unutmaganlar. Masalan, bizga yozma manbalardan shahar hukumatini ko'cha kengligi yoki uylar o'rtasidagi masofani tartibga solish bo'yicha bir qator ko'rsatmalari ma'lum. Akveduklar bo'yicha oqayotgan suv keyinchalik Rim shaharlarida muhim rol o'ynamagan holda tasqimlanar edi. Chiqindilarni yo'qotish uchun maxsus xizmat tashkil qilingan edi. Ellinizm davrida ijtimoiy binolarni qurish ayniqsa rivojlandi. Kengash majlislari zali aksariyat hollarda megopolning tersilionining (miloddan avvalgi IV asrda Arkadi ittifoqi uchun barpo etilgan 10 minglar kengashi zali) rejasini takrorlagan. Bunday zallarning eng yaxshi misoli miloddan avvalgi II asrning boshida barpo etilgan Prienani bulevteli rejada kvadrat bo'lgan bu inshoot Agoraning katta portikiga chiqadi. 3 tomondan mehrob atrofida Amfiteatr shaklida o'tirish o'rindiqlari mavjud, diagonal bo'yicha joylashgan ustunlar chiqib turgan to'sinlarni ushlab turadilar. Siyosiy hayotni kuchsizlashganini eng chiroyli binolar aholining dam olishi va qulayligi uchun mo'ljallanganligidan bilish mumkin. Me'morlar shahar ansambliga monumentallik beruvchi hamda quyosh va yomg'irdan bekorchi va faylasufni himoya qilgan portiklarga alohida e'tibor qaratganlar. Rimliklar

bu konstruksiyaga ba'zi bir o'zgartirishlarni kiritib, o'zlashtirib oladilar. Aksariyat hollarda portik mehrobga buyuklik (Delosdagi Antimon Gonat va Filipp V ning portigi) ato etish uchun yoki dastlab mavjud bo'lgan shahar peyzajini ta'kidlash (Askrepil va Dionis chomlariga olib boruvchi Afina Akropolining Janubiy tarafidagi Evmen portigi) uchun alohida ishlatilgan. Aksariyat hollarda u Agora chetida barpo etilgan va inshootni chegaralash va tartibga solish uchun xizmat qilgan. Hozirgi paytgacha bozor maydoni bo'lgan Agora Miletning namunasiga ko'ra, portik bilan cheklangan to'rtburchak maydonga aylandi. Delosda port yonida bir nechta Agoralar mavjud edi, bu yerda savdo orolining hayoti mujassam edi. Korinf, Fasos, Meandrdagi Magesiyada keng va uyg'un Agoralar mavjud edi, ular ichidagi eng ajoyib Afina agorasi o'rta, Janubiy va Sharqiy portiklar bilan o'ralgan edi, Sharqiy Attal II sovg'a qilgan edi. Insonparvarroq bo'lgan sivilizatsiya dam olishga xizmat qiladigan ijtimoiy binolarni ko'paytirdi, barcha joylarda qir va adirlarning yon bag'irlarida toshdan yasalgan teatr binolari barpo etildi. Ellada teatrlaridan Delf, Dodon, Orop, Delos, Priena, Pergam, Sirakuza va Egeytdagi teatrlar ulkan bo'lgan. Matematik tadqiqotlar teatrlarni ilmiy barpo etilgan kompozitsiyalarga aylantirdi, ular planiga kiritilgan katta o'zgarishlar doim faoliyat yurituvchi haqiqiy sahnalarni yaratish imkoniyatini berdi. Avval aktyorlar proskeni oldidagi yog'ochdan yasalgan balandlikda joylashgan bo'lganlar, endilikda ular proskenilarga chiqar edilar. Bu o'zgarish ayniqsa, Priena teatrida seziladi, u miloddan avvalgi 150 -yilda qurilgan. Gimnaziya, Palestra (kurashchilar mashg'uloti uchun binolar), stadionlar, erkin tarbiya asosi bo'ladigan jismoniy mashqlarga muhabbatdan dalolat beradi. Muntazam tarzda yosh avlod yig'iladigan gimnaziyalar shaharning universitet markaziga aylandi. Gimnaziyada o'qituvchilar adabiyot, fanlar, falsafa, musiqadan dars berar edilar, bu yerda boshqa shahardan kelgan deklamatorlar ham chiqish qilganlar. Gimnaziyalarning mazkur faoliyati miloddan avvalgi III asrdan boshlab yozuvlarda qayd etilgan va mazkur asrning davomida Afinalarda grammatik, ritor, notiq yoki sofistlar odatda bu yerda uchrashuv belgilar edilar. vujudga kelayotgan ehtiyojlarga yangi xona va binolar javob berar edi – mashg'ulot uchun xonalar (Akroteriyalar) va kutubxonalar, ular atrofida faylasuflar sayohat qilishlari uchun bog'lar

barpo etilar edi. Suhbatdan bahramand bo'lish uchun Germes xudosi vasevikli yunon qahramoni Gerakl homiyligi ostida bo'lgan tana va ruhning mazkur mehroblariga nafaqat yoshlar, balki kattalar ham kelar edi. Gimnaziya shahar ansambliga uyg'unlik bilan qo'shildi. Agarda ularni dastlab shahar chegarasidan tashqarida qurgan bo'lsalar, endilikda ular Agora bilan yonma-yon edi. Yirik savdoning rivojlanishi biz Delosdagi qazilmalar tufayli yaxshi tanish bo'lgan yangi inshootlar xarakteriga o'z ta'sirini o'tkazdi. Miloddan avvalgi III asrdan boshlab greklarga allaqachon ma'lum bo'lgan shubhasiz kelib chiqishi Sharqiy bo'lgan reja bo'yicha katta Giposti barpo etildi (Elevsindagi telesteon va Megalapoldagi tersilion), uni savdo birjasi bilan qiyoslash mumkin (har bir qatorda 9 tadan bo'lgan 5 qator ustunli zal, tashqi tarafidan dorik, ichki tarafidan iolik; potolok bilan berkitilmagan to'sinlar, binoning markazida quyosh tushishi uchun teshik). Bundan tashqari xorijiy savdogarlarning hamjamiyatlari o'sha erda miloddan avvalgi II asrda chiroyli xona va kichik ehromlar bilan ulkan omborlarni tashkil qilgan, ularni haqiqiy karvonsaroy deb nomlash mumkin). Beridlik Posidomga ehtirom ko'rsatuvchilarning kollegiyasi ilohiy ko'l yonida boy va chiroyli inshootga egalik qilar edi. Bu yerda ajoyib haykallar, jumladan, Afrodita, Pan va Erodning haykallari topilgan. Italiyalik savdogarlar o'z Agoralariga ega bo'lganlar, u do'kon va ishxonalari bilan o'ralgan, imperator davri Ostiyasining "Korporatsiyalar maydoni"ning proobrazi. Yunon dunyosi farovonligi va gullab-yashnashi hamda bu davlat aholisining dam olishi haqida bu barkamol shaharlar kabi hech narsa yorqin guvohlik bermaydi. Bu shaharlarda hamma narsa tartib va go'zallik bilan to'yingan, ya'ni agora, teatr, palestr va hattoki, utilitar inshootlarda bularni ko'rish mumkin. Shaharlar san'atning tasavvurni lol qoldiradigan ulkan sonli asarlari bilan tezatilganini ham ta'kidlash joiz. Etoliya ittifoqining markazi bo'lgan Term shahrini Filipp V egallab olganida, Polili bu shaharda 2 mingta haykalni hisobga olgan, bu kichik shahar bo'lgan. Dastlabki davrlardagidek, yunon insoni haykallsiz me'morchilik inshootlarini tasavvur qila olmagan. Tarixda ellinlar davrida haykal va barelflarni sevgan kabi davrlarni topish qiyin. Albatta, bu asarlarning barchasi ham oliy va yuqori sifatda bo'lmagan: ehtiyoj va talabni ko'payishi so'zsiz san'atning pasayishiga olib keladi. Shunga

qaramasdan, haykaltaroshlik eski anʼanalarni davomi bilan cheklanmagan jonli sanʼatligicha qoldi. Sanʼatning oʻzida aftidan, 2 ta tendensiya gʻolib boʻlgan. Bir tomondan, barcha tasvirlarda patetika mavjud boʻlgan; haykaltaroshlik ruhlariga qoʻrquv va rahmni ato etish uchun goʻyoki tragediyaning oʻmini bosgan edi. Haykaltaroshlar manbasi zamonaviy tarix va shu bilan bir qatorda afsonalardan dahshatli jazo boʻlgan qonli koʻrinishlarni yaxshi koʻrar edilar. Tanalar titroqda, azobdan oʻzgargan yuzlar inson mavjudligiga qarqʻishni ifoda etar edi. Bunday romantizm Pergam va Rodosda paydo boʻldi, boshqa tomondan, rassomlar oʻsha davr biolog va shoirlari oʻzlarida kuzatuvchanlikni namoyon qildilar. Realistik yondashuv avvalambor, podshohlarga sigʻinish va individualizm rivojlanishi bilan ayniqsa, keng tarqalgan janr – portret janrida kuchaydi. Realistik yondashuv oddiy, realistik qiziqishdan koʻra, naturalistik qiziqishda namoyon boʻladi. Buning yorqin misoli Fivalik Mironning asari – “Sarxusht kampir”dir, bu yerda qoʻlida sharobni ushlab turgan va qaltirab qolgan may ichuvchi tasvirlangan, yana bir asar - Baxtsiz iztirobli yuzli qovurgʻalari chiqib turgan inson tasvirlangan asar – “Baliqchi” hisoblanadi. Haykaltaroshlar avvalgi ideal goʻzallikka intilishga toʻyingan sanʼat oʻz eʼtiborining chetida qoldirgan bolalik, qariyalik, jismoniy nogironlik, qashshoqlik kabi kategoriyalardan voz kechmadilar. Barokkoni eslatuvchi uslub paydo boʻldi, jumladan, uni kichik, xonalar plastikasida yoki rassomchilik deb ataladigan releflarda (ularni Iskandariya deb tezda atashdi, ammo ular Osiyo hududida ham tarqalgan edi) koʻrish mumkin. Gretsiya haykaltaroshligida ellinizm davrida yangiliklar deyarli yoʻq edi, bu yerda koʻp asrlik haykaltaroshlik koʻp sonli shedevrlarga boy anʼanalar bilan qoniqqanlar. Haykaltaroshlar aksariyat hollarda gʻoyalarini tushunmasalarda, kechki mumtoz davrning buyuk ustalariga taqlid qilganlar. Praksitel va uning oʻgʻillari sanʼatiga yaqin boʻlgan mavzular koʻp ishlandi, bu holat buyuk ustaning merosini saqlanishiga koʻmaklashdi. Astalik bilan suyangan ajoyib yigitlar, nay chaluvchi saterlar, erot, yosh goʻzal ayollar obrazlari saqlanib qoldi. Usta uchun eng xos boʻlgan belgilar yoʻq boʻlib ketadi, praksitelning bunday davomiy yutugʻi tasodif emas. Uning maʼnaviy qadriyatini unutishayotgan maftunkor sanʼati butun ellada dunyosida tarqalayotgan nafislikka intilish kabi xissiyotga muvofiq edi.

G'amgin realizm ustasi bo'lgan Skopasga u Pergam haykaltaroshlari ichidan o'ziga bevosita merosxo'rlarni topishiga qadar Gretsiyaning o'zida ham taqlid qilishgan. Dalil sifatida ko'p sonli "O'layotgan Iskandarlarni" keltirish mumkin, ularning yuzida tantanavor ifoda, nigohi yuqoriga qaratilgan – bularning barchasi Tegeydagi ehrom frontonlaridagi boshlarni eslatadi. "Samofrakiyalik Nika" asarining noma'lum muallifi ham buyuk paroslik ustaning shogirdi bo'lgan, ammo uning uslubi erkindir. Ayol xudoning egilgan tanasi chiqib turgan bo'salari haqiqiy hayot bilan to'yingan va ularga dengiz shamolida hilpirab turgan erkin kiyimlar mosdir. Asta sekin akademik yo'nalish tarqaldi. Miloddan avvalgi 150 - yildan boshlab, neoattik maktab o'tmishdan namunalar olar edi, ular hayotni kuzatishdan chetga chiqar edi. Bu mumtoz davr haykaltaroshligining yorqin muvaffaqiyatlari bilan to'yingan sovuq va qat'iy san'at jahonga farqlanmaydigan asarlarni hadya etdi, bunda Afina Parfenusni cheksizlikka qadar takrorladi. Bu san'at Rimda ham o'z izdoshlarini topdi, uning eng yorqin vakili Praksitel (miloddan avvalgi I asr) edi, u haykaltaroshlik san'atiga bag'ishlab, 5 ta kitob yozgan edi. Ammo ellinistik haykaltaroshlik nafaqat bu an'anaviy tez qotib qolgan san'at bilan chegaralanmadi. Osiyo va Iskandariyada yangilik ruhi bilan ilhomlantirilgan buyuk asarlar paydo bo'ldi, Osiyo yana qaynab toshishni boshladi. Ko'psonlik novatorlik ustaxonalardan eng ko'pi Pergamda joylashgan edi. Yovuzlik va saroblarni idrok etgan dunyo Pergamning eng baland Atropolida o'z ifodasini topdi. Rodosda ham haykaltaroshlarning ajoyib maktabi mavjud edi, u Osiyo uslubiga rioya qilar edi. Uning asarlari xilma-xildir: arxaik uslubda bajarilgan "gekatadan" eng modernistik haykal "Afrodita Doy Dale"ni takrorlovchi "nimfa"ga qadar. Haqiqiy shedevr bu "laokoon" guruhidir (miloddan avvalgi 50- yilga yaqin), bu asarda Pergam uslubini eslatuvchi potetika namoyon bo'lgan, ammo bu dahshatli ilonlar tomonidan bo'g'iladigan bolalarni ko'rsatish zaruriyati tufayli biroz o'zgartirilgan. Xuddi shu kabi "Aziyatlar anatomiyasi"ni (Sh.Pikar) biz Tralda "Farnes buqasi" ulkan guruhida ko'ramiz (miloddan avvalgi 100 - yilga yaqin). Haykaltaroshlar bu asarda Antiopaning 2 ta o'g'li tomonidan Dirvani jazolash haqidagi afsonani tasvirlaganlar. Qoyaning tepasida yigitlar Dirvani qatl etishga tayyorlanyaptilar, Dirkaning titrab turgan tanasi

yovvoyi buqaga bog'langan, keyin esa pastga tashlanadi. Ulkan piramida hayajonning yuqori darajasini ifodalaydi. Anatoliya Shimolida 2 ta buyuk usta ishlagan. Fiviniyalik Doy Dal hammomda cho'kkalab o'tirib, o'z tanasiga suv quyayotgan Afroditanı tasvirlagan. Bu janr sahnasi bo'lib, bu erda ayol xudo faqatgina Vertuos, mohirona texnikani namoyon qilish uchun bahonadir. Halkedonlik Boet dunyoga "G'oz bilan bolakay" degan asami hadya etdi, shu tufayli bolalikka qiziqishning yangi to'lqini vujudga keldi. Suriya maktabi mumtozligicha qoldi, uning vakillari do'mboq ayollarni tasvirlashni yaxshi ko'rar edilar. bu maktabning eng xarakterli asari Delosda topilgan, bu "Afrodita, Pan va Erot" asaridir. Sh.Pikarning fikriga ko'ra, ayol xudo ko'proq abadiy yashamaydigan do'mboq ayolga o'xshaydi, uni Levakta gratsiyasiga ega go'zal qiz deb nomlash mumkin. Osiyo maktablarining boyligi va xilma-xilligiga qaramasdan, Ptolemey davridagi Misrning haykaltaroshligi u bilan bir xil bo'lgan, hattoki ularni ba'zida farqlash qiyin. Fayumda yaratilgan "Galat" Pergamda yaratilgan "Galat"ga juda ham yaqin, do'mboq iskandariyalik Afrodita esa o'zining suriyalik opa-singillarini eslatadi. Praksitelning ta'siri Iskandariyadan boshqa joylardan ko'ra kuchliroq seziladi, u asosan, son-sanoqsiz ayol tasvirlarida namoyon bo'ladi, bu tasvirlar aksariyat hollarda ayol xudo bilan faqatgina umumiy nomga ega: Afrodita Anadionemi, ya'ni suvdan chiqayotgan Afrodita, sochlarini yoyib turgan yoki tufisini qadayotgan Afrodita, o'zining do'mboq tanasini qismlarini berkitib turgan iffatli Afina. Praksitelning namunalariga eng go'zal taqlidlardan biri Iskandariya bilan yaqin qo'shni bo'lgan markazdan, ya'ni Kerenada yasalgan "Kerenalik Vinera" asaridir (mil. avv. II asr). Haykaltarosh va rassomlar voqeilikni diqqat bilan kuzatganlar va biz bu realizmda mumtoz san'atdan kelib chiqqan yunon ta'siri va Misr ta'siri uyg'unlashgan deb taxmin qilishga asos bo'ladi. Qiziqarli vaziyatlar tobora ko'proq aks etildi, diniy xarakterdagi sahna ko'rinish o'rnini janr sahnalari egalladi. Bu yerda yoqintoy do'mboq yuzlik amurlar va oddiy hayvonlar tasvirlangan. Haykaltaroshlar xilma-xil ijtimoiy turlarni tasvirlashni yaxshi ko'radilar va bizning ko'z o'ngimizda kambag'al bo'lgan dengizchi, dehqon, baliqchi, masxarabozlarning hayoti ko'z o'ngimizda gavdalanadi, bularning barchasi kundalik hayotni o'rganish uchun qimmatli dalildir. Haykaltaroshlar buyuk

Iskandariya ko'chalarida uchraydigan odatiy bo'lmagan etnik tiplar, nubiyalik, liviyaliklarni ham tasvirlaganlar. Iskandariya san'atining original asarlaridan biri bo'lgan relyefda haykaltaroshlar kamtarona doira ichiga butun bir peyzajni joylashtirganlar, Hayotning barcha ko'rinishiga bo'lgan muhabbat janr sahnalari va chiroyli releflarda, podshoh portretlarida ko'rinib turadi. Podshoh portretlarining eng yaxshilarida chuqur psixologik tahlilning natijasini ko'rish mumkin. Ko'z o'ngimizda birinchi Ptolemeylarning ajoyib byustlari, ayol podshohlardan oxirgisi bo'lgan buyuk Kleopatra o'tadi. Iskandariyada yunon san'ati hayotni ifoda etishga intilganida an'anaviy Misr san'ati yo'q bo'lishni boshladi. Haykaltaroshlar Fir'avn davri qonunlariga ko'ra ishlashni davom etdilar, buning dalili "Filantrop Ptolemey IV taxtga o'tirishi" relefidir. Bu asarda hukmdor yuqori va quyi Misr ayol xudolari bilan o'ralgan holda Fir'avn ko'rinishida tasvirlangan. Bu vafot etayotgan san'at edi, unda shartlilik bevositalikni o'rini bosar edi. Mil.avv. IV asrning oxirida vujudga kelgan aralash san'at jozibadorroqdir, ularni biz Pet –Ossirisning maqbara yodgorliklarida ko'ramiz, Pet –Ossiris misrlik kohin bo'lib, yunon uslubida qahramonlashtirilgan, uning tasviri tushirilgan bareflar mahalliy motiv va yunon turlarining qiziqarli aralashmasidir. Dumaloq, doirasimon haykaltaroshlik ham ajoyib asarlar namunasini qoldirgan. Kopengagenda saqlanayotgan yashil slaynetsdan yasalgan katta bosh (taxminlarga ko'ra Ptolemey Evergetning boshi) Appalonga o'xshash yuzni tasvirlaydi. Britaniya muzeyida afrikalik nomi ostida saqlanayotgan boshqa bosh ham yashil slaynetsdan yasalgan bo'lib, homiy turdagi insonning portretidir, sochlari biroz jingalak yuzida esa hajv, qattiq qo'llik va sir ifodasi mavjud. Bu buyuk asarda 2 ta texnika va 2 ta donishmandlik uyg'unlashadi. Rassomdan hamda haykaltaroshdan bir paytning o'zida havotirlantirish va o'ziga jalb etish mahorati talab qilinadi. Ellinizm davridagi rassomchilik bir nechta noyob asl asarlarni kashf etilishi tufayli yaxshiroq ma'lum bo'ldi, bular Delosdagi uylarning va Volosdagi muzeyning bezaklaridir. Biz bular bilan asosan freska va mozaika tufayli tanishmiz, xususan gepulanum va pampeyada, bu yerdagi ijodkorlar ellin maktablarining shedevrlaridan doimo nusxa ko'chiradilar. Ijodiy portlashning manbalarini Gretsiyadan izlash noto'g'ri va yana ijodiy o'sishning manbalarini Gretsiyadan

tashqarida izlash lozim. Proponsida va Osiyo maktablari o'z pafosi bilan ajralib turadi. Mana 2 ta xarakterli inson - Vizantiyalik Titomax bir necha daqiqadan so'ng o'ldirilishi kerak bo'lgan o'z bolalariga hayajon bilan qaramoqda; bolalar esa mehrobda o'yin o'ynamoqdalar, so'ng tarbiyachisi ko'z o'ngida o'ldiriladilar. Aftidan, bu kompozitsiya juda ham ommalashgan, Gerkulaunda butun sahnaning nusxasi topilgan Pompeyada esa bittagina medeyaning tasviri topilgan. Pergamlik rassom "Telefa Arkadiya limfasi va Gerakl bilan" rasmini chizib tomoshabinga o'z ta'siri o'tkazadi. Limfaning nigohi uzoqqa qaratilgan go'yoki u bu bola asos soladigan sulolani ko'rayotgandek. Gerakl esa Telefaga qarab turibdi, ularning yonida mevaga to'la katta savat turibdi, yonida esa Satir va yosh qiz, bularning barchasi Arkadiya peyzajining ramzidir. Aleksandriya maktabi uchun Bukolik peyzaj fonidagi ishqiy sahnalar xos, ular orasida Afrodita sikli keng tarqalgan. Sho'x va qattiqqo'l amirchalar o'z yovuz qiliqlarini qilmoqdalar, bu qiliqlardan odamlar azob chekadilar, xudolarning o'zlari ham ba'zi bir sahnalarida tasvirlangan. Bu asarlar aksariyat hollarda maftunkordir, biroq ba'zida o'ziga zamondosh bo'lgan she'riyat kabi qo'pol erotika darajasigacha tushib ketadi. Rassomchilikning so'zsiz progressi nafaqat texnikaning boyitilishi, masalan, yangi bo'yoqlarning paydo bo'lishi, balki emotsionallikni chuqurlashish bilan ham bog'liqdir. Idilliya sahnalari eng ko'p sonli sahnalarga aylandi, aksariyat hollarda mashhur afsonaviy juftliklar tasvirlangan. Masalan, Limfa chanqagan satirga suv berishi, Afrodita Ares bilan noz-karashma qilyapti, Artemida hayron bo'lib qarab turgan Gippolitni jag'idan ushlab turgani, Dionis uxlab yotgan Arianani tomosha qilishi, Adonis Afrodita qo'lida vafot etishi va boshqalar. Mazkur idilliyalar uchun majburiy fon sifatida bo'lgan peyzaj ba'zida mustaqil janrga aylangan, ayniqsa, jannat iffori kelib turgan bog'lar, hamda sayyohatga taklif etuvchi port peyzajlari ommalashgan edi. Rassomlar yirtqich hayvonlarni va fantastik mahluqlarni tasvirlashni yaxshi ko'rar edilar. Baliq yoki parrandalar ham uchrab turadi. Bu tasvirlar mevaga to'la savatlar bilan birga grek san'atidagi ilk natyumortlardir. Inson ko'zini xursand qilishga qaratilgan bunday asarlar bilan bir qatorda ko'plab personajlar tasvirlangan katta freskalar ham mavjud, ularda insonning va diniy g'oya tomoshabinning idrokiga

qaratilgan. Vatikanda saqlanayotgan “Aldobrandinedagi to’y” deb nomlangan asar yangi kelinni onasi, xizmatchilari bilan birga tasvirlangan. Bu yerda Afrodita va Peyto ham bor. Bu qahramonlarning yuzida aks etib turgan hissiyotlardan nozikroq hissiyotni tasavvur qilish qiyin. Pompeyadagi “Misteriya limfalari” yanada ajoyib, bu kompozitsiya imperator Avgust davriga tegishli bo‘lib, aftidan, unvon berish zalini bezatgan bo‘lsa kerak, bu asar ko‘plab murakkab savollarga sabab bo‘ldi: biz Ariadnaga suyanib turgan Dionisni ko‘ramiz, sirink chalayotgan Satir, tranzga kirgan Minadani, marosimiy jazolanayotgan yosh qizni, dugonasini quchoqlab yuzini berkitib turgan boshqa qizni va ilohiy kitobni o‘qiyotgan xorda kuylaydigan bolani ko‘ramiz. Bu yerda faqatgina umumiy ma’no aniqdir: bularning barchasi bag‘ishlanganlarga xudolarga sevgi orqali qutilishni va’da beradi. Bu asar o‘zining go‘zalligi va texnik takomili va shu bilan bir qatorda uni to‘yintirgan diniy hissiyotni keskinligi bilan e’tiborga loyiqdir. Mozaikalarda aksariyat hollarda rasm motivlari qo‘llaniladi, mozaikalar ishlov berilmagan toshlardan qilingan davr, ya’ni mil. avv. IV asrdagi ilk tajribalardan so‘ng mozaika maxsus ishlov berilgan rangli toshlar qo‘llanilganligi tufayli jadal rivojlandi. Bu o‘zgarish qayerda? Iskandariya va Sitsiliyada yuz berdimi, bu haqda hali ham bahs yuritishmoqda, ammo bittasi aniq dastlab, ikkinchi darajali bo‘lgan san’at saroy va uylarni bezatishda birinchi o‘ringa chiqmoqda. Pelladagi Makedoniya podshohlari saroylarida yaqinda olib borilgan qazilmalarida mil.avv. III asrga tegishli bo‘lgan Dionisni sirtlon ustida o‘tirgani va ov sahnalarini tasvirlagan ajoyib mozaikalar topilgan. Neopaldagi muzeyda saqlanayotgan “Armeldagi jang” asari aftidan, Eritreyalik Filoksenning asarini nusxasidir. Rassom perspektiva bilan tajriba qilishga harakat qiladi: osmonni tasvirlaydi, ot figuralarining murakkab chizg‘ilarini beradi. Quritilgan daraxt peyzajning ramzidir, murakkab ko‘p figuralik kompozitsiya Doroning hayajonli umidsizlikka to‘la ishorasi bilan muvozanatga keltiriladi. Delosning mozaikalari mazkur asarlar ellinistik san’atning haqiqiy asarlari ekanligi bilan qadrlidir. Boy uylar xonalarining pollari geometrik naqsh, natyurmort, hayvonlar, aksariyat hollarda delfinlarning tasviri, yoki mifologik sahnalar bilan bezatilgan. Mozaikalardan eng mashhuri va ajoyibi bu “Tanasi bilan lol qoldiruvchi

Deonis"dir. Sivilizatsiya o'zini nafaqat tasviriy san'atning yirik asarlarida, balki dekorativ amaliy san'at buyumlarida ham namoyon qilgan. Bu sohada ellinistik davr tamoman o'ziga xos tarzda ifodalangan, sopol ishlab chiqarish barbod bo'lgan, idishlar asosan o'simlik naqshi bilan, kamroq inson figuralarining tasviri bilan bezatilgan. Rasmlar ba'zida och, ba'zida to'q fonda qilingan. Kundalik hayotda haqiqiy gul solingan idishlarga mumtoz davrdagidek kabi alohida e'tibor qaratilmagan. Bu yerda rasm solingan sopolni avval kamdan-kam uchragan relief naqshi bilan bezatilgan idishlar bilan raqobatga uchraydi. Bu ishlab chiqarish ellinistik davrda tez rivojlandi, arzon, "megar" deb nomlangan idishlar torevtikaning eng yaxshi namunalarini qayta tiklaydilar, ular Afinalarda mil.avv. 250- yilda paydo bo'lgan. Dastlab ularni o'simlik naqshi bilan bezatishgan bo'lsa, keyin figuralar bilan bezatdilar, Megar idishlari mil.avv.100-yilga qadar Afinalarda ishlab chiqarilgan. Mil.avv. III asrdan boshlab ularni ishlab chiqarish markazlarining soni ko'paydi (Pergam, Korinf, Argos), mil.avv.II asrning oxiridan boshlab esa, ustaxonalar Italiyada ham paydo bo'ldi. Metaldan yasalgan bazalar juda ham ommalashdi, Iskandariyada ham, Pergamda ham torefilar oltin, kumush, bronza bilan ishladilar. Normandiyadagi Bertuvil-Berneda mashhur xazinadagi narsalarni aksariyati aynan ellinistik davrga mansubdir. Ularning eng yaxshilarida Axilni qayg'usi va vafoti tasvirlangan, o'ligini qal'a devori atrofida sudrab, keyin esa osilgan Gektorning taqdiri ham fojiali tarzda aks etilgan. Bunday patetik va pand-nasihat ruhidagi sahnalar tasviri tushirilgan vazalar aftidan, Pergamda yasalgan. Ellinizm davrida grek san'ati tiklanmagan, chunki u o'lmagan edi, u doimo tiklanib, turli yo'llar bilan rivojlangan. Uning o'ziga xos xarakterli tomoni insonni qayg'u, g'ami va shodligi bilan mohiyatini ifodalashdir. Umuman olganda, mazkur asarlarda aks etilmagan hissiyotlar topilmasa kerak, ular murojaat qilmagan syujetlar ham deyarli yo'q; grek va varvarlar, qariya va bolalar, mutloq go'zallik va xunuklik. Va mazkur san'at asosan, elita, boylar uchun mo'ljallangan bo'lishiga qaramasdan, bu san'at ko'pincha kambag'allik, qashshoqlik dunyosidan ilhomlangan, mazkur san'at rioya qilmagan uslubning o'zi yo'q, bu san'at pergam romantizmidan barokkogacha bo'lgan uslublarni qamrab oladi. Biroq u

doimo grek san'ati bo'lib qolgan va insonning biron-bir narsasi unga begona emas.

Muhokama uchun savollar:

1. Nima uchun Iskandar Zulqarnayn tomonidan yaratilgan "Jahon imperiyasi" buyuk sarkardaning faqatgina o'z g'oyasi bo'lib qoldi?

2. Ellinizm fan va san'atining jadal rivojlanishiga qanday jarayon ko'maklashdi?

8-MAVZU. RIM SIVILIZATSIYASINING VUJUDGA KELISHI, GULLAB-YASHNASHI VA BARBOD BO'LISHI.

Reja:

1. Rimni buyuklik va barbod bo'lish yo'li.
2. Jahon fuqarosi bo'lgan Adrianning abadiy orzusi.
3. Toshdagi meros.

1. Rimni buyuklik va barbod bo'lish yo'li.

Milodning 410 -yilida Alarix boshchiligida Vestgotlar tomonidan Rimni talon-taroj qilganlaridan boshlab, Rim va uning forumi doimo barbod qilindi. Italiyani zabt etgan Ostgotlarning qiroli Teodoriy qadimgi poytaxtni saqlashga qaror qildi va ushbu qirolning hukmdorligi paytida 489- yildan 526-yilgacha shahar yaxshi holatda saqlandi. Biroq asming o'rtasida shahar uchun jang qilgan Vizantiyalik va Ostgotlarning qo'shinlari Rimni xarobaga aylantirdilar. Qudratli davlat bo'lgan ammo hozirda kuchsizlangan Rim barbod bo'la boshladi, biroq 800 yilda ham zabt etilgan shahar shunday katta ahamiyatga ega ediki, bu shaharda Franklarning qiroli Karl buyukning toj kiyish marosimi bo'ldi. Karl buyukning davrida Rimga ziyoratga kelgan sayyohlar "Tarkidunyo qilganning yo'lnomasi" nomi ostida ma'lum bo'lgan qadimgi Manuskriptida tasvirlangan ko'plab yodgorliklarni ko'rishlari mumkin edi. Bu hujjat Shveysariyalik rohib tomonidan IV asrda yaratilgan shahar xaritasi asosida yozilgan. Ammo LX asming boshida bo'lgan yer zilzilalari ko'plab haykallarni buzdi, xarobalar esa qoldiqlar ostida qolib ketdi va

o'tmishda buyuk bo'lgan yodgorliklarning yozuvi ko'rinmay qoldi. Keyingi yillarda saroy, cherkov va boshqa binolarni barpo etganlar, Rimning qadimiy buyukligi xazinasini tashkil qilgan barcha narsani, ya'ni ustun, haykal, temir darvozalar, tillasuv yutilgan va bronza cherepitsalarni ishlatdilar. Minglab arxitektura unsur va haykallari ohak olish uchun yoqib yuborilgan. Yevropadagi Napoleon yurishlari bu Rimni fransuzlar tomonidan yana talon-taroj qilinishidir. Fransuzlarning o'zlari shaharning arxeologik tadqiqotlariga asos soldilar. Imperator davri yodgorliklarini izlashga barcha kuchlarni tashladilar, forum tozalandi. 1898 -yilda italiyalik arxeolog Jakoma Bonik jiddiy qazishmalarni boshladi: qadimgi forumni qoplab olgan qatlamlar birin-ketin olib tashlandi, birinchi qatlamgacha yetib borishdi, bu mil.avv. VI asrda to'kilgan shag'al edi. Jakoma Bonning sirli qoldiqlarni topdi va bularda ko'plab Rim mualliflari tomonidan tasvirlangan qora toshni tanidi. Qora tosh bu arxaik lotin tilida matni yozilgan tosh stelladir, u qora marmar bilan qoplangan. Mil.avv VI asrda qilingan yozuvning birinchi satrlari shunday gaplardan iborat: "Kimda-kim shu joyni xarom qilsa, yer osti dunyoning ruhlariga topshirilsin, kimda-kim uni iflos qilsa, qonunga ko'ra, qirol uni mulkidan mahrum etadi". Zamonaviy olimlarning fikricha, paydo bo'lishining ilk paytidanoq forum ilohiy va tegilmaydigan joy bo'lib, Rimning muqaddas markazi bo'lgan, ammo varvarlar va qaroqchilar avlodida qilinmaganini Rimliklar o'zlari qilmoqchi edilar. XX asrning 20 yillarida diktator Benito Mussolini o'z rejimini imperatorlar davridagi Rimning davomi deb e'lon qildi va Avgust, Sezar va Trayanning forumlarini qazishga buyurdi. Biroq bu harakatlarning barchasi imperatorlar forumi deb nomlangan yangi ko'chani qurilishi bilan tugadi. Avtomobillarning ommasi abadiy shaharning ko'chalarida transportning baland shovqiniga sabab bo'ldi, vebratsiya va gazlar tufayli hech narsa bilan himoyalangan yodgorliklar yorila boshladi. 1978 -yilda imperator faylasuf Mark Avreliy sharafiga qo'yilgan katta ustunning qoldiqlari ag'darilib tushdi. 1981- yildan boshlab, Rimning qadimgi ko'chalarida transportning yurishi ta'qiqlandi. Asta-sekin tadqiqotchilar qadimgi abadiy shaharni binolarini haqiqiy qiyofasini tiklashga muvaffaq bo'ldilar. Mil.avv. 8 -yilda tomi somondan bo'lgan bir nechta uylardan iborat bo'lgan Palatan qirida joylashgan italyancha qishloq Rim deb atalar

edi. 500 yil ichida bu qishloq Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika va Yevropaning katta qismini o'ziga bo'ysundirgan davlatning poytaxtiga aylandi. Rim o'z nomini o'zining afsonaviy asoschisi Romul sharafiga olgan bo'lib, o'z qo'shnilari grek va etrusklarning an'alarini meros qilib oldi. Shu bilan birga u shahar xarakteriga ega bo'lgan va nafis bo'lgan o'z madaniyatini vujudga keltirdi. Rimning ta'siri eng uzoqdagi imperiya va hukumatlarni qamrab oldi: barcha joyda beton va marmardan shaharlar barpo etildi va buyuk poytaxt ko'plab oynalarda aks etilgandek bo'ldi.

Rimni buyuklikka bo'lgan yo'li qanday ekan? Tadqiqotchilar Rim rivojida 8 davrni aniqlashdi: 1. Mil.avv. 753-509 -yillar, bu paytda shaharning asoschisi Romul o'ziga maslahatchi sifatida 100 shahar qariyasi, oqsoqoli, ya'ni patritsiylarni tanlab, senat tashkil qildi. Romuldan so'ng hukmronlik qilgan Numa Pompiliy bir qator diniy an'analarni o'ratib, kohinlarni ularga javobgar qilib, rimliklarga kalendar, taqvim berdi. Undan keyingi podshoh Tull Gostiliy senat majlisleri uchun maxsus bino Kuriyani barpo etdi. 4- podshoh Ank Marsiy esa Ti I ustidan birinchi yog'och ko'prikn barpo etdi. Keyingi 3 ta podshoh etrusklardan edi, ular davrida Rim gullab-yashnay boshladi, Yupiter, Yunona, Minerva va shaharning 3 ilohiy homiysining ehromlari barpo etildi. Birinchi etrusk podshohi Tarkviniy I 35 yil davomida hukmronlik qildi, uning o'miga kelgan Serviy Tulliy katta qo'shinni tashkil qilib, unda temir intizomni kiritgani bilan shuhrat qozondi. Mil.avv. 509-264 -yillar ilk respublika davri hisoblanadi. Mil.avv.509 -yilda Patritsiylar mag'rur Tarkviniy etrusk podshohini isyon ko'tarib, olib tashlashdi va respublikaga asos solishdi. Podshoh hukumatini bekor qilib, ular konsul lavozimini ta'sis etishdi: shaharni har yili qayta saylanadigan 2 ta konsul boshqardi. Mil.avv. 445-yilda plebeylar patritsiylar bilan nikoh tuzish huquqiga ega bo'ldi, biroq ularni senatga baribir ham qo'ymadilar, shuning uchun ular o'z kengashi va o'z xalq tribunlarini sayladilar. Rim etrusklarni keyin esa keltlarning hujumiga qarshi chiqa oldilar, ular mil.avv. 390- yilda shaharni talon-taroj qildilar. Bundan so'ng Rim Latsiyning boshqa shaharlari bilan boshqa hujumlar bo'lish holatini nazarda tutib, harbiy bitim tuzdilar. Ittifoqdoshlarning yordamiga tayangan Rim etrusk va keltlarni keyin esa

sammitlarni o'ziga bo'ysuntirdi, bundan so'ng esa Janubiy Italiya va Sitsiliyada yunon koloniyalarini egallab oldi.

Mil.avv. 264-146 -yillar o'rta respublika davri: mil.avv. 264 -yilda Rim o'ziga butun Appenin yarim orolini bo'ysundirib 100 ta kemadan iborat flotni qurib, Shimoliy Afrikadagi Karfagenga qarshi o'zining birinchi urushini boshladi, bu urush Puni urushlari deb nomlandi. Ikkinchi Puni urushi davrida Rim mashhur Karfagen qo'mondoni Gannibalni mag'lubiyatga uchratdi. Uchinchi puni urushi g'alaba keltirdi. Mil.avv. 146- yilda Rim Karfagenni yo'q qildi. Bundan so'ng Rim Sharqqa yurish qilib, Suriya va Makedoniyani talon-taroj qildi va ellinlar dunyosining G'arbiy qismini egallab oldi. Mil.avv. 146-31- yillar so'nggi respublika davri: Rim, Ispaniya, Shimoliy Afrika, Yaqin Sharqda o'zining hukmdorligini mustahkamlaydi, ammo Rimning o'zida shu paytda yer islohoti uchun xalq harakati boshlandi, unga aka-uka Grakxlar boshchilik qildi. Harakat oliy qatlamlar tomonidan bostirildi va hukumat burgutning tasviri gerbi bo'lgan harbiylarning qo'liga o'tdi. Harbiy qo'mondonlarning hukmdorligi bu diktatura davri edi. Diktatorlardan birinchisi Gay Mariy 7 marotaba konsul etib saylandi, u Rim qo'shinini temir intizomli professional armiyaga aylantirdi. Gay Mariydan so'ng Sulla diktator bo'ldi, undan so'ng buyuk Pompey hukmronlik qildi, u mil.avv 63 -yilda Quddusni zabt etdi. Pompeyni o'rniga uning raqibi Yuliy Sezar keldi, u fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Rim ustidan hukumat Sezar ittifoqdoshlarining Triumviratiga o'tdi. Mil.avv. 31 -yildan mil. 68- yilga qadar ilk imperiya davri bo'ldi, Triumvirat a'zolari o'rtasida, ya'ni Mark Antoniy, Emil Lepit va Sezarning saqlab olgan o'g'li Oktavian o'rtasida murosasizliklar boshlandi, undan Oktavian g'olib chiqdi. Bu g'alaba o'ymakor gemmada adabiy lashtirildi. Oktavian o'zini Avgust deb nomladi, undan so'ng 4 ta imperator hukmronlik qildi, ular barchasi uning qarindoshi edi. Ulardan biri mil. 43 -yilda Britaniyaga hujum qilgan Klavdiy edi. 21 yildan so'ng Rimda yong'in bo'ldi, o'sha davrda hukmronlik qilgan Neron yong'inning sababchilari sifatida xristianlarga qarshi tadbirlar uyushtirdi. Mil. 66- yilda Iudiyada rimliklarning zulmiga qarshi isyon ko'tarildi, 2 yildan so'ng ispaniyalik Legat Golba Neronga qarshi isyonga boshchilik qildi. Neron o'zini o'ldirdi, Golba esa o'zini

imperator deb e'lon qildi. Mil. 68 -235 -yillar - imperiyaning gullab-yashnagan davri bo'ldi. Harbiy qo'mondonlar Golbaga qarshi fuqaro urushini boshlab, uni o'ldirdilar. Urushni Ogon boshladi, Vitelli esa Golba ustidan g'alaba qozondi. Ammo Iudeyadagi urushdan qaytgan Vespasian imperatorlik hokimiyatini o'z qo'liga oldi, 70 yilda uning o'g'li Tit Quddusni egalladi, so'ngra uning o'rniga ukasi Domisian keldi, undan so'ng Trayan va Andrianlar hukmronlik qildilar, keyin esa Antonin va Severlar sulolasi hukmronlik qildi. Bu paytda Rimla tinchlik va farovonlik davri hukm surdi: imperiyaning maydoni eng katta bo'lgan davr edi, rimliklar ko'plab ajoyib inshootlar, ya'ni Tit termalari, Flaviy amfiteatri, Trayan forumi, Panteon va Karakalla termalarini barpo etdilar. Milodiy 235 – 305 -yillar imperiyaning barbod bo'lishi davridir. Rim ikki talofot: ichidan yemirilishi va tashqaridan hujumlar sababli kuchsizlandi. Milodiy 638- yilda Afina Korinfi va Sparta gotlar tomonidan qo'lga olindi. Kuchli hukmdor yo'q edi, xristianlar yana zulm ostida qoldilar, ammo imperator Diokletian islohotlar yordamida tartib o'rnatdi. U hokimiyat 2 ta kuchli yetakchiga tegishli bo'lishi kerak deb hisoblab, imperiyani 2 qismga Sharqiy va G'arbiy qismga ajratdi. Milodiy 305-565- yillar G'arbning barbod bo'lishi: raqiblar ustidan g'alaba qozongan Konstantin buyuk yagona hukmdorga aylandi. U xristianlikni qabul qilib, yangi poytaxt Konstantinopolni barpo etdi. Uning vafotidan so'ng imperiyada ikki hukmronlik boshlandi. 363- yilda forslar Mesopotamiyani zabt etdilar, Rim qo'shinlari Shimoldan varvarlarning hujumiga qarshi chiqishga harakat qildilar. 410- yilda Rim Alarix boshchiligida gotlar tomonidan talon-taroj qilindi. Vandallar Galliya va Ispaniyani qo'lga oldilar, Shimoliy Afrikada o'z qirolliklariga asos soldilar, 455 -yilda esa Rimni tamoman talon-taroj qildilar. Xunlar Attila boshchiligida Italiya va Galliyaga tahluka soldilar, keyin esa Dunayga qaytdilar. Oxirgi G'arbiy imperator Romul Avgustin 476- yilda mag'lubiyatga uchradi va Italiyaga Ostgotlarning qiroli Teodorix egalik qila boshladi, Sharqiy imperiya 1453 -yilga qadar mavjud bo'ldi.

2. Jahon fuqarosi bo'lgan Adrianning abadiy orzusi.

Rimdan Sharqda joylashgan Tibur (hozirda Tivoli)dagi Adrianning saroyidan faqatgina xarobalar qolgan, biroq, bugungi kunda ham bu saroyning kattaligi, boyligi, imperatorning me'morchilik va san'at

sohasidagi bilimlarining kengligidan lol qolish mumkin. Bir tarixchining gapiga ko'ra, Adrianning harakatlarining hosili bu 3 qirrali orzu bo'ldi – ajoyib bog'lar, fontan va sun'iy hovuzlar orasida barpo etilgan uylar, ehrom, teatr, povilon va boshqa inshootlar. Adrian Gretsiya, Shimoliy Afrika, Yaqin Sharqda ko'p vaqt o'tkazib, ko'rganlaridan katta tassurot olgan va grek san'ati va grek falsafasining ta'siri ostida bo'lgan. Masalan, kanal kabi barpo etilgan suv havzalari yonida Afinadagi Erextion ehromidan ko'chirilgan mashhur Kariatidalarining nusxalari bor edi, bu Adrianga sevikli Gretsiyasini eslatar edi. Ammo Adrian o'zga madaniyatga ko'r-ko'rona taqlid qilishni istamadi va aslida barcha bino, suv havza va bog'lar aqlli va ma'lumotga ega bo'lgan insonning nafis va sermahsul grek-rim madaniyatining tasavvurlarini o'z ichiga qamrab olgan. Bugungi kunda mehmonlar uchun xona, ba'zi bir suv havzalarining fragmentlari tiklangan, ularning barchasi haykallar bilan bezatilgan, jumladan, yunon xudolari bo'lgan Germes va Afina xudolari. Adrian dunyodagi buyuk sayohatchilaridan biri bo'lgan, o'sha vaqtda Rim imperiyasi tarkibiga kirgan 40 ta provinsiyasidan 38 tasini ziyorat qilgan, bundan tashqari kichik Osiyo Suriya, Misr, Shimoliy Afrika va Britaniyadagi qo'l ostida bo'lgan mahalliy podshohlar bilan uchrashgan. U me'mor, muhandis, hunarmand, olim va amaldorlarni ishga jalb etib, yaxshi ezgu ishlari bilan aholi bilan hamkorlik qilish va yaxshi munosabatda bo'lishga undagan, bu ustalar bandargohlar barpo etganlar, teatr, kutubxona, stadion, yangi bozor va yashash kvartallari, ehrom, kanal va tanga zarb etadigan joylarni qurgan. Uning xohish va intilishlari haqida tangalardagi yozuvlar dalolat beradi: masalan, “jahonga boyliklarni yetkazuvchi”, “tiklovchi”, “tartib”. Kichik Osiyodan Misr va hozirgi Marokash hududiga qadar joylashgan shaharlar bir paytlari asosiy nom Rim nomi bilan atalgan. Ulardan ba'zilar 100 yillar ichida yer yuzidan yo'q bo'lib ketgan yoki ularning o'rnida barpo etilgan yangi shaharlar tagida qolib ketgan. Ko'plari saqlanib qolgan bo'lsada, bu yoki ikkilangan: zamonaviy shahar bilan yonma-yon uning jufti, uning ruhi, go'zallik va buyuklik obrazlariga to'la qadimgi shahar mavjud. Abadiy shahar bo'lgan Rimning g'aznasiga zabt etilgan provinsiyalardan soliqlar, dala va bog'larning hosillari, hunarmandlarning mahsulotlari, oltin va kumush keltirilar edi. Adrian sayohat qilishni sevgan bu imperiya

qanday paydo bo'ldi? Mil.avv. I asrda Vergiliy Rimning afsonaviy manbalarini kuylagan "Eneida" poemasida "Rimlik! Sen xalqlarni boshqarishga o'rgan", deb vasiyat qilgan. Hammasi Troya barbod bo'lishidan boshlandi, o'z otasi va o'g'lini qutqargan ezgu-niyatli qahramon Eney olov qamrab olgan shaharni tashlab ketib, yangi shaharga asos solish uchun dengizda kemada ketadi. "Sening san'ating shundan iboratdir – tinchlik shartlarini qo'yib, bo'ysunganlarga ezgu bo'lib, bo'ysunmaganlarni urush qilib g'olib bo'lish". Agarda Rimning taqdiri aynan shundan iborat bo'lgan bo'lsa, bu yo'l juda ham uzun edi. Mil.avv. 500- yilda Rim hududi atigi 906 kv.m.ni tashkil qilgan. Mil.avv. 260 -yilga kelib Italiya qabilalari va greklar bilan urushdan so'ng rimliklar o'z yerlarini 26 ming kv.mgacha kengaytirdilar. II asrdan so'ng rimliklar butun yarim orolni bo'ysuntirdilar, ammo Rimga butun Italiya ham kichik ko'rindi. Rimliklar Finikiya davlatining merosxo'rlari bo'lgan karfagenliklarga qarshi chiqdilar, Sitsiliyani egalladilar, keyin esa Korsika va Sardiniyani. Kechroq, Ispaniyani zabt etdilar va nihoyat, mil.avv. 146-yilda Afrikaning Shimoliy qirg'og'idagi Karfagenning asl yerlarini egalladilar. Qul va askar, soliq va bojlarining navbatdagi oqimi Rim ishtahasini qo'zg'adi, navbat Iskandar Zulqarnayn davlati barbod bo'lgan payt mil.avv. 146 va 39 -yillarda paydo bo'lgan 3 ta katta podshohlik Makedoniya, Suriya va Misrga keldi. Rim ularning barchasini bo'ysundirdi, Kichik Osiyodagi podshohliklar va Livan, Kipr va Krit orollari ham Rim qo'l ostiga o'tdi. G'arb va Shimolda Galliya, Germaniya va Britaniyada yashovchi qabilalar ham zabt etildi. Adrian davrida Rim imperiyasi 5 mln. kv. m.ni tashkil qilardi. Rim yutib yuborgan dunyo murakkab va xilma-xil edi. G'arbiy va Shimoliy chegaralarda savodni bilmagan qabilalar yashar edi, sobiq Karfagen yerlarida o'z madaniyatiga ega Puni va Berberlar yashar edi, Sharqdagi bir paytlari Iskandar Zulqarnayn zabt etgan greklashgan mamlakatlarda esa yuqori rivojlangan sivilizatsiyalar mavjud edi. Bu xilma-xillikni Rim hisobga oldi: jangavor qabilalar yashaydigan G'arbda rimliklar qat'iy nazoratni o'rnatdi, kuch kerak bo'lmagan joylarda esa, yumshoq rejim o'rnatildi. O'rtayer dengizi hududlari zabt etilgandan so'ng Rim legionlari deyarli ko'rinmas edilar. Adrianning Rimi ko'p jihatdan provinsiyalarga bog'liq edi, provinsiyalar

Rimning bekorchi aholisiga zaytun yog'i, meva va sharob, marmar, qimmatbaho metall, granit, yog'och, mo'yna va ko'plab boshqa mahsulotlarni yetkazib berar edi. Milodiy 130- yildayoq imperator Adrian Misr bo'yicha sayohat uyushtirib, go'zalligi va boyligi hattoki Rimdan yuqori bo'lgan Iskandariya hamda Misrning qadimgi poytaxti bo'lgan Vifani ziyorat qildi. Adrian ko'plab mo'jizalar ko'rdi, ammo uni tasavvurini 2 ta ulkan granitdan yasalgan haykallar lol qoldirdi, ular Adrian davrida 1,5 ming yillik tarixga ega bo'lib, Melenon koloslari deb nomlanar edi (aslida bu haykallar Amenxotep II fir'avn davrida barpo etilgan). Misr rimliklarga nafaqat don yetkazib berar edi, u ajoyib jozibaga ega edi: rimliklar o'z panteonini o'zga xudolar bilan to'ldirar edilar, jumladan, Misrning Serapis va Isida ilohlariga ham sig'inar edilar. provinsiyalar ham rimlik xudolar bo'lgan Yupiter va Vakx, Vinera va Yupiter bilan yaqinlashar edilar, ularga atab chiroyli, ulkan bino barpo etar edilar. agarda Britaniyaning chegaralariga ulkan balandlikdan qarasak, u bo'ynini ulkan tosh ilon o'rab olgan g'alati hayvonga o'xshaydi. Bu ilon Adrianning mashhur devori, imperator uni milodiy 122 -yilda barpo etishga buyurdi, uning uzunligi 117,5 km.ni tashkil qiladi, u Tain irmog'idan boshlanib, Irlandiya dengizigacha cho'zilgan. Bir paytlar u qal'a qo'riqchilik minoralari va darvozalarini birlashtirgan va Rim davlatining Shimoliy chegarasi bo'lgan. Bu devor orolning Shimolida yashaydigan bo'ysunmagan kelt va piktardan davlatni himoyalagan. Bunday ulkan inshoot Adrian siyosatining ifodasi edi: u imperiyasining chegaralarini aniq belgilashini istagan. Devorning balandligi 4,5 mni tashkil qilgan, uning eni 1,8 m.dan 3 m.gacha bo'lgan Shimoliy tarafda uning asosida kengligi 8 va chuqurligi 3 metr bo'lgan chuqurlik qazilgan. Chuqurlikning tubidan boshlab, 9,5 metr devordan iborat to'siqdan o'tishning imkoniyati yo'q edi. Har 500 metrda devorda kuzatish minorasi bo'lgan, har 1,5 km.da esa shtab, boshliq uyi, shifoxona, tomi shiferdan bo'lgan kazarma, ombor, ustaxona va otxona, hammom va vodoprovodli qal'alar barpo etilgan. Rim imperiyasini vujudga keltirgan instrument bu dastlabki biron-bir qo'shinga o'xshamagan qo'shinlar edi. Qo'shin to'liqligicha professionallardan iborat edi, ular muntazam oylik maosh olib, ham buzishga, ham qurishga o'rgatilgan edilar. Har bir legion yo'lga qo'yilgan harbiy mexanizm edi, u

og'ir va engil qurollangan piyoda va otiqlardan iborat edi. Qo'shinlar quyidagi qurol bilan jihozlangan edi: artilleriya – katta toshlarni 730 metrga otgan – va Katapulta – prujina kuchiga asoslangan 2 ta richagli ulkan o'zi otuvchi moslamalar, ular temir nayzalardan yomg'imi 275 metr uzunlikka otar edilar. Legion katta tezlik bilan harakatlanib, dushman qal'asiga yetib kelib, uni tezda barbod qilar edi, biroq xuddi shu legion o'rmondagi daraxtlarni yiqitib, botqoqlarni quritib, kanallarni qaziy olar edi, ajoyib yo'l, ko'prik, qal'a, vodoprovod, suv omborlari, port va shaharlarni qurar edi. Masalan, dastlab tor yo'laklar bo'lgan Britaniya vodiylarida yangi tosh va tekis yo'llar barpo etilgan edi. Bu yo'llarning barchasi Londiniyada boshlanar edi, bu qashshoq qishloq orolning ma'muriy poytaxtiga asta-sekin aylanar edi. Shimolga yo'naltirilgan yo'llar 500 dan ziyod km.ga cho'zilgan edi. Rim qo'shinining oddiy kogortasi 6 ta Senturiyaga bo'lingan, har bir Senturiyada 80 ta askar bo'lgan, ular Seturionga bo'ysungan. O'z navbatida, Senturiya yana 10 ta birlikka Kontuberiyaga bo'lingan, ular 8 ta askardan iborat bo'lgan. Kontuberiy so'zi-umumiyl palatga ma'nosini anglatgan: bu 8 ta askar 1 ta teri palatkaga ega bo'lgan. Yurish davrida har bir kontuberiya eshak, arra, bolta, o'roq, zanjir, kamar, belkurak va yer uchun katta savat berilar edi. Bu asbob-uskunalardan foydalanib, legionerlar hamma joyda mustahkam va chiroyli yo'llarni barpo etganlar, bu yo'llar 1,5 ming yildan so'ng ham tengsiz bo'lgan. Britaniyada esa o'sha davrdagi yo'llardan hozirda ham foydalanadilar, 2 ming yil o'tgandan so'ng ham Londondan Shotlandiyaga bo'lgan yo'l o'sha qadimgi yo'l asosida barpo etilgan. Rim qo'shinlari o'zlarining yuqori darajadagi qurilish mahorati bilan mahalliy aholining fuqaro hayotiga ulkan ta'sir ko'rsatgan. Deyarli har bir qal'a yonida deyarli bir kun ichida kichkina qishloq barpo etilar edi. Qayerdagi qal'a uzoq davr asrlar mobaynida buzilmay tursa, shu yerdagi qishloq shaharga aylanar edi. Odatda, legionerlar oila qurib, farzandlarini hunarga o'rgatar edilar. mil.avv. II asrning oxirida Galliya va Rim yerlarida rimliklar butun bir fuqaro koloniyalarini barpo etishni boshladilar, bu yerda ular veteran legionerlar va fuqaro shaxslarning guruhlarini yashash uchun ko'chirib keldilar. Rimliklar qurilish ishlarining sifatini qat'iy nazorat etganlar: legionlar ustun, minora, qal'a va devorlarda yuzlab yozuvlar qoldirgan.

Ishni qabul qilgan amaldor aynan qaysi harbiy qism bu ishni bajarganini bilar edi, rimliklar yordamchi qo'shinlarga mahalliy aholini keng jalb etar edilar. Bunda ular yordamchi qo'shinlarning milliy yaxlitligi prinsipini saqlab qolganlar, bu mazkur qo'shimcha guruhlar o'z harbiy ko'nikmalarini yaxshiroq qo'llash maqsadida amalga oshirildi. Masalan, hozirgi Gretsiyaning yerlarida istiqomat qilgan Sarmat qabilasi hamda Bolqon yarim orolidagi frakiyaliklar mohir chavandoz va nayza otuvchi, suriyaliklar esa mohir kamonchi bo'lgan. Erkaklar 25 yil xizmat qilganlar, xizmat tugaganidan so'ng ularga Rim fuqaroligi berilib, kichik yer maydoni va nafaqa belgilangan. Fuqarolik ko'plab imtiyozlar berar edi. Veteran bo'lgan qo'shimcha harbiy guruhda askarlik qilgan soliqlardan ozod etilib, uylanish huquqiga ega bo'lar edi, bunda bolalariga meros sifatida fuqaroligi va barcha imtiyozlarini berar edi. Askarlar iste'foga chiqishda harbiy diplomga ega bo'lar edi, bu diplom matni o'yib tushirilgan 2 ta bronza yassi taxtacha edi. Rim qo'shinlari tomonidan zabt etilgan davlatlar Rimning tinch provinsiyalariga aylanar edi. Masalan, asrlar o'tgandan so'ng Uinston Cherchilning ta'kidlashicha, Britaniya Rim qo'l ostida bo'lganining deyarli barcha davrida "ko'p jihatdan eng baxtli, eng sokin va ma'rifatparvar davrda bo'lgan". Rim hukumati tomonidan birlashtirilgan va uzunligi 4 ming km.ni tashkil qilgan Rim yo'llari tarmoqlari bilan birlashgan Britaniya ilk bor doimiy qabilalararo urushlardan ozod bo'ldi. Hunarmandchilik va savdo rivojlanib, gullab-yashnadi, hayot darajasi yuqori bo'ldi. Shaharlarda kanalizatsiya, suv bilan ta'minlash tizimi, jamoa hammomlari, go'zal me'morchlik binolari, o'yin va fuqaro tantanalari uchun amfiteatrlar, keng bozor va savdo do'konlari barpo etildi. Rimliklar odatda, shahar kengashiga boy aholi vakillarini tayinlaganlar va ular Rim fuqaroligini olganlar. Mahalliy zodagonlarning bu yangi qatlami hayotning qulay va nafis Rim tarziga o'rgandi. Qabila boshliqlarining ajdodlari ajoyib saroylarda yashay boshladilar, uylarda mozaika pollari, devorda rasmlar, isitiladigan hammomlar bor edi. Bular o'z navbatida, lotin tilida gapirib, kiyinishning rim uslubini qabul qilib, past tabaqalarga namuna bo'ldilar. Rimliklar diskriminatsiya qilmas edilar, zabt etilgan xalqlar Rim davlat tizimiga kiritilar edilar, ular uchun hech qanday huquqiy cheklavlar yo'q edi, fuqarolikni olgandan so'ng ular ijtimoiy zinapoya bo'yicha to'siqsiz

ko'tarilar edilar. ispaniyaliklar, afrikaliklar, armanlar, gallar, konsul provinsiyaning boshlig'i bo'la olar edilar. Milodiy 235 va 234 -yillar o'rtasida iyulda 21 ta imperator almasldi, bunda ulardan atigi 2 tasi o'z o'limi bilan vafot etdi. Imperatorlar urush uchun to'lash maqsadida pulni doimo arzonlashtirdilar, natijada inflyasiya imperiyani inqirozga olib keldi. Varvarlar Reyn va Dunaydagi himoyalanmagan chegaralar orasidan kela boshladilar, Sharqdan esa forslar bostirib kelar edi, 2 frontda urush boshlandi. Diokletian III asrning oxirida islohotlar bilan imperiyadagi murossasizlikni to'xtatishga muvaffaq bo'ldi, 286- yilda Diokletian o'z qo'mondonlaridan biri Maksimilyanni hamkor hukmdor etib tayinladi va imperiyaning G'arbiy qismini unga topshirdi. Konstantin davrida 313 yilda xristianlarga nisbatan bag'rikenglik e'lon qilindi, qadimgi grek shahri bo'lgan Vizantiya o'rnida u Konstantinopolga asos soldi, uni imperiyaning yangi poytaxtiga loyiq deb yangi Rim deb atadi. Imperiyada 2 ta poytaxt paydo bo'ldi: G'arbiy imperiyaning yo'q bo'lishi yana ikki asr davom etdi, ya'ni 408 -yilda Rimni gotlar egallab oldi. Konstantinopol esa G'arbiy qism barbod bo'lganidan so'ng yagona Sharqiy poytaxtga aylangan shahar Vizantiya imperiyasi bilan birga 1453 -yilgacha mavjud bo'ldi. Nega Rim, u bilan birga G'arbiy imperiya barbod bo'ldi? Bu haqda bahslar asrlar davomida davom etdi. 200 dan ziyod faktlar sanab o'tildi: siyosiy makrlar, xo'jalikning barbod bo'lishi, axloqning buzilishi, fuqaro murossasizligi, iqlimning o'zgarishi va x.k. Aftidan, Rimning og'ir talofatlarining sababi 2 ta bo'lgan, bu imperiyaning haddan ziyod kengayishi va yomon moliyaviy boshqaruvidir. Adrian o'ratgan chegaralar ortiga qilingan keyingi yurishlar Rim qudratiga zarba yetkazib, varvarlarni imperiyaga bostirib kelishiga sabab bo'ldi. IV asrning boshida armiya barobariga har xil turdagi varvarlar bilan to'ldirildi, jumladan, jangovor vestgotlar bilan. Legionerlar o'zlarining ittifoqdosh varvarlarining tartibsizligini "yuqtirar" edilar. Ketma-ket 4 asr mobaynida varvar qabilalari Italiya va Galliyaning Shimoliy chegaralariga yurish qildilar, Markaziy Osiyodan Alan va Xunlar, Reyn va Dunayning shimolidan Vandal, Frank, Vestgot, Gurgund, Alaman va Svev kabi German qabilalari bostirib keldilar. 406 -yilning oxirgi kunida Tevton, Alan, Svev va Burgunlarning hisobsiz to'dalari muzlab qolgan Reyndan o'tib, Janubi-G'arbgga yo'l oldilar, o'z

yo'llarida katta shaharlarni talon-taroj qilib yoqib yubordilar. Rim 410 - yilda Vestgotlar tomonidan zabt etilib, talon-taroj qilindi.

3. Toshdagi meros.

Legionlar qadam bosgan barcha imperiya yo'llarida Rim me'morchiligining toshdan yasalgan asarlari qolgan. Adrian davrida askarlar faqatgina barpo etganlar. Butun Yevropa sivilizatsiyasi vujudga kelishi Rim quruvchilariga bog'liqdir, bu quruvchilar Rimning o'zida va uning chegaralari ortida ko'plab yangiliklar barpo etganlar. Rimliklar betonni kashf etib, bosh me'morchilik unsuri sifatida arkani qo'llaganlar. Bu ikki yangilikni armiya butun imperiya bo'yicha tarqatdi, muhandislar har qanday daryo va jarliklardan ustun chiqib, ko'priklar va qudratli vodoprovodlarni (suv o'tkazgichlarni) barpo etganlar. Masalan, Ispaniyaning Sevogeshda shahridagi ko'prik hozirgi kungacha qo'llaniladi, u rimliklar tomonidan barpo etilgan bo'lib, balandligi 27,5 metr, uzunligi 823 metrni tashkil qiladi. Haddan ziyod baland ustunlar granitdan yasalgan bo'lib, hech narsa bilan mustahkamlanmagan, 128 ta nafis arkalardan iborat, bu muhandislik san'atining mo'jizasi milodiy 100 -yilga yaqin paytda qurilgan. Ko'prikdan rimliklar qurgan suv o'tkazgich o'tadi, qo'rquv go'zallikni vujudga keltirdi va Rim ajoyib tarzda o'zgardi. Uning barcha 7 qirradi "zabt etib bo'lmaydigan devorning qobig'i bilan yaraqladi". III asrda Rim atrofida barpo etilgan devorning uzunligi 19 km. qalinligi 3,5 metr, balandligi 18 metr bo'lgan. Bu devorning ichida 381 ta qal'a va panjarasi pastga tushiriladigan 18 ta darvoza bo'lgan. Devor shaharga XIX asrga qadar xizmat qildi, uning 3/2 qismi hozirda ham bor. SHahar devorlarini barpo etish juda ham qiyin ish bo'ldi, dastlab shahar atrofida 2 ta chuqurlik qazishdi, ular o'rtasida esa tuproqdan balandlik barpo etdilar, bu balandlik 2 ta devor o'rtasida qolib ketdi. Tashqi devor yer ostiga 9 metr chuqurlikda bo'lgan, bu yerostidan kirish imkoniyatini istisno etish uchun qilingan. Devorning tepasida esa askarlar uchun keng yo'l qilingan edi. Ichki devor yana bir necha metr baland bo'lgan, bu shaharni otishmadan asragan. Bunday qurilmalarni buzib bo'lmas edi, ularning qalinligi 6 metr bo'lgan tosh bo'laklari esa bir-biriga metall bilan mustahkamlangan. Qadimgi Rimning mustahkam abadiy haykallaridan beri yo'llar tarmog'i edi. Garchi hamma yo'l ham Rimga olib kelmasada,

ularning barchasi Rim tufayli paydo bo'lgan, ayniqsa, "yo'llarning podshohi" bo'lgan Appiev yo'li shular jumlasidandir. Rim yo'llarini barpo etish tuproq ishlaridan boshlanar edi, ochiq joyda yo'llar tekis chiziq bo'yicha barpo etilsa, balandlik joylarda aylanirilib barpo etilar edi. Tog'larda tunellar qazilib, botqoqliklarda maxsus qurilmalar asosida yo'l barpo etilar edi. Yo'l o'lchovchilar alohida asboblarga ega edilar: ko'chirib yuriladigan quyosh soatlari – yo'nalishni belgilash uchun; gorizonta taxta liniyaga uzun xoda, bu gorizonta taxtada 4 ta yuk bo'lar edi, ular to'g'ri chiziq va to'g'ri burchaklarni o'lchash uchun kerak edi; xorobat – joyning relefini belgilab beruvchi niveler kabi asbob bo'lgan. Chiziq aniq o'lchangandan so'ng, belgilab qo'yilgandan keyin tuproqqa ishlov berilib bo'lg'usi yo'lning chegaralari belgilanar edi. Yo'l bir necha qatlamlardan iborat edi, dastlab quruvchilar ortiqcha yemi olib tashlab, qum yoki ohakdan past qatlamni yotqizar edilar. ikkinchi qatlam sifatida kattaligi mushtak bo'lgan toshlar xizmat qilgan ular ustidan ohak yoki loy quyilar edi. Ularning ustidan shag'al yoki qumni qaynoq ohak bilan birga yotqizilib mustahkamlanar edi. Nihoyat tosh bilan yo'lga ishlov berilardi, unda yo'lni o'rtasi sal balandroq qilinardi, bu yomg'ir suvi oqib tushishi uchun edi. Qatlamli bo'lganligi sabab yo'llarning chuqurligi 3, 5 metrga etardi. Arxeologlardan biri ularni yerga qazib o'rnatilgan devor deb bejiz nomlamagan. Bunday yo'llar 100 yil va undan ziyod yil ta'mirlanishga muhtoj bo'lmagan. Rimliklar uchun akveduklar alohida mag'rurlikning sababi edi, akveduklar bo'yicha Rimga har kuni 250 mln. gallonga yaqin shaffof suv yetkazib berilardi. Rim 11 ta akvedukga ega edi, muhandislik ishi haqiqiy san'atga aylangan edi. Hozirgacha ham Fransiya, Ispaniya, Gretsiya, Kichik Osiyo va Shimoliy Afrikada ko'psonlik akveduklarning qoldig'ini ko'rish mumkin. Milodiy 97- yilda Sekst shunday savol bergan: "Kim bekorchi piramida va greklarning mashhur bo'lsada, foydasiz ijod mahsulotlari bilan inson hayoti ularsiz imkonli bo'lmagan buyuk inshootlarimiz va vodoprovodlar bilan tenglashtira oladi". Rim ko'priklari asrlar ortida ham mavjud, ular hozir ham mustahkam turibdi. Shunday qilib G'arbiy sivilizatsiya asosida turgan Rim madaniyati insoniyatni nafaqat huquqiy qonunlar bilan, balki muhandislik namunalari bilan boyitdi. Huquqiy qonunlar Rim huquqi deb nomlangan bo'lib, jamiyatda inson

huquqlarini himoyalash g'oyasini o'z ichiga olib, dunyoga insonni o'z hayotini chiroyli, nafis loyiq qilish imkoniyatini berdi.

Muhokama uchun savollar:

1. Nima sababdan Adrianni jahon imperiyasini yaratish haqidagi g'oyasi faqatgina orzu bo'lib qoldi?
2. G'arb sivilizatsiyasining rivojida Rimning roli qanday?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. The Cambridge Ancient history. Third edition. Volume I-VI. Cambridge University Press, 2008.
2. Le Goff Jacques. Medieval Civilization. Blackwell. 2008.
3. Fernand Braudel. A history of civilizations. Allen Lane the Penguin Press. 2007.
4. Sarah B. Pomeroy. A Brief History of Ancient Greece: Politics, Society, and Culture. New York • Oxford. OXFORD UNIVERSITY PRESS 2004.
5. Simon Baker. Ancient Rome. The rise and fall of an empire. BBC Books; Reprint edition. 2007.
6. SUSAN WISE BAUER. The History of the ANCIENT WORLD. WW Norton. 2007.
7. Victor Parker. A History of Greece, 1300 to 30 bc. WILEY Blackwell. 2014.
8. Бобров И.В. и др. История мировых цивилизаций часть I. Учебное пособие. Тюмень 2004
9. Бобров И.В. и др. История мировых цивилизаций часть II. Учебное пособие. Тюмень 2004.
10. Вигасин. А. А. История древнего востока. Москва 2006.
11. Галич М. История доколумбовых цивилизаций. – М., “Мысль”, 1990.
12. Губман Б.Л. Цивилизация перед судом истории. Сборник. Санкт-Петербург, Прогресс, “Культура”, “Ювента”. 1996.
13. Гвидо Мансуэлли. “Цивилизации Древней Европы”. Екатеринбург. 2001.
14. “Древние цивилизации”. Под общей редакцией Бонгарда-Левина Г. М. М., 2000.
15. История Древней Греции. Под ред. В.И.Кузищина. М., 2005.
16. История Древней Рима. Под ред. В.И.Кузищина. М., 2005
17. Тойнби А. “Древнейший Восток в свете новых раскопок” М., 1956.
18. Тарн В. “Эллинистическая цивилизация”. М., 1989.
19. Шпенглер О. “Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории”. Т.1., М., 1993.
20. Элов Б. Цивилизация тизимида илк шахарлар. Тошкент, 2005.

Adadi 200 nusxa. Hajmi 7,9 b/t. Bichimi 60x84 ¹/₁₆
«Times New Roman» garniturası. Ofset usulida bosildi.
Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida nashr qilindi.
Toshkent, Yusuf Xos Hojib 103.

